

Минги-Кая Элбрус

- Тулаланы Башир туугъанлы – 85 жыл.
 - Семенланы Къалтур. Назмула.
 - Ахматланы Сафариятны алгышлай...
 - «Минги-Тауну» къонагъы Амир Макоев.
 - Беппайланы Муталип. Ванга бла шюбешю.
- Статья.

5. 2021

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Къачхынчы не алчы болур,
Не жалчы болур.

* * *

Арып-талып, къыйынлыкъда бюгюлме,
Жашаудан, жанынг саулай, тюнгюлме.

* * *

Къаш бермей, аш берме.

* * *

Къашыкъ ашым –
Даусуз башым.

* * *

Къаядан тюшген – чууалгъа,
Тилингден тюшген – ауулгъа.

* * *

Къая къызы – къарылгъач.

* * *

Къобуз кёлюнгю апчытмаз,
Харсынг къолунгу ачытмаз.

* * *

Къодан толу къой къырылса,
Къотур улакъ – башчы.

* * *

Къойла одалгъа* синнгенча.

* * *

Къойну бёрю ашаса да,
Жарысы** къалыр.

* * *

Къойну игиси – тумакъ***,
Эчкини игиси – чунакъ^{4*}.

* * *

Къойну кютген – байлыкъгъа эришип,
Жылкыны – субайлыкъгъа келишип.

* *Одал* – мать-и-мачеха.

** *Жары* – тери.

*** *Тумакъ* – мюйюзсюз къой.

^{4*} *Чунакъ* – къысхакъулакъ эчки, къой.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады. № 5 (219) сентябрь – октябрь 2021 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2021

МАХТАУ ИЗЛЕМЕГЕН ЖАЗЫЧУ

Жылла озадыла, жашау тюрленеди, табийгъат да бир ызда барып турмайды. Жаланда суратлау сёздю хар тёлюге бир халда къуллукъ этген. Ол фахмулу жазылгъан чыгъарма эсе уа, хар инсанны ёмюрлюк жашау нёгери болгъанлай къалады. Ол оюмуруз жазычу Гулаланы Локъманни жашы Баширни юсюнден эсериу сёзюбюзню айтыргъа борчлу этеди.

Башир адабиятха озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында келип, прозада, журналистикада да атын айтдыргъанды. Малкъар литература жашау кертиликни ачыкълаугъа кёл салгъан заман эди ол кезиу. Баширни тёлюсю уа кёчгюнчюлюкню азап от жагъасында жилий-кюе жашагъаны себепли, къырал ол затны ачыкъ айтыргъа эркин этмей тургъанда да, къыйынлыкъны къагъытха жашыртын тюшюрюрге кюрешгенди.

Гулаланы Баширни биринчи хапарлары «Шуёхлукъ» альманахта, «Коммунизмге жол» газетде, «Тынгысыз тёлю», «Тейри къылыч» деген жыйымдыкълада басмалангандыла. Китаплары уа, 1964 жылда «Тау этегинден» башланып, иги кесек болгъандыла.

Баширни ал атламылары малкъар литературагъа фахмулу жаш келгенин ачыкълайдыла. Ол бир бири ызындан иги кесек проза чыгъармала басмалайды: «Жаяу жолчукъ», «Атама сёзюм», «Дау», «Къачхынчы», «Тенгим, къайдаса?» деген повестьле, «Къуш уя», «Акъ атны хапары», «Булбул», «Гюл къысым», «Дерт» дегенча фахмулу хапарла. Аланы хар биринде миллетни энчилиги, адет-тёреси, жашау болумну айнытыуда фахмусу, культурада, искусствода жетишимлери суратланадыла.

Жазычуну къайсы чыгъармасын окъусакъ да, алада керексиз кокалануу, кёзбау дегенча учхара болумлагъа жол берилмейди, адамлыкъ бла кишилик – миллет ышанларыбыз а – кеслерине эркин жер табадыла. Урушну, кёчгюнчюлюкню къыйынлыкълары уа жюрегине тынчлыкъ бермегенлери хар атламындан сезиледи.

Гула улу, Къзахстанда анасы ёлюп, сабийлей ёксюзлюк сынагъанды. Алай, къыйынлыкъгъа бой салып, кесин хомухлукъгъа хорлатмай, гитчеликден окъуна кесин ишлерге юйретгенди, билимсиз жашауун а жокъгъа санагъанды. 1953 жылда орта школну бошاپ, Чимкент шахарда устазла хазырлагъан институтда окъугъанды.

Устазлыкъны алай огъурлу ишге санай эди Башир, бир заманда да андан айырылмазгъа таукел эди. Кёчгюнчюлюкден туугъан жерине къайтхандан сора да, бёлек заманны ишлейди ол школда. КъМКЪУ-ну малкъар тил бла литература бёлюмюне заочно кирип, аны да жетишимли бошайды.

Республиканы радиосуну малкъар тилде бериулерине диктор керек болуп, анга тийишли адам сайлана туруп, Гулаланы Башир хорлайды. Биз, аны тенглери, барыбыз да къууанабыз радио бериуледе аны ауазын

эшитгенибизде. Баширча ариу да, шатык да ауазы болгъан эр киши диктор жокъ эди бизни радиода. Литературагъа, журналистикагъа да жолу андан башланганды Баширни. Ол кезиуде аны хапарлары, очерклері кѣпден-кѣп басмалана эдиле. Мен кесим газетни культура-жашау бѣлюмюне оноу этгеним себепли, ол затха шагъатма.

«Мени шуѣхум Азрет» деген хапарын басмалагъаныбызда, Жангы Малкъар элден Азрет деген жаш, редакциягъа келип: «Башир мени юсюнден тюз хапар айтмагъанды», – деп, дауур этгени бюгюнча эсимдеди. Алай бош дауур угъай, бек кѣлю бла чамланган эди Баширге да, бизге да.

«Тау этегинде» деген ат бла чыкыгъан хапарла китабында жазыучу кесине шагъырей шартлагъа аякъ бюкдюргенин энчи белгилеген эдик газет статьялада. Гуртуланы Элдар Башир кесини хапарларында бизни заманны жаш адамларыны – инженерлени, архитекторланы, врачланы – жашауларына, билимлерине энчи эс бургъанына тийишли багъа бичген эди статьясында. Сѣзсюз, Баширни литература жигитлери китап окъуучуланы эслерин адамлыкыгъа бла игиликге къуллукъ этерге чакъырадыла, жашауда тюбеген къыйынлыкъланы хорларгъа кѣллендиредиле. Башир Ата журт урушда душманнга къажау кюрешде жашланы этген жигитликлерин суратлау сѣзню кючю бла бек тап кѣргюзтгенди.

Аны «Къуш уя» деген хапары, бир тюрлю кѣзбаусуз, кѣчгюнчюлюкню юсюнден бек магъаналы, бек оюмлу жазылгъан чыгъармады деп атыргъа къолумдан келликди. Ол урушну юсюнден жазылгъанды дегенле да бардыла. Угъай, кѣчгюнчюлюкню юсюнден фахмулу жазылгъан хапарладан бириди ол. Адабиятыбызда тамата тѣлю да магъана бергенди «Къуш уягъа». Керим: «Башир кѣчгюнчюлюкню сабийлей сынагъанды. Алай «Къуш уяда» ачыкъ кѣребиз халкъыбыз сынагъан къыйынлыкъланы, учузлукъну юсюнден фахмулу сѣз айтылгъанын. Ол затха мен бек къууанама...» – дегенди.

Гулаланы Башир ишлерге Къабарты-Малкъарны телевидениясына кѣчгенинден сора, хар иши литература бла къаты байламлы болады. Алгъа ол анда малкъар тилде бериулени адабият-суратлау бѣлюмюне таматалыкъ этеди, бир къауум замандан а аны баш редакторну къуллугъуна саладыла. Ма, ёрлеуню жолу! Адабиятда да жангы жетишимге ёрлеуюн аны бла тенглешдирирге базынама: Башир СССР-ни жазыучуларыны Союзуна алынады, «Жаяу жолчукъ» деген повести Москвада «Советская Россия» деген китап басмада орус тилде чыгъады. Алай бла Баширни аты битеу Союзну халкъына белгили болады. Аны повестьлері, хапарлары окъуу китаплагъа тюшедиле.

«Кертиди, заман аманны бла ахшыны айыра биледи, – деп жазгъанды Толгъурланы Зейтун, – алай аны сѣзюн сакълау бла чекленмей, хар китап окъуучу, искусствону бла литератураны суйгенле борчларын толтура барсала, иги туюлюмюдо? Ол заманда поэзияны, проза чыгъарманы да сыйлары бютюнда ёсер эди». Былайда профессорну айтханында суратлау сѣзню сансыз этиу миллетни ниет байлыгына уллу хата келтирирге боллукъду деген магъананы ангылайбыз.

Баширни жазгъанларында автор кѐп жерде кесин, артыгъыракъда сабий заманын, суратлагъанын сормай танылады. Аны себепли хар литература жигит окъуучуну озгъан заманлагъа элтеди: ёксюзню къадары, баш эркинлиги, туугъан жери сыйырылгъан миллетибизни жүрек жарасы бюгюн да сау болмагъанын ангылагъан окъуучу, не зауукъ жашауу бар эсе да, ачыуну босагъасына барып тиреледи, жүреги жилийды, ол къыйынлыкъланы хорлап, кесини къая ёшюнлеринде сакъланган атына тийишли болгъанлай къалып, ол сакълагъан тилибизни, адет-тѐребизни от жагъасын ёмюрде сууутмазгъа ант этип, танг жарыгъы бла бирге сюеледиле жашау сабанланы чакъдырыргъа.

Толгъурланы Зейтун бла мен 1995 жылда малкъар прозаны антологиясын жарашдырып, китап этип чыгъаргъан эдик. Ары Баширни «Акъ атны хапары» деген чыгъармасын къошханбыз. Аны окъугъан, суратлау чыгъарма не зат болгъанын ангыламагъан адам: «Неге ушагъан затды бу?! Ёмюрде жашауда болмагъан болумгъа бизни ийнандырыргъа кю-решеди Гула улу, – дерикди. – Адам айтып жетишдирамалыкъ хапар айтады элге жазыу этерге баргъан журналистге!»

Сѐзсюз, суратлау кертиликни бла жашау кертиликни бир биринден айырып ючюн, фахму да, билим да керекди. «Жашауда алай болмайды», – деп айтхан къыйын туююлдо. Алай, акъ атны хапарын менме деген адамны жашауу бла тенглешидирип, жазыучуну фахмусуна багъа бичер ючюн а, фахмудан сора да литературадан ангылауу болургъа керекди окъуучуну. Башир бу чыгъармасында жашау, табийгъат кертиликни ийнаныулу суратлагъанына бек къууанама мен. Керимни «Жауур алаша бла мен» деген назмусунда быллай тизгинле бардыла:

Кѐрдюм, келдим да къадардан оюмлай:
Жауур алаша, ушайбыз бир бирге.
Сени сыртынг да, жюк ташый, оюлду,
Мен да аз къалдым урушда ёлнорге.

Энди кишиге да туююлбюз керек,
Сен халжардан къысталдынг, мен – жеримден.
Кел, кеч болгъунчу! Ма арлакъда – терек!
Ол бизни къоруп аулакъны желинден...

Поэтни бу тизгинлерин «Акъ атны хапары» бла тенглешидиреме, арсарсыз, назмуда, хапарда да суратлау сѐз жашау кертиликни излейди. Биз алагъа ийнанмасакъ, литературадан, искусстводан ангылауубуз жокъгъа саналыр эди.

Гулаланы Башир, кесине махтау излемеген жазыучу, дуниядан хайт деген заманында кетгенди. Ахшы умутлары да – биргесине. Адабиятха салгъан къыйыны бла уа аты окъуучуну биргесине жашарыкъды.

ШАУАЛАНЫ Хасан

МАЛКЪАР АДАБИЯТНЫ КЕЛЕЧИСИ

Бу кюнледе белгили малкъар жазыучу, журналист, Къабарты-Малкъарны маданиятыны сыйлы къуллукъчусу Гулаланы Башир туугъанлы сексен беш жыл болады.

Ол кенделенчиди. Атасы Локъман, анасы Сафият да, элде аны кибик жашчыкъла этген жумушлагъа юйрете, аны алай ёсдюргендиле. Ол сабийликден окъуна мал кютгенди, отун этгенди, башха жумушлагъа жарагъанды. Башир атасына ушагъанды: ачыкъ жюреккли, халал, къууанчда, бушууда да тенглик, шуёхлукъ да этген.

Къолуна чыбыкъ тутуп, мал къайтарыргъа жарарча болгъанда, атасы аны биргесине къошха ала тургъанды. Анда эшитгенди Башир ахырында жаланда тюзлюк хорлагъан жомакъланы, эрттегили батырланы юслеринден жигитлик жырланы, нарт таурухланы. Аланы айтыучу къартла ёмюрлени бирге байлагъан акъылманла эдиле.

Уллу Ата журт урушну заманында Кенделенден душман кетгенден сора, Башир школгъа барып башлагъанды, алай аны эсли сабийлиги ата юйюнден узакъда кетгенди.

Сюргюнде Гулаланы юйюрлери Къазахстанны Джамбул областында Головачёвка элге тюшгендиле. Анда, аналары Сафият ауушуп, төрт сабий анасызлай къалгъандыла. Аталары колхоз буюргъан ишден бош болмай, сабийлени харкюнлюк къайгъылары алыкъа сюеги къатмагъан Баширге таяннгандыла.

Кёчгюнчю сабийлени школгъа алып башлагъанлай, Локъман Баширни ары элтгенди. Алай бла Башир анда школну бошагъанды. Сора 1953 жылда Чимкентде педагогика институтда экижыллыкъ курсалгъа кирип, аланы тауусханды.

Урунуу жолун Головачёвкада кеси окъугъан школда башлагъанды, адабиятдан, физикадан, математикадан дерсле бергенди. Къазах тилни иги билгени анга бек болушханды. Кёп эди аны къазах шуёхлары – эллилери, ишчи нёгерлери, окъуучулары. Эки жылдан жаш устазгъа атабаба жерине къайтыргъа тюшгенде, аны къалай ашыргъанларын Башир суйюп эсгериучю эди. Къазах халкъгъа ыразылыкъ аны жюрегинден кетмегенди.

Ата журтха къайтханлай, ол Кенделенде школда ишлеп башлагъанды. Ол окъуу жыл бошалгъанлай, радиогъа дикторлукъ этерге ариу ауазлы, адабият тилни иги билген адамла керек болгъанда, Залийханланы Жанакъайыт, эллибиз-жерлибиз, Локъманни жашын эсине тюшюргенди. Алай бла Баширни ары чакъыргъандыла.

Ол жыллада анда урунуу бек сыйлы ишге саналгъанды. Малкъар тилде селешген радиогъа тынгылар кюннге чыкъгъан таулула насыплы эдиле. Къыргъыз, къазах школлада окъуп келген тёлюге кеси тилинде

ариу сөлешген, ишлеген да кыйын эди, алай Башир ана тилни иги билгенди. Ол а бек баш излем эди.

Жангыра турган тау элдеде ол жыллада радио хар юйде жокь эди, столбалада бийикде тагылган рупорладан келе эди аны ауазы. Баширни ауазын калай саклаганларын кесим кьргенме. Бютюнда аны «Тейри кылыч» деген музыкалы, магьаналы маданият бериуюн.

Артада Башир телевидениягьа баш редактор болуп кьчгенди, ишлей турганлай, КЪМКЪУ-ну орус-малкьар бьлюмюнде окьугьанды. 1974 жылдан башлап, 1993 жылда 16-чы ноябрьде дуниясын алышхынчы, ол Кьабарты-Малкьарны журналистле Союзуну жууаплы секретары болуп турганды.

Аны биринчи хапарлары «Коммунизмге жол» газетде бла «Шуьхлукь» альманахта басмалангандыла. Ала бизни жангыдан кьурала турган адабиятыбызгьа фахмулу жазуучу келгенин белгилегендиле. Баширни биринчи энчи китабы уа 1964 жылда чыкьгьанды. Ары кирген хапарланы жигитлери авторну тенгшилери – жаш адамладыла: кьп кыйынлыкь сынап, кеч насыбын тапхан кьурулушчу инженер Хасан, жашаудан кьлю чыгьып турган врач Аминат, кьойчу Азрет, спортсмен Аслан эм башхала. Бир сьз бла айтханда, ол китап жашлыкьны, сьймекликни, урунууну юсюнденди.

Андан арысында Гулаланы Башир бир кьауум китап жазгьанды: «Жаяу жолчукь» (1968), «Кьачхынчы» (1973), «Атама сьзюм» (1983), «Тызыл тарыны назылары» (1986), «Акь атны хапары» (1993), д.а.к. Орус тилде Москвада «Тропинка» (1974), «Шум водопада» (1984) деген китаплары да чыкьгьандыла.

Кьалам кьарындашлары Баширни 1982 жылда СССР-ни жазуучула Союзуна алгьандыла.

Баширни экинчи китабына повесть бла юч хапар киредиле. Повесть керти сьймекликни, шуьхлукьну, ариу эсгериулени юслеринденди. Аны баш жигити Сакинат Омарны сюеди. Жаш окьуудан башха тиширыу бла кьайтады. Уруш башланып, Омар ары кетеди, андан бир бутун да тас этип кьайтады. Юй бийчеси аны алай кьргенде, кетип кьалады. Элге немециле киргенде, Омар аланы кьолларындан жоюлады. Аны дертин фашистледен партизан Сакинат алады.

Урушдан сора Сакинат екьсюз кьызчыкьны есдюреди. Азиядан кьайтханда, Омарны анасы Майрусхан жашыны кьабырына келеди. Ары жаяу жолчукь элтгенин кььрүп, сейир этеди. Аны Сакинат теплегенди.

Тиширыула бирге жашап кьаладыла. Лейля (кьызчыкьны аты алай эди), окьугьан жеринде шахарда Омарны жашына тьубейди. Аны юсюнден хапарлары болмагьан Майрусхан бла Сакинат бек кьууанадыла.

Жьорекден жьорекге тепленген жаяу жолчукьла жашауну магьаналы да, ариу да этедиле. Автор окьуучулары жьореклерине аллай жолчукь тапханды.

Баширни «Кьуш уя» деген хапары табийгьатны суратлаудан башланады. Автор кавказ таулары, алада саркьгьан шорхаланы, анда жаша-

гъан жанлы затланы юслеринден айта, ёсюу жолунда уллу жетишимле этгенин ачады окъуучугъа.

Хапар тау къушну бла аны балаларыны юсюнденди. Боран, аланы уяларын аудуруп, тюкленмеген балаланы жерге атады. Тамата къуш, аланы ёлген сунуп, жарсыйды, кеси да жаралы болуп, къыйналады. Ала уа саудула. Къарт къушну ала бла тенг кёкге кётюрюлалмагъанын кёрюп, эки баласы эки жанындан алып учадыла, сора, келип, тау башына къонадыла. Къыйын болса да, аланы жоллары таугъа эди, уялары болгъан жерге.

Сюрюнден къайтханча, алай къайтадыла ала уяларына. Бу хапар кёчгюнчюлюкню атын сагъыныргъа эркинлик болмагъан заманлада жазылганды, алай аны окъугъан къушну юсю бла жазычу халкъыбызны къыйынлыгъын, артда тюзлюк хорлагъанын да кёргюзтгенди. Автор жашырын тил бла ол уллу ачыу чачхан халкъыбызны юсюнден айтады.

Баширни «Къачхынчы» деген повести мудах жомакъгъа ушайды. Аны сюжет ызы былайды: революцияны аллында жылкычы жаш Зауурбек байны къызы Зайнафны сюеди. Къызыны башхагъа бере туруп, Зауурбек сюйгенин той баргъан чакъда, атасыны арбазындан алып къачады. Абирек болуп, бугъуп айланадыла экиси да.

Кюнлени биринде Зайнафны юйюрю муслийман топуракъгъа кёчерге таукел болады. Ол хапарны Зайнафха билдиредиле, биргелерине кетерге чакъырадыла. Ол унамайды. Болсада, ала кетгенден сора, алагъа тансыкъдан, ауруп башлайды. Сора жаш адамла экиси да Тюркге тебирейдиле.

Зайнаф, къаты ауруп, жолда ёледи. Зауурбек, кёп къыйынлыкъла да сынап, ата ташына къайтады, революциягъа къатышады. Аны юсю бла жазычу адамны ич дуниясы къалай тюрленнгенин, ангы ёсгенин кёргюзтгенди.

Повестъни хапарлау халы, сюжет ызыны кенглиги да уллу чыгъармагъа тартадыла. Болсада автор аны повестьлей къойганды.

Гулаланы Баширни бу китабына «Ташны ата билмеген», «Тенгим, къайдаса?» деген повестьле бла бир къауум хапар киргендиле. Биринчи повестьни баш жигити, «ушкокну, хыжыны, отун этиучю балтаны, магъаданчы салтаны да къолунда тутта билген» киши Азамат, уруш отунда эки жашын къоюп, кеси сау къайтып келеди. Ол ачыу анга онг бермейди. Бютюнда юйдегиси ауушхандан сора. Кичи жашы бла атасыны араларында ишленнген буруу экисин да тынчайтмайды. Атала бла балаланы араларында энчилик бу чыгъарманы ёзегиди.

«Тенгим, къайдаса?» деген документли повестьде жазычу Малкъар ауузунда халкъгъа билим берген, ишге уллу къыйын салгъан, къыралыбызгъа душман чапханда, къолларына сауут алып, жигитча сермешген татлы тенгле Иттиланы Ортабайны бла Смирнов Николайны юслеринден айтады. Ала, бир бирлерин урушда тас этип, кёп жыл ётгенден сора тубейдиле. Сюжет ызы эсгериуле къурайдыла.

Гулаланы Баширни «Атама сёзюм» деген китабына кирген хапарла энчидиле: «Патрон», «Акъ атны хапары», «Юч апельсин», «Бууун сагъат», «Шауданчыкъ», д.а.к. Бу чыгъармалада жазыучуну усталыгы, хунерлиги да толу ачыкъланадыла.

«Дау» деген повестьде суйгенле, чырмаулагъа тюшюп, юйюрлерин чачып, кёп сынамазлыкъ затларын сынап, артда биягы бирге кёшуладыла. «Адам кеси насыбын кеси ишлейди. Биреу къурашдыргъан насып тынгылы болургъа амалы жокъду. Башха адам, кеси аягына ёнчелеп, санга чурукъ сатып алгъанча. Битеу кеби жарашса да, кесинг алмагъан кийим бир жеринги кыйнамай амалы жокъду», – дейди повестьни жигитлеринден бири Ариуба.

Бу сёзлени кертиликлерине тюшюнемезлик болмаз. Автор былай айтады: «Адамлыкъ адамсызлыкъгъа, акъыл телиликге, тюзлюк терсликге хорлатханды деген шартны алыкъа адам улу сынамагъанды, билмейди...»

Табийгъат жаланда ич дуниясын бай этип кёймай, Гулаланы Баширни ариу ишлеген эди. Аны сыфатында, къарамында адамлыкъ шартларын чертген кишилик болгъанды – жумушакълыгы бла бирге кыйда да тюзлюкню кёрууларгъа хазырлыгы. Бюгюн да аны жарыкъ ауазы, жумушакъ къарамы дайым бизни эсизге келип, мудах эте, кёуандыра турады.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ТЕНГИМИ ЮСЮНДЕН

Малкъар халкъны миллет культурасында, жазма литературасында да Гулаланы Башир эрттеден белгиледи. Аны биринчи китабына дери къоратхан жолу жазыучу тенглерини кёбюсюне ушатады. Сабий жылла, уруш, кёчгюнчюлюк, школ жылла.

Болсада Башир малкъар литературагъа ёз ызы бла, кеси ишлеген суратла бла келген жашладанды. Андан болур, жазыучу къадарында Гулаланы Башир миллет литературабызда, аны суратлау прозасында кесини тийишли, намыслы да жерин алгъанды. Биз бюгюн аны юсюнден таукел айтабыз. Аны юсюнден Баширни китаплары да тамамлы айтадыла. Окъуучулары да ол оюмда болурла деп ийнанам.

Гулаланы Башир халкъыбызны махтаулу эллерини бири Кёндеденде хурметли Локъманны юйюрюнде туугъанды. Мал кюте, сабан сюре, чалгъы тарта да билген таулу киши жашчыгъын, биринчи атламларындан окъуна башлап, тау эллини жашау-турмушуна кёре юйретгенди, тузгыржынны къыйматын ангылатханды. Аны бла къалмай, халаллыкъны, огъурлулукъну дерслерин бергенлей тургъанды.

Туугъан журтундан узакъда, киши жеринде не къыйынлыкъ сынаргъа тюшген эсе да, таулу къандан болгъан таукеллик, чыдамлыкъ, авторну кесинде, аны артда жазыллыкъ жигитлеринде да эсленедиле.

Олтуруп, китап жазып башлардан алгъа, Башир школну, устазланы институтун, университетни да бошагъанды. Эм сыйлы университети уа – жашау сынамы болгъанды.

Къазахстанда устаз, тренер болуп ишлеген жаш, туугъан ташына къайтханда, насып, къадарыны буйругъу бла малкъар радиода диктор болгъан эди. Эсимдеди, биринчи устазым Фатимат Зулкарниевна Рахаева бла татлы тенгим Гулаланы Баширни ариу ауазларын радио бла биринчи кере эшитгенимде, кёлум кёк бла тенг болгъан эди. Фатимат бла Баширни ауазлары, радио бла хапар билдиргенлери бла къалмай, миллет культурабызны жангы, жарыкъ белгилери эдиле.

Аз-аздан журналистиканы ызына тюшгенде да, Башир суйген ишин, дикторлукъну бардыргъанлай тургъанды. Артда телевиденияны баш редактору болгъанда да, радиону микрофонундан къачмагъанды.

Тутхан ишин тынгылы этгинчи тынчлыкъ тапмагъан Башир жазма ишинде да суратлау сёзню сыйын ангылагъан, окъуучуну аллында жууаплылыкънын сезген къалам къарындашларыбызданды. Аны биз, Баширни окъуучулары, жаш жазыучуну «Коммунизмге жол» газетде, «Шуёхлукъ» альманахта, жаш тёлю суратлау жыйымдыкылада чыкыгъан биринчи хапарларында окъуна эслей башлагъан эдик.

«Тау этегинде» деген биринчи жыйымдыгъы чыкыгъанда, Баширде болгъан къууанч эсимдеди. Бирге къууанган эдик. Алай ол литерату-

раны таууна жаланда биринчи атлам болгъанын автор терк ангылагъан эди. Алда уа – жангы ауушла, алыкъын жазылмагъан жангы китапла...

«Ийне бла кёр къазгъан» дегенлери суратлау чыгъармачылыкъгъа берилген адамны ишине айтылгъанчады. Китап жазгъан нечик къыйын иш болгъанын жаланда китап жазгъанла биледиле. Женгил да, тынч да жазылып къалгъан «китапланы» юслеринден айтмайма.

Жашау сынамы, билим байлыгъы да ёсе баргъан жашны къаламындан «Жаяу жолчукъ» деген повесть чыгъады. Башир «Атама сёзюм» деген повестин басмалагъанда уа, жазыучуну суратлау фахмусу эслерча ёсгенин кёребиз. Жангы китабыны повестьлеринде, хапарларында Башир, бу жолгъа дери хайырланмагъан амалланы хайырлана, жигитлерин, болгъан ишлени тюрлю-тюрлю тюрсюнле бла кёргюзте, ийнаннгылы суратлай, жашау кертилик бла бералады.

Гулаланы Баширни жазыучулукъ усталыгъыны иги ёсгенине аны Москвада чыкыгъан эки китабы да шагъатлыкъ этедиле.

Авторну бу китабына юч повесть бла къауум хапар киргендиле: чыгъармала бла ол кёп жыл мындан алгъа басмаланган хапарланы араларында, айхай да, суратлау усталыкъны иги ёсгенин кёребиз. Аны бла бирге Баширни повестьлеринде жангы теманы, жашауда бола тургъан затладан чыкыгъан жангы сюжетлени кёребиз.

«Тызыл тарыны назыларын» бирикдирген затладан бири – жигитлени миллет тюрсюнлери, адеп-къылыкъ башхалыкълары, повестьледе кёргюзтюлген чюйреликлени, конфликтлени суратлау жаны бла ийнаннгылы ишленгенлериди. Бу чыгъармалада, повестьледе, хапарлада болсун, конфликтна бир жанында намыслы, хурметли, ёхтем жүреккли адамла сюеле эселе, бирси жанындагъыла – осал ниетли, зар адамла, терсбоюнла, малкёзле, къызгъанчла, дуния ырысхысы ючюн мыллык атхан адамладыла. Алай Башир биринчи къауумну акъ бла, экинчи къауумну уа къара бла суратлап кёргюзтгенледен туююлдо. Повестьни «игилери» жангылгъанларын да кёребиз, «аманларында» да адамлыкъ шартла артал да тас болуп къалмагъандыла...

Бу жаны бла алып къарагъанда, «Дау» деген повести Баширни битеу литература ишинде энчи, бийик жерни алады.

Жаш юйюрге болгъан къууанч, жарсыу халла аз-аздан «бише» келгенча кёргюзтюледиле. Алай, ал тизгинледе окъуна сезесе, арада бир тынгысызлыкъ барды, бир жашырын къайгъы. Уллу заводда къуллукъчу болуп ишлеген жаш адам Мукъашны, аны бийчеси Зариятны жарагъан фатарлары, жаш юйюр болсала да, къолларында ырысхылары барды, алларында жашчыкъ ёсюп келеди. Саулукълудула, культура дегенден юлюшсюз туююлдоле... «Къууан да жаша, халал къыйынынгы аша», – дегенлей. Повестьни ал бетлеридиле ала.

Болсада шёндюгю жаш тёлюню, тюзюн айтханда уа, жаш юйюрлени кёбюсюнде тюбей тургъан чюйреликле юйюрню ичинден кемире башлайдыла. Бири бирине къайырылмай сёлешмеу, сёз жута билмеу, сен – сен эсенг, мен – менме деп тохтагъанланы юйюр къошлары оюла

тебирегенин окъуучу эслемей къалмайды. Малкёзлюк, биреуге зарланыу, чексиз менсиниу, ырысхыгъа мыллык атыу дегенча «ауруула» чырайы, суюдюмлюгю болгъан Зариятны да жокълайдыла. Ахырында уа эссиз тиширыучукъну артал да унгулап къоядыла. Аны юсюне уа Зариятны анасы да, жаш юйюрге бола тургъан къаугъачыкълагъа къалагъын таукел сугъа, арада жарашылулукъ къуарар орунуна, отха фатеген къуйгъанча этеди. Ол асыры ырысхыгъа атылгъандан, ёз башы хайран болуп, жаш адамланы орталарына къара обур болуп киреди, экисин да ит бла киштик этип бошайды.

Бу айтылгъан ишле бла байламлы суратланы Башир тынгылы, ий-наннгылы бералгъанды. Бюгюннюгю жашауубузда жаш юйюрге кёбюсюнде неден оюлуп кетгенлерин кесиби кёрюп турабыз. Аны юсюне уа Зариятчыкъны ёз эри бла сёлешгенине да бир къарачыгъыз. «Бирсилеча бай нек туйюлбюз? Тенглеринг уллу къуллукълагъа ёрлеп чыкъгъанда, сен а не ишлеп тургъанса? Тырнагъыма жетмегенле «Волгалагъа» минип айланганда, мен а былай атылып нек къалдым?» Былайда къызы анасына нечик ушайды! Эсигиздемиди ол къатынны эрине айтханы? «Башхалача мажарыулу нек туйюлсе? Жангыз къызынгы да кесингча бир уммогъа бердинг, насыпсыз этдинг да къойдунг...» Быллай къатын, шахаргъа келип, къызын, туудугъун, юйде болгъан ырысхычыкъны да машинагъа жюклетип, алып кетгенине окъуучу сейир этерча туйюлдю.

Мукъаш а не? Ал бурун, аны къоюп кетген къатынчыгъына, жашчыгъына тансыкъ болуп, жюрегин мудахлыкъ бийлеп, талай кюн айланады. Этер амал а тапмайды.

Повестъни автору миллетибизни бюгюннюгю адетлерин, халларын тамамлы кёргюзталгъанды. «Дауну» тили, къуралыу халы бишимлидиле, жетишимлидиле. Жигитлени ауузларында автор нарт сёзлени, сёз тутумланы тап хайырланады. Повестъде хар ким «ёз тилинде» сёлешеди.

«Къачхынчы» Баширни бу китабында эм иги чыгъармасыды дерге боллукъду. Мен ангылагъандан, жашау халла, чюйреликле, жигитлени ниет сезимлери бу затда теренирек берилгендиле. Бийик драмалы повестъде къуралгъан сыфатла, кёп тюрсюнлю характерле, уллу къазауат башланыр аллында жыллада тау эллени биринде болгъан ишлени тамамлы кёргюзтедиле.

Повестъни баш жигити, ёмюрю жалчылыкъда ётген, зулму дуняны боюнсасында эзилеп келген Заурбек – тынгылы ишленген жыйымдыкъ образды. Болгъандыла аллай жашла – сары тангдан ашхам къарангысына дери, белин тюзетмей, байлагъа-бийлеге къуллукъ эте, алайсыз да къысха ёюмрлерин аманны кебинден тауусханла.

Заурбекни дунясы тарды, кюню къарангыды... Баш мураты уа – тауусумда айтылгъан болжалы бошалып, къолуна тюшерик мал юлюшчюгюдю. Аны ючюн а ол кёп артыкълыкыгъа тёзеди, кёп учузлукъ сынайды. Алай кюнлени биринде, ахыр тёзюмю тауусулуп, бийни къарындашындан туугъан Азнок деген бла ёрелешеди. Болсада Заурбекни ёмюрлюк «жукъудан» уяныуу алыкъын класс кюрешге ушамайды. Жаш-

ны чамланыуу ёз сезимлеринден ары бармайды. Аман акъыллы бийни алдаулу сёзлерине ол терк ийнанып къалады. Кюе-бише кетип, суйген къызыны жюрегине жол тапханлыкъгъа, Заурбек насыпха, толу насыпха жол табалмайды, жарлылыкъ бла жалангачлыкъдан къутулалмайды. Аны юсюне жангы сынамла, къыйынлыкъла келедиле...

Россейде къанлы къазауат башланганын эшитген таулуланы бир къаууму, кеслерин аманлыкъчылагъа терилтип, буслиман Тюркге барабыз деп, туугъан жерлеринден кетедиле. Алданганланы санына Заурбек бла Зайнаф да тюшедиле. Халкъыбызны тарыхыны бу бек драмалы бетлеридиле. Жазыучуларыбызда бу темадан биринчи алапат поэмасын Зумакулланы Танзиля жазгъан эди. Прозада уа Тюркге кетген насыпсыз таулуланы юслеринден бу жолгъа дери жукъ жазылмагъанды. «Къачхынчыны» автору, насып излей, киши жерине атланган къачхынчыланы жолда сынагъан къыйынлыкъларын, анда тапхан «насыпларын» да кёп тюрлю суратлау амал бла берирге кюрешгенди. Бу, айхай да, къыйын борч эди. Алай болсада, Баширни тамамлагъан ишинде, иги тинтип къарагъанда, учхара жерлери болгъаныча, жетишимли, тамамлы ишленген бетлери да кёпдюле.

Автор къарангы таулуну ич дуниясын, арсарлыгъын, ишеклигин бере, жол айырылгъанда тохтап, терен сагъышха кетип тургъан жалчы жашны, айхай да, арсарсыз революционер этип къоймагъанды.

Заурбек жангы жашау ючюн кюрешчилени, къолгъа сауут алып, залимлеге къажау чыкъгъан таулу жашланы санына алай терк келип къалмайды. Баш сылтау – Заурбекни къарангылыгъыды. Болсада таулу жалчы жаш халкъыны, кесини да насыпларына жол излейди, бола тургъан ишлени къыйматларын ангыларгъа кюрешеди, акъны къарадан айыра башлайды. Къарангы жалчыны ёмюрлюк «жукъудан» уяна тебигенин Башир окъуучуну ийнандырырча суратлау амал табып бералгъанды. Ол а жазыучуну баш жетишимлеринден бириди.

* * *

...Суйген тенгиз Гулаланы Баширге быйыл элли жыл болгъанды. Ол кёпмюдю, азмыды, аны ким айталыр... Биз айтыргъ а: «Багъалы жолдашыбыз, къалам къарындашыбыз, Башир, окъуучуларынгы кёп жылланы ахшы китапларынг бла къуандырыучу бол! Жангы китабынгы да огъурлу кюнде башла!»

ГУРТУЛАНЫ Элдар

ЮЧ АПЕЛЬСИН

Больницада жатама. Хирургияда. Алыкъя операция этмегендиле. Аны себепли бёлломде менден тирирек хазна жокъду. Эрикгенден, коридорда ары бла бери барама, саусузлагъа болушама.

Саусузланы кёре келгенле эшикни жеписинден манга кими: «Аны чакъыр, маржа», кими: «Муну анга узат», – деп тилейдиле. «Дунияда ишсизледен жарлы болмаз», – дейме кесим кесиме. Былайда уа адамланы ол ууакъ жумушчукъларына жарагъаныма окъуна къууанама.

Бир кюн а, тенглеримден бири келип, анга чыгып келгенимлей, эшик юсюнде бир топал, моркъол къатын гетен сумкачыкъны къолума зор бла тутдурду. Алгъа сумканы тюбюнде гитче къагъыт чулгъамчыкъгъа, ызы бла аны кесини бетине къарадым. Аллымда тюз эшикни кенглиги бла тенг, базыкъ тиширыу тынгысыз сюеледи.

Ол, къолун мени инбашым бла узатып, коридорда ундурукъ юсюнде олтуруп тургъан гуппур къарт къатынчыкъны кёргозте:

– Ма, ол мени анамды. Анга бер, – деди.

Мен, бурулуп, сумканы элтип, къарт къатыннга узата:

– Къызынг келтиргенди, – дедим.

Ол, сумканы арсарлы алып, тюбюнде чулгъамны ачды. Аны ичинде юч апельсинчик бла бир тёрт бюкленнген тетрадь къагъыт бар эди.

Кетип тебирегенимде, къарт къатын къарыусуз ауаз бла:

– Жашым, бу къагъытны бир окъу, кёзюм жетмейди, – деди.

Къагъытны алып, башында уллу харфла бла жазылгъан «Осуят» деген сёзню окъугъанымлай, тилим тутулду. Эс жыйып, андан ары окъудум. Анда къарт къатын, дуниядан кетсе, мюлкчюгюн, харекетчигин да келинине осуят этгенине шагъатлыкъ жазылып эди.

Ол сёзлени эшитгенлей, аны кёз жашлары тырмы бети бла тёнгереп, халат этегине тёгюлдюле. Тири къымылдап, чёргемчикни, къагъытны да сумканы тюбюне атды да, арыкъ къолу къалтырай, манга узатды.

– Жашым, жашым, бизни юйде быллай сумка болмаучуду! Элт да, кесине бер, – деди.

Эшикни жеписинден болгъан ишлени кёрюп тургъан тиширыу, менде терслик болгъанча, хыны узалып, сумканы алды да, бурун тюбюне бир затла мурулдай, атлагъаны юйню тепдире, атлауучладан тюшюп кетди.

ПАТРОН

Самат, топ атылгъан чунгурну къыйырына олтуруп, эки аягъын энишге бошлап, чертлеуюк чычхынчыкъ бла аны къыйырларында жумушакъ топуракъны сансыз чучхуй эди. Битеу тегерекни жашил кырдык басханды. Ол угъай эсенг, уллу ташланы сыртларында, терек тюпледе

габула да кёгергендиле. Алай жерни бу топ салган жарасыны жансыз топурагына жан кирмейди. Ол уруш уу кюйдюрген топуракны бир чёпчюк чыгырырга окына кыарыуу жетмей эди.

– Самат! Э-эй, Самат! – деп кыгычырды тебе башындан, чыбык атына минип, чабып келген тенги Жамал. – Самат!

– Кыгычирма, – деди Самат шош. Саматны сагышылы, мудах олтурганын кёрюп, Жамал да сабыр болду.

– Не болганды? – деди ол да, шыбырдап.

Самат жууап этмеди. Чычхынчыкны кыйыры бла, кюл кыатыш топуракдан бир кёгерген патронну чыгырып, ары бла бери тюртдю. Эки кезюн андан айырмайды.

– Да бу атылмаган патронду да! Бусагыат от этейик да, анга атайык. Билемисе, кыалай атыллыкды? – деп, Жамал, секирип, чунгургя тюшдю.

– Тийме! Самат ол сезюн шош айтды. Алай ол Жамалгя кыгычырып айтылганча эшитилип, тенгини кезюне кыарады. Ол сагышылы эди.

– Самат, – деди Жамал, абызырап, – Самат, бу кеси аллына атыллык туююлду, ушкок болмай... Кьоркыган этме...

– Кьоркымайма, – деди Самат биягыча сабыр.

Аны сабырлыгындан Жамалны аркыасы титирегенча болду. Самат а, ийилип, патронну кыолуна алды. Аны кыол аязында ары бла бери бура келди да:

– Мени атамы да быллай окь бла ёлтюрген болур эдиле, – деди, кёлю толуп.

Сора, жериндеп турду да, патрон болган кыолун алгя созуп, юйлери таба тебиреди. Жамал анга кыарап кёп турду. Секирип, чунгурдан чыкды. Самат тюзюнлей кеслерини бахчагя кирди. Патронну чалы жанында кыалак акь ташны юсюне салды да, чабып барып, арбаздан жугар алып келди. Ол тынгылауну берип ишлей эди. Жамал а, аны не этгенин ангыламай, туурасындан кыарап...

Самат кёп болмай орнатылган жаш алма терекчикни кыатында те-рен чунгур кыазды. Жугарын жерге чанчып, барып, патронну алып келди да, огьун энишге буруп, чунгурну тубюне чанчды. Ол, акь кыалак ташны келтирип, аны юсюне салды. Ташны юсюне топурак кыуйду. Сора алайда жангы салынган терекчикни чыгыарды да, ол чунгургя орнатды. Ишин тынгылы этип, Жамалгя жанлады:

– Энди айып эт, ол бир заманда атылса. Атыллык туююлду да, Жамал? – деди.

«БУЛБУЛ»

Жаш кёргенин унутмайды деп халкыда сёз барды.... Болсада, жыл-ла – жашауну тенгиз толкьунлары, хар затны да эсде бирча сакылаял-майдыла.... Эшта да, бюгюн мен андан кыйынала болурма.... Кыатымда, автобус сакылап, узун шинтикге олтуруп, газет окыуй турган кезлюкю,

акъчач, жашаулу кишиге къарап, аны къайда къачан кѳргеними юсюнден сагъыш этеме.... Мыйым ачыгъынчы сагъыш этеме, алай эсиме тюшюралмайма.

Аны заман агъартхан акъ чачын, къат-къат жыйырылгъан кент мангылайын, къаш башында узун жара табын да къайда эсе да кѳргенме. Кеси таныр эсе уа деп, кесими анга кѳргюзтюрге кюрешеме, аллы бла ары-бери озама... Алай мен таныялмайма, сора ол мени къайдан танырыкъды... Эшта да, мен аны къачан эсе да бирде, сабий заманымда кѳргенме... Энди уа ёсгенме, киши болгъанма... Не этейим?.. Билмейме..

Автобус келди... Ол жеринден турду... Сагъатына къарады... Газетни, чулгъап, ууучуна къысды... Автобусха минмеди... Мен да къалдым...

Жашырын кире келген ашхам къарангысын ол сагъатда жаннган хауа чыракъла тийреден агъач ичине къуудула. Ол адам, эсине бир зат тюшюргенча бурулуп, терк-терк атлап, курорт залны къабыргъасына тагъылгъан концерт афишагъа жанлады да, сюелип, иги кесек турду... Кассагъа барып, билет алды, залгъа кирди. Мен да аны ызындан болдум. Залгъа киргенлей, ол къадар адамны ичинде, ажашхан къозу сюрюуде анасын излегенлей, боюнуму созуп, адамланы башлары бла къарап, аны излейме... Ахырында табама. Ол, ал тизгинледен биринде олтуруп, алгъа ийилип, сахнагъа тѳзюмсюз къарайды. Ма, хуржунундан къол жаулу-гъун чыгъарып, кѳзлюклерин сюртюп салды.

Аны хар къымылдагъаны, атлагъаны, битеу сыфаты да шагъырей-диле манга. Алай эсиме тюшюралмайма.

Ол кезиуде сахнада назму окъуй тургъан жашны ауазындан къула-гъыма «биринчи устазым» деген сѳз чалынды. Жюрегим терк-терк урду, санларым, тартылып туруп ычхыннганча, бошландыла, мангылайым, кесин сездире, мылы болду. «Олду! Таныдым! Мени биринчи устазым Фѳдор Васильевич!» – дедим да, кесими аны таба атдым. Ол олтургъан тизгинни тенглигине жетип, битеу къарамымы анга бургъанымда, аны тынгысыз угъай, адыргы этгенча, алгъа ийилип, битеу эсин сахнагъа берип тургъанын кѳрюп тохтадым. Аны ол халы мени эсими да ары бурду. Къулакъларым бителип туруп энди ачылгъанча, бир ариу жарыкъ ауаз жюрегими сылады... Керти да ариу къыз чексиз ариу жырлай эди.... Аны жыры, залны угъай, битеу дуняны да сѳймекликден толтурлукъча тѳгюле эди... Алай, мени къулакъларым жырда болсала да, кѳзлерим Фѳдор Васильевичде эдиле... Жыр бошалгъанлай, ким эсе да, мени ин-башыма къагъып:

– Шуѳхум, чырмагъан этесе, жер табып, олтургъан эт, – деди. – Не этерик эдим? Артха кетдим.

Бир кесекден Фѳдор Васильевич жеринден турду да, тюзюнлей сахна-гъа чыгъып, жабыу артына ташайды... Ызындан къарадым... Ол артистле кийиниучю отоучукъну аллында сюелип, сѳлеше тургъан жашны бла бусагъатда жырлап бошагъан къызны къатларына жанлады.

– Айып этмегиз, тилейме, мени сизге бир сорлугъум бар эди, – деди ол.

Кеси сөлешгинчи, аны сахнагъа чыккыгъанын эслемей тургъан жаш, артха хыны бурулуп:

– Сизни бери ким жибергенди, бусагъатдан...

– Тохта, Камал, – деп, кызы алгъа атлады. – Айтыгъыз, не жумушугъуз барды?..

Фёдор Васильевични, кёлю толуп, солууу тамагъына тыгъылып, сёз айталмай иги кесек турду. Ол, кысха-кысха солуй, бир айыплы болама деп кьорккыгъанча, ашыгъышлы:

– Таньялмаймыса? – деп сорду.

Кызы аны кёзюне къарап, терен сагъышха кетип, иги кесек турду... Халына кёре, ол аны таньялмай эди, алай, эшта да, жанына тиерме неда айыплы болурма деп кьорккыа болур эди, «хоу», «угъай» деп да жукъ айталмады.

– Иги сагъыш этчи, Лейля! Къзахстан! Сен ол заманда....

– Тамата, айып этмегиз, Лейляны сахнагъа чакъырадыла... Артда сөлеширсиз, – деп сюелди биягъы жаш. Ол аны, билегинден тутуп, сахнагъа ашырды да, къайтып келди.

– Лейляны бюгюн жууаплы концертиди... Анга арталлыда акъылын башха ишге бёлюрге жарарыкъ туююлду, – деп кьошду..

– Алай эсе, шуёхум, сенден бир тилеригим... Мен бери солургъа келип тура эдим да, бир сагъатдан поездге минерге керекме, билетим жанымдады. Сен а Лейлягъа, концерт бошалгъанлай, «Булбулчукъ» деп айтханды де... Ол заманда да танымаса уа, жукъ айтма.

Фёдор Васильевични огъурлу бети жарсыулу хал алып, сахнаны жанында атлауучла бла залгъа тигеледи... Баштёбен болгъанлай, эшик таба тебиреди... Ол мени тюз аллым бла ётдю, алай, халкъ жыйылгъан жерде сөлеширге болмай, мен да ызындан тебиредим...

Эшикге чыккыгъанлай, чабып аллына ётюп:

– Фёдор Васильевич! – деп, ич кьууанчымы букьдуралмай, ышарып, кёзюне къарадым. Ол кёзлюклерин алгъанда, кёз жашларын эслеп, абызырадым. Не айтыргъа билмей:

– Кьорккыа, Фёдор Васильевич, ол сени эсине тюшюрмей амалы жокьду... – дедим... Сора, кесими учхара сёзлеримден уялып:

– Мени уа таньяллыкъ болмазса? – деп сордум.

Аны бети кёз аллымда тюрленди.

– Сен мени таньяллыкъ туююлсе. Ол заманда мен сабий эдим... Эсингдемиди, Кёксай элде, 1948 жылда школда...

– Тохта, тохта... Тукъум атынгы айтчы? Атынг не болуучу эди?

– Аскер, Аскерме мен.

– Хамитни жашы?

Фёдор Васильевич мени кьучакълап, уппа этип, сора артха туруп, манга къарап, кёп сюелди.

– Ол кызыны уа къайдан таныйса? – деп сордум.

Фёдор Васильевични бети биягъы мудах хал алды... Тынгылап бираз турду да, мени сорууума угъай, кесини ич соруууна жууап этди:

– Айып этерча туююлдо. Алай аз заман озмагъанды. Тохта, сен «къайдан таныйса» депми сора эдинг?

...Мен сизни элден кетгенлей, Восток Къазахстаннга баргъан эдим... Къарт анам, эгечим да анда жашагъанлары себепли, алагъа жууугъу-ракъда тохтадым. Ол заманда кесим да жаш эдим. Не да болсун, жюрегим табийгъатны ачыкъ жерине тартдыргъанын къоймай эди... Тап жер табып, аны суратын ишлеген манга не солуудан да иги эди. Мында да сау айны солудум, алай бояуларымы къолумдан тюшормегенме. Ариу жерледе жашайсыз. Табийгъат сизге чомарт юлюш этгенди.

...Айтама да, кесим тилеп, шахардан узакъ бир тау элчи кге баргъан эдим, – деди ол. – Эл керти да къарангы эди. Адамла мал кюте эдиле, мирзеу ёсдюре эдиле. Алай киногъа айдан бир къарай эдиле. Почта ыйыкъдан бир келген жерде халкъ къаллай жашау этгени ангылашынады.

Мен, келе келгенлей, школчу сабийледен къыл къобуз, сурат, самодетельность кружокла да къурадым. Ол ишге элли жаш тёлуюно да къатышдырып, концертле къурай башладым. Халкъны ичинден кёп фахмулула чыгъадыла. Элни жашауу бир кесек тирилди. Бош заманчыкъ тапсам а, бояуларымы алып, эл къыйырына сурат этерге чыгъычу эдим.

Бу жерлени къышы чексиз сууукъ, жазы уа жумуртханы къумда биширирча къызыу эдиле. Алай мындача ариу жаз башы бек аз жерледе бола болур. Ма аллай, аулакъла жашил бет ала башлагъан кюнлени биринде эл къыйыр тёбечикде бояуларымы да уллу ташны юсюнде алъыма жайып олтурдум. Тап кёрюмдю сайлай, тегерекге къарап башладым. Ол ариу шошлукъда къулагъыма бир жырлагъан сабий ауазчыкъ чалынып, ишими унутуп, битеу акъылымы анга бёлдюм. Ол ауазчыкъ халкъда белгили, ол жырланмай къууанч озмаучу, бир къазах жырны айта эди. Мен ол сабий ауаз хар нотаны алай тюз, алай ариу айтханына сейирсингенден, сабий болмаз деп, экили окъуна болдум... Мен да алай тургъанлай, сырт артындан суу боюну бла жайылып келген гитче къозу сюрюучюк кёрюндю... Аланы ызларындан а юсюнде да инчиклерине жетген узун сары жыйрыкъчыгъы бла жети-сегизжыллыкъ къызчыкъ чыкъды... Жырлагъан ол болгъанын билдим да, терк-терк атлап, аны къатына бардым. Ол, мени эслегенлей, дыркъ деп жырлагъанчыгъын тохтатды да, бурулуп, къозулагъа къычыргъан кирик этип, бир жанына кетип тебиреди.

– Къызчыкъ, алай тохтачы! – дедим. Ол, тохтап, бармакъчыкъларынын аузуна салды, башын энишге ийип, манга анда-санда кёз жетдире, тыкыр басхан, шинжиле талагъан жаланаякъ бурунчугъу бла бир гюлчюкню ары-бери аудура сюелди... Орусча сёлешип кёрдюм... Жууап алмагъанымда уа, къазах тилими ачып, жарты-къурту:

– Кимни къызыса? – деп сордум.

Ол кийик улакъчыкъгъа ушай эди. Мени кёзюме къоркъуулу къарап, иги кесек жууап къайтармай турду... Мени хатасыз адам болгъа-

нымы сезген болур эди, аны кѣзчюклеринден кѣоркѣуу белгиси кетип, аз эшитдире:

- Билмейме, – деди... – Мен бютюнда сейирге кѣалдым.
- Быллай уллу кѣыз атасыны неда анасыны атларын билмей а?
- Атам урушда ѳлгенди....
- Ананг а?
- Анам былтыр ауруп ѳлгенди.

Мен тѣю эриними кѣапдым, андан ары не сорургѣа билмей, иги кесек тынгыладым.

- Атынг а неди?
- Лейля...

Мен, аны кѣатына барып, башчыгѣын сыладым да, арлакѣа суу жагѣагѣа барып, кѣатыма олтуртуп, толу хапар сордум... Аны, ѳксюз кѣалып, бир кѣазахлы юйюрге тургѣанын билдим.

Манга кѣп айланыргѣа, кѣп кѣореширге да тѣюшдю... Болсада, кюз артына дери жууушдуруп, кѣызчыкѣны школгѣа бердим... Бизни сабий-ибиз болмагѣаны себепли, юй бийчем Наташа да анга бек кѣууанды... Мени ишиме иш, жашауума кѣууанч кѣошулду... Аны окѣуугѣа итингенине, фахмусуна кѣууаннгандан, бир-бирде кѣзлерими сюртюочю эдим... Ариу жырлагѣанчыгѣына, эшитген макѣамын терк, тѣюз алып баргѣанына кѣууаннгандан а «Булбулчукѣ» деп атагѣан эдик. Ол, бешинчи классха ѳтгенде, школда бек иги окѣуучугѣа, бек уста жырчыгѣа санала эди.

Алай мени насыбым узакѣгѣа созулмады. Ол жыл Лейляны атасыны кѣарындашы, излеп табып, алып кетген эди. Биз ала бла байламлыкѣ жюрютюрге, бир бирге кѣагѣыт жаза турургѣа келишген эдик, алай ол иш да бир жылдан кѣпге созулмады... Мен Северге кѣчюп кетдим. Андан жазгѣан кѣагѣытларыма уа: «Ала бу жерде жашамайдыла», – деп жууап ала эдим... Артда уа, умут юзюп, жазгѣанны да кѣюйдум...

Фѣдор Васильевич ол хапарны айтып бошаргѣа, биз, аны чумаданын да алып, таксиле тохтаучю жерге жетдик. Ол, сагѣатына кѣарап:

- Поезд тебирерге жарым сагѣат кѣалгѣанды, – деди.

Аны хапары мени жүрегиме жетди. Жырчы кѣызгѣа ичимден айып, тырман этеме, алай, устазны алайсыз да такѣыр кѣлюне мудахлыкѣ кѣошмайым деп, сѣзню башха жанына буругѣа кѣорешеме. Ал кезиуде аны, манга уллу эс бурмай, кѣуру кѣызны юсюнден сагѣышланып тургѣанына бир кесек жүрегим да кѣыйнала эди. Алай ол хапарны айтхандан сора, мен барын да ангыладым. «Не десенг да, ол мени жаланда бир жыл окѣутханды, аны уа жокѣдан бар этгенди», – деп ойладым.

Ѵкибиз да машинагѣа миндик. Машинада да аны кѣзлери алгѣа чыракѣ кетип, жауурунлары энишге бошланып олтурады. Эшта да, мен, билегине кѣатылып, жетдик дегинчи, ол машинаны тохтагѣанын да сезген болмаз эди. Тѣюшюп, вокзал таба тебирегенде уа, ауур кючсюнюп:

- Сен а Лейля бла шагѣыреймисе? – деп сорду.

– Да, энчи шагъырейлигим жокъду, алай жырлагъанына бек суюноп тынгылаучума.

Биз, бир бирге андан сора сёз айтмай, тюзюнлей барып, вагоннга кирдик. Жерин табып, олтурдукъ. Вокзалда, вагонда да адам кёп эди, алай, мен акъыл этгенден, Фёдор Васильевич кишини да кёре болмаз эди. Ол, терезе аллына олтуруп, хауа чыракъла ариу жарытхан вокзал майдандан кёзюн алмай турады.

– Юч минут къалгъанды, мен тюшейим. Ахшы жолгъа бар, Фёдор Васильевич, – деп, жеримден турдум.

Ол, мени аллымда бир уллу терслиги болгъан адамча, кюч салып, аз ышарды да, туруп, мени къаты къучакълады.

– Мен Лейлягъа сени хапарынгы айтырма. Адресинги да берирме, – дедим мен.

– Сау бол, Аскер, жаза тур. Мен энтта да келирме... Келир жыл...

Вагондан чыгып, терезе аллына келип тохтадым. Ашыра келгенле, поездни тегерегине басынып, бир бирге айтылмай къалгъан сёзлерин жетдирирге кюрешедиле... Фёдор Васильевич а биягъы майдандан кёз алмай олтурады.

Ма, темир жолчула кеслерини сырыйналары бла бир бирге белги бердиле. Кондукторла атлауучлагъа миндиле. Паровоз да кесини бугъа ёкюрююун узакъгъа созады. Поезд, темир таууш этип, жеринден тепди.

Ол кезиучюкде Фёдор Васильевични бети жарып, вокзалны огъары жанында темир къабакъ эшикге боюнун созуп къарады. Мен да, аны бир зат эслегенин ангылап, ары бурулдум. Андан поезд таба чабып келген акъ ауана бир кесек жууукълашханда уа, аны жырчы къыз болгъанын таныдым.

– Таныгъанды! Эсине тюшюргенди! Мен биле эдим!.. – деп, Фёдор Васильевич, башын терезеден тышына чыгъарып, аны тенглигине жетгенде:

– Булбулчукъ! Сау бол! Бусагъат окъуна письмо жазып атарма. Почтагъа жиберирме! Сау бол, кызым! Келирме...

Фёдор Васильевични ауазы темир тауушда жутулду. Лейля уа, анга бир затла кычыра, вагонну ызындан иги кесек чапды, жилигъан да эте. Ол узайгъанда уа, миялача сыйдам майданда, тюз аулакъда ёсген къайын терекчикни аяз кымылдатханча, жаулукъчугъун булгъай къалды.

ЭКИ ТЮБЕШИУ

Январьны чууакъ, сууукъ кечелеринден бириди. Мен кесим жангыз орамны тюз ортасы бла ёрге, юйюбюз таба келеме. Ол ариу кечени тынчлыгъын жаланда мени аякъ тюбюмде чыкъырдагъан къарны тауушу бузгъанча кёрюнеди. Ичимден бир ариу макъамны къайтара, аякъ тауушларым да манга эжиу эте, колхоз складны къаты бла озуп тебиредим.

Биягы Масхут, биягы тонуна чѳргелип, ушкокну тобукларына кѳнделен салып, биягы атлаучлада олтуруп, юллесин тартады. Мен тенглигине жетгенлей, ол, жѳтел этип, тамагын ариулай:

– Жашчыкъ, былай бир къайта барчы, – деди.

– Мен, бурулуп, аны аллына барып саламлашдым.

– Ашыкъмай эсенг, былай олтурчу, – деди ол, къолу бла атлаучну кѳргюзтюп, тонуну этегин алайгъа жая. Мен аны Масхутну тобугъуна жабып, къатына олтурдум да, не айтаса дегенча, бетине къарадым.

– Бир эсирик болурса дейме... Кюнден былайтын ары-бери он оза болурса, алай, былай къартны къатына келип, бир хапар айтхан тѳренг да жокъду, – деп, узун къара мыйыкларынын сылай, манга къарады.

– Айып этме, Масхут, аллай терслигим бар эсе да, ол эсирикден тюйюлдю. Къалай эсе да... – деп, не айтып къутулургъа билмей, кюлдюм. Масхут да кюлдю.

– Къайгъырмаз, жашса алыкъа, – деди ол мудах ауаз бла.

Ол, башын аз-аз булгъай, юллесин ариулап, анга жангыдан тютюн къуйду. Алай, не кюрешди эсе да, тѳбенниг аязчыкъда сирнек жандырып, аны къабындыралмады. Мен терк окъуна сирнек чыгъарып, жандырып, узатдым. Ол, энишге ийилип, юллени къабындыра туруп, къол сыртыма бир жылы тамычы тамды. Сирнек жарыкъда бетине къарагъанымда уа, гырхы жаяклары бла энишге саркъып келген кѳз жашларын эследим. Масхут аны манга эслетмезге кюрешгенча, тютюнюн терк-терк тартып, теренден солуу алды. Ол кезиуде жѳтели тутуп да иги кесек силкинди.

– Масхут, не этесе, жилигъан эте болурса дейме? Мен бир зат бла жюрегинги ишми къыйнагъанма? – деп сордум, абызырап.

Ол башын кѳтюрюп, къолун мени инбашыма салды да, бетиме къарап:

– Угъай, балам, угъай. Мен сени кѳргенлей, ол къайтмазлыкъ жылла эсима тюшюп, бир тюрлю болама. Ол кюн алай жетмесек, ол малгъун сени ѳлтюрюп къоярыкъ эди... Ма оналты жылдан бери, хар сени кѳргенден, Аллахха бир шукур этеме.

– Масхут, айып этме, сен айтханны мен иги ангыламайма, – дедим мен, сейир этип.

– Да унутхан болурса, балам, сен ол заманда сабий эдинг.

Мен сабийлигимде болгъан затланы барын да эсима тюшюрюрге кюрешдим, алай Масхут къатышхан иш болгъанды деп билмейме.

– Э-эй, Мустафа, ол кюнле халкъыбызгъа кѳп къыйынлыкъла сынатхандыла, – деп башлады Масхут... – Бир жол биз агъачда фашист отрядха тюбеп къалып, ала бла уруш этген эдик... Биз аладан аслам эдик, сора кеси жерлерибизни иги биле эдик... Кесибизден бир уллу къоранч да этдирмей, фашистлени ууатхан эдик. Алай ичлеринде жангыз бир офицер бар эди да, биз аны саулай алабыз деп, бир нѳгерим да, мен да аны ызындан марлап бара эдик. Ол къутулмазлыгын сезе болур эди, аугъа тюшген ач бѳрюча, дыгалас эте, аллына тюшгенни, адамды, малды, уллуду, гитчеди деп къарамай, уруп, къаплап бара эди. Ол, бизден

къача барып, Къайынлы-Къолда төгерек талачыкъгъа жетгенде уа, сен анда болгъанса. Алайда биз жетмесек...

– Тохта, Масхут, ол сенми эдинг?! Да сора эндиге дери аны манга айтмай нек тургъанса? – Мен кѣп жылланы ичинде излеп айланган адамымы тапханча болдум. Кесим да эслемей, жеримден ёрге турдум. Андан ары Масхутха не айтханымы да билмейме. Мен жюрегими терк-терк ургъанын, къулакъларымы къызгъанын да Масхутдан иги кесек узайгъынчы ангыламагъан эдим. Кѣлюмю жарыкълыгъы, къол бла алып атханча, думп болду. Битеу эсим эсгериулеге бурулду. Ол огъурсуз кюн болгъан ишле кѣзюме къол аязымдача кѣрюндюле. Мен ол заманда керти да онжыллыкъ сабий эдим, алай ол кюйсюз кюнлени манга не заман, не къыйынлыкъ да унутдуралмагъандыла.

...Ол Уллу Ата журт урушну жылларында фашистле тау элледен бирине жуукълашып, аны ючюн къанлы сермешле баргъан кюнледен бири эди. Эл къол ичинде орналгъан эди. Кюнлюм жанында акъ къаяланы башында анда-мында фашист солдатланы «темир» башлары, аланы халкъгъа ёлюм от атхан сауутларыны быргъылары кѣрюнедиле. Четгет жаны уллу сырда уа – бизникиле.

Эки жанындан атылгъан топ, ушкок окъла да, элни башы бла, ачы таууш этип, ары-бери жюзе эдиле. Элни юсю от кѣпюр болгъан эди. Аланы кюнлюм жанындан атылгъанларыны кѣбюсю элге тюшюп, юйлени оя, адамланы, малланы да къыра, элге уллу халеклик сала эдиле.

Элни адамы, жан сакълар ючюн, къауум-къауум болуп, жер юйлеге, аллайлары болмагъанла уа – башлары жабылгъан картоф урулагъа бугъуп, анда жашай эдиле. Бизни терек бахчада уллу картоф уру да адамдан толуду. Бизни къоншубуз, тири къарт Къарабий, жеринден кѣтюрюле:

– Мен юйледе бузулгъаны бар эсе, төгерекге бир къарап къайтайым, – деди да, тиширыуланы: «Барма, къой», – деп кюрешгенлерине да къарамай, урудан чыгъып кетди. Ол кѣп турмай къайтып келди. Адамла, зикирлерин да тохтатып, ол не айтады дегенча, Къарабийге сагъышлы къарайдыла.

– Оллахий, жарлы Наибханни юйюне топ тийип, башын тюбюне этгенди. Сокъурланы арбазда да бир ийнек сойланып турады. Къалгъан юйле сау кѣрюннгендиле, – деп, баш төбен къарады... Наибхан:

– Оу кюнлюм къарангы, аман кюн келлик башларына, – деп, сарнап башлады. Тиширыула анга бир-бир къошула, уруну ичи жилиу болду.

Къарабий, кѣзлерин жандырып, сакълалын терк-терк сылай:

– Ой юйюгюз къуруп къалмагъанла, не сарнауду бу! Бусагъатдан тынып къалыгъыз! Сиз къычыргъан бла юй ёргеми сюелликди? – деп ачыуланды. Тиширыула шош болдула. Къарабий, ауазын жумушатып, адамланы жапсарыргъа кюрешди.

– Эгечлерим, шѣндю адам юй къайгъылы угъай, жан къайгъылы болургъа керекди. Юйю сау къалып, анда жашар адамы болмай къалгъан жилиулукъду ансы, юй неди? Жан сау болса, не да табылады. Ма кѣрюр-

союз, былай кѣпге бармаз. Битеу элли жашла партизаннга чыкыгъандыла. Къызыл Аскер да Чегем тары бла бери аууп, алагъа къошулгъан хапары барды.

– Оу къор болайым ауузунга, оу сенден алгъа ёлейим, алай болгъу эди ансы, – дедиле тиширыула, тынчайып...

Тюз да ол кезиучюкде, алайдан узакъ болмай, топ чачылгъан таууш жерни теппирип, адамланы элгендирди. Сабийле аналарына, анала да уруну къабыргъаларына къоркъуулу къысылдыла.

Ингир алагъа атышыула селейдиле. Ашхам къарангысы болгъанлай, адамла, урудан чыгып, биягъы бизни юйге жыйылдыла.

Тышында не таууш эшитиледи деп, шыбыртсыз, къайгылы олтургъанланы терезени хыны къагъылгъаны элгендирди. Болсада, бу кюнледе ала элгенирге юйреннген эдиле.

Терезе тюбюнде:

– Саняйт! – деп, мени анамы атын айтып сѣлешген тиширыу ауаз эшитилди... Анам, терезени жабыуун ачып, тышына къарап:

– Не болгъанды, аурунг, не этесе былайда? Юйге кел, – деди.

– Угъай, юйге бармайма, – деди шагъырей эр киши ауаз. «Тамбла элге немецлиле кирликдиле, бюгече хазырланып, танг аласы бла кеталгъан агъачха кетсин», – деп, партизанладан адам келгенди. Бир биригизге айтып билдиргиз дегендиле. Ангыладынгмы, Саняйт?

Биягъы шошлукъ иги кесек сакъланды. Аны Къарабий бузду.

– Да энди тургъандан хайыр жокъду... Эшек, арба болгъанны хазыр этип, азыкъ жарашдырыргъа керекди. Кече ортасына хар затыгъызыны жыйышдырып, былайда болугъуз... Мустафа бла мен а эшеклени хазырлайыкъ, – деп, тышына чыкъды. Ол эшикни ачхандан сора, башын артха буруп:

– Азыкъ тапханыгъызыны къалдырмай алыгъыз, – деп къошду.

Биз эшеклени иерлерин салып, барын да жыйып, бизни арбазгъа урдукъ. Ол кече уллу да, гитчеде да жатып жукълагъан адам жокъ эди. Кече ортасы болгъанда, эшеклени, арбаланы да табылыннгандан жюкледик... Къарабий: «Ы, маржа, танг атып къалады, къымылдагъыз», – деп ашыкъдырады... Тийре саулай бизни арбазгъа жыйылды. «Хайдагъыз, тебирегиз», – деп, Къарабий, ёгюзлени, баш бауларындан тутуп, жолгъа чыгъарды. Биз эшеклени аны ызындан сюрюп тебиредик... Къагъанакъ сабийлери болгъан тиширыула ёгюз арбаны тѣгерегинде барадыла.

Биз элден чыкыгъынчы, жолда къошула-къошула, арбала, эшекле да кѣп болдула.

Фашистле Акъ къая табадан элли башына жаннган окъла атып жарытыргъа кюрешедиле... Алай танг аласына жайылгъан туманда ол да адыргылыкъны ишича кѣрюнеди.

Танг жарыргъа ала Юрдюден ётдюле..

Не сейир, не алаамат! Башха заманда, экиси бирге тюбесе, къазауат этип талашыучу итле, бюгюн, къой сюрюуча, тынч, бирге барадыла.

Бюгюн ала да эшиклери кьанлы жаугъа ачылып кьалгъан юйлерине, чулгъанып жатыучу мулжарларына жарсый болурла.

Биз, кьалын агъачны ичи бла барып, бир терен кьолну ичинде тау суучукъну жагъасында тохтадыкъ. Къарабий, терк окъуна балтаны алып, мени да, дагъыда юч жашны да алып, сууну ары жанына ётдю.

– Жашла, айланыгъыз да, тегерекден кьургъакъ отунла мажарыгъыз, – деп, кеси уа базыкъ жерк агъачланы кесип тебиреди.

– Къарабий, былайда чертлеуюк, кёгагъач да бардыла, сора сен жерклени не этесе? – дедим мен, сейирсинип.

– Охо, сен мен айтханны этчи, аны не этгеними уа артда кёрюрге, – деди.

Биз, жайылып, кьургъакъ отун тапханыбызны бир жерге жыйып, аны кьатына келдик... Къарабий кесилип, бутакълары да ариуланган узун жерк агъачладан уллу кьалау этип тура эди.

– Хайдагъыз, энди, быланы бирер-бирер ары сюйрегиз, – деди.

Биз агъачланы суудан арлакъда жар тюрбюне ташыдыкъ. Къарабий аланы базыкъ кыйырларын жаргъа тиреп, юсюн бичен бла жабып, жарагъан уллу кьош ишледи.

Кьошну аллында юч-тёрт жерде да кьазып, от орунла ишледиле... Ёмюрледе да адам аягъы тиймегенча жерлеге жан киргенча болду. Алай бла жангы жашау башланды.

Кьошдан чыгъып, сууну боюну бла юсюн суу басхан жаяу жолчукъ бар эди... Ол жар башында талачыкъгъа чыгъара эди. Таланы тегереги уа кьалын чырпылы агъач эди.

Бир жол Къарабий манга:

– Жашчыкъ, чапчы, таладан эшеклени бери сюрюп кел, – деди. Мен, терк окъуна жаргъа таянып тургъан жёге таягъымы алдым да, чабып, талагъа келдим. Эшеклени бир жерге жья тургъанымлай, агъач кыйырында бир таууш эшитип, элгендим. Бурулуп къарагъанымда, инбашларында чынлары, богъурдагъына жетген жерде уа жору жылтырай, жукъа узун чачы кёзлерин жаба, чертлеуюк котурну тюрбюнде чёгюп, манга къарап тургъан биреуню кёрдюм. Аны, кийимине кёре, немецли болгъанын билип, мардасыз бек кьоркъдум. Мен, эшеклени да кьоюп, кьачар мурат этдим. Алай, апчып, жеримден тебалмай, анга къарап, бир кесек турдум. Ол, алгъа тегерегине къарап, адам кёрмегенде, керохун чыгъарып, мени марады... Мен, кычырыкъ этип, кьачып тебирегенлей, ал жанымдан ушок атылды... Жыгылдым. Окъ тийгенин-кьалгъанын да билмей, секирип туруп, кьачып тебирегенимлей, бир базыкъ ауаз тауча:

– Жашчыкъ, тохта, кьачма! – деп сёлешди.

Артха бурулуп къарагъанымда, немецли тёрт бюкленип, онг кьолун эки тобукъ арасына кьысып, кьалгъан экеуленден бири уа ушокну аны юсюне тиреп тургъанын кёрдюм... Мен ол экиси партизанла болгъанларын ангыладым... Бутларым кьалтырай, бетим кетип, кьатларына баргъанымлай, аладан бири, бетин къара кьалын сакъал басхан, бир кёзю

да акъ байлау бла байланган киши мени кесине кысып къучакълады да, хапар сорду... Мен билгеними айтдым.

– Бар энди, ананга, къалгъанлагъа да къоркъмагъыз дегендиле де, – деди... Экиси да немецлини къолларын артха байлап, сюрюп, агъачха ташайдыла.

Мен чапханлай келип, хапарны айтып жилидым... Хапарны эшитгенде, анам да, мени кёзюмден-башымдан уппа эте, жилимукъларын этеги бла сюрте, кычырыкъ этип жилиды. Экибизни да биягъы Къарабийни:

– Бу не сыйытды, тохтагъыз бир, – деген тауушу тыйды.

Школчу тенгим Раузат, мени къатыма келип:

– Жилияма, ма кёрюрсе, экибизни да папаларыбыз аланы кюнлерин кёргюзтюрле, – деди, мени жапсарып.

Андан сора мен талагъа жангыз угъай, Къарабий бла барыргъа да унамай эдим... Болсада, насыпха, бизге алайда кёп туругъа тюшмеди. Совет аскер бёлюмле, партизанла да алагъа къошулуп, бизни элни фашистледен тазаладыла. Биз барыбыз да элге къайтдыкъ... Фашистле элге уллу халеклик салгъан эдиле... Ара орамны энишге келе, биз кёп болмай кюйюп, топ окъ чачып, бужукълары, агъачлары кесеу башла болуп, энтта да тютюн эте, кирпичлери, къошунлары ууалып тургъан юйлени да кёре келе эдик. Алай элни эркин этилгенине къууанган халкъ анга жарсыгъанын да сездирмей эди.

Тийрени адамлары, мындан тебиреген кечелериндеча, бюгюн да бизни арбазгъа жыйылдыла. Хар ким жатар жерин, ёзге хапчугун алайдан юйюне ташыйды... Наибханны бла Раузатны уа кирир жерлери болмай къалгъаны себепли, анам аланы бизни юйню бир отоууна къойду... Мен анга бек къууандым. Раузат алгъын да узакъда жашамаучу эди, энди уа бютюнда жууукъгъа келди. Мен аны иничке, чайырча къара чач эшмечиклерине, мудах къарагъан уллу кёк кёзлерине къарап турдум.

Немецли ууучлаучула къуру бизни элден угъай, битеу Кавказдан да къысталдыла. Халкъ бизни аскерлени хорламлы сермешлерине къууанады... Орамда, юйде, иште да, эки адам бир бирге тюбесе, урушну юсюнден хапарны къайтарып-къайтарып айтадыла. Къууанч! Хорламны къууанчы келе турады! Ол къууанчха бек аз заман къалгъанды... Фашистле къачадыла, бизникеле къууадыла...

Школну бошагъанлай, институтха окъургъа кетдим. Раузат а элде къалды.

Мен окъууну бошап, биягъы элде кесим окъугъан школда устазлыкъ этерге буйрукъ алдым. Элге бек къууанып къайтдым.

Урушдан къайтхандан сора, Масхутну саулугъу къолай туююл эди. Аны, къыйын иште жибермей, колхоз складлагъа къалауургъа салгъан эдиле. Ма андан бери ненча жыл бола эсе да, ингир сайын мен, ишден, клубдан юйге бара, Масхутну, уллу сары тоннга да чёргелип, атлауучха олтуруп, юллесин тарга тургъанын кёрюучю эдим. Аны къолунда

ушкогуна къарап, кесим кесиме: «Ярабий, бу адам ушкокдан бир эриге болмазмы?» – дей эдим.

Ол бюгюн манга айтхан сёзле... Ол эндиге дери аны юсюнден жукъ сагъынмай нек тургъан болур? Сора ол заманда экеуленни къайсысы болур эди? Ол чубур тонлumu, огъесе кёзю байланнган сакъаллымы? Эшта да, сакъаллы болур эди. Аны ауазы манга ол кюн окъуна шагъырей кёрюннген эди. Аны шёндю мен хар кюнде да кёрюучю жукъа бети, орталары бурун сыртында бирге кёшулгъан узун къара къашлары. Ол сыфатха битеу жаякъларын жапхан къалын къара сакъалын да кёшсанг... Ол эди! Ол Масхут эди! Мени ёлюмден къутхаргъан, фашист окъну жолун кесген Масхут! Сен къалай огъурлу адамса! Мен сени энди атамдан башха кёрмем, башха кёрюрге да эркин туююлме. Нек десенг, манга атам берген жашауну сен экинчи кере бергенсе! Мен энди аны ангылайма.

Раузат а? Сабийлигимде мени андан татлы тенгим болмагъанды. Энтта да алайды, алай шёндю экибизни арабызда сёз, къарындашлыкдан да кючлю, ёмюрлюк тенгликге айлана барады. Жашау алааматды! Аны алааматлыгъын кёргеним, чынтты насыпны сезгеним ючюн да, Масхутха энчи сау бол дейме.

САФАРИЯТ

Ахматланы Сагъытны кызы Сафариат (адабиятта жюриген аты Сафариат) бизни халккыбызны фахмулу кызыларын-дан бириди. Ол терен билими да болгъан, поэзияны къалай туугъаныны тасхасын да билген жазыучуду. Биринчи назмулары 80-чи жылланы арасында басмалангандыла. «Ай макъамы» деген лирика китабы басмалангандан сора уа, ол, малкъар поэзияны сатырында терен сезимли лирик къадаарында айтылып, поэтле жыйынына кшошулганды.

Сафариат кечгюнчюлюкте Къыргызстанда туугъанды. Анда орус школда окъугъанды. Къабарты-Малкъар кырал университетни тауусханды. Студент жылларында орус тилде жазып башлап, биринчи назмуларыны фахму тюркери болгъаны кезге урунгандан сора, бачамабыз Къулийланы Къайсын аны назмуларын, СССР-ни назмучу тиширыуларыны чыгъармалары жыйышдырылып, «Песня, мечта, любовь» деген ат бла Москвада басмаланыргъа хазырлана тургъан китапха кшошаргъа тийишли кёргенди. Сафариатны анда бир къауум назмусу чыкыгъанды. Жаш назмучугъа ол бек уллу жетишим эди. Анна Ахматова, Зулфия, Марина Цветаева, Сильва Капутикян кибик, уллу кыралда атлары айтылгъан белгили поэтле бла бир китапда чыкыгъан – чынтты фахмугъа тийишли саугъа эди.

Сафариат кесин кетюрмеген, тиширыу гынттылыкъгъа, махтаугъа терилмеген, сёзню магъанасын, багъасын да англагъан поэтди. Эрттеден бери да радиода ишлей, назму жазгъандан тышында да, кеп иги адамларыбызны, бегирек да тиширыуларыбызны юслеринден жюрек кюйлю, сезимли бериуле хазырлагъанды, статьяла жазгъанды. Адабият жашаугъа дайым тири къатышады.

Сафариат: «Сатмай бермейди манга къадар сёзню», – деп, халал да, жандауурлу да, ариу да болууну жолу тынчлыкъ бла арытылмагъанын айтады. Аны «Тилек», «Санга», «Акъсуусан», «Болалмайма сенсиз» дегенча назмулары тиширыу, кесини табийгъатына кёре, алгъандан эсе, берген кеп этерге тюшгенин, кыйыны – суймеклиги, тюзюмю, ийнаныулугъу, тенглиги – ючюн файдасындан эсе, жоюму кеп болгъанын чертедиле. Тиширыуну ол ачыкълыгъын, къор-садагъа, къурман

болургъа хазырлыгъын айта, Сафарият ол къыйынлыкъды, азапды демейди. Ариулугъунгу, жюрек талпыуларынгы, кёп къыйыннынгы да, къызгъанмай, чомарт берирча, сени къатынгда халкъынг, суйгенинг, сыйлы кёрген адамынг, ахырында – суйген ишинг бар эселе, сора тиширыу – ана, тиширыу – суйген тенг деген насыпны толу сынамаймыса?

«Ай макъамы» деген назму да аллай оюмла туудурады. Жанкъоз – Сафариятны бек суйген гюлю, ким биледи, жаз башыны жангылыгъы, жангыртыу кючюню уллулугъу бламы байламлыды, – мында да лирика жигитни жашау таласын белгилейди. Бетховенни «Лунная соната» деген ажайып макъамын тюзюнлей алып, жюрегин толтургъан суймеклик-биргелик сезимин аны толкъунунда ачыкълайды. Тиширыуну суймеклик сёзю-сезими музыканы къудуретине тенгди.

*Унутма, сен къаллыкъса эсимде,
Тынч ауазынг сейир насып берликди,*

– деген музыканы барыуунда айтылады, алай ол къобуз тюегинде не къылында угъай, жюреки теренинде согъулады. Бетховен, чал эсе да, суйген тиширыуну жашлыгъын къоруулайды, эрттеги макъамы бла аны сезимине жангы кюч береди. «Жангызлыкъ» деген къысха назму да «Ай макъамында» толу айтып жетишдиралмагъан сезимин къайтаргъанча кёрюнеди. «Кюз артында сууукъ сабан сюрюлген кибикдиле жангызлыкъны кёзлери». Фахмулу адам эслемей болмазлыкъ, анга кёре, сукъланмай да къалмазлыкъ сыфат! Ана тилни усталыгъыны, не сейирлик сыфатны да къураргъа хазырлыгъыны белгиси. «Сууукъ сабан» метафора, тенглешдириу къадарында эстетика сезимликни мишегенин ачханча, аллай бир къууанчлыды, байтамалды. Сабан – кеси аллына жашауну тутуругъуду, адам да кеси аллына жашауну къурагъан кючдю. Сууукъ бла жангызлыкъ аланы ёмюр сюрюу жолларында къыйынлыкъны белгиси болуп, къадарларын бирикдиреди. Сабанны сууукъ ёчюкдюредди, адамны жангызлыкъ ёчюкдюредди.

Алай а жангызлыкъны чынтты поэзияны сатырына салгъан ол да туююлдю. «Жылы гыржын тылпыу этген жеринге» – Туугъан жеринге – суймекликни юсюнден минг сёз айтыргъа да болур, минг бла бир да. Бири да эсингде къалмаз. «Жылы гыржын тылпыу этген жеринге» деген, бир айтылгъанлай, жеринге жюрегинг кертиси да дып-дып этмей къараялмазча этип къояды:

*Жылы гыржын тылпыу этген жеринге
Жаягъынгы салып, татлы къалкъысанг...*

Сёз кьошаргъа амалынг болмай къалады. Кёлюнг толуп, иги кесекге тынгылап турлугъунг келеди.

Сафарият жангы ХХІ ёмюрню «Кюн жауун» деген эпика поэмасы бла башлагъанды. Малкъар поэзияда лиро-эпика жанр иги кьуралгъанын, былай жазылгъан закий чыгъармала иги кесек болгъанларын эсге алып къарагъанда окъуна, Сафариятны жангы поэмасы бизни халкъыбызны ХХ ёмюрню экинчи жарымында жашауун кёп жаны бла терен сезимли ачыкълагъан толу чыгъарма болгъанды.

Сафарият игиликни бла аманлыкъны, кертиликни бла сатхычлыкъны, чомартлыкъны бла къызгъанчлыкъны тенг салып, жашау кертиликни суратлау кертиликге жетдирирге, алай бла толу жашауну къаны ургъан саубитген чыгъарма кьураргъа жетишгенди. Энчиликлери, кесиликлери болгъан сыфатла, кылыкъла кьураялгъанды.

Къыйын кюнледе, сургюнде бир бирге таянчакъ болууну, тёзюмлюкню да бийик юлгюсюн кёргюзтген сыфатла аз туююл эдиле адабиятыбызда. Мында уа биз адамлыкъны къарангы жанын да кёребиз. Айхай да, поэма энчи тинтилирге, магъанасын, тилин, ниет-суратлау даражасын ачыкълар кибик, толу кесамат этилирге тийишли чыгъармады. Алай дере китапха берилген бу къысха баянда окъуна аны бир жерин юлгюге келтирмей болмайды:

*Чорна, юй артына бугъуп,
Ууучундан ун жалаучусун
Кёпле кёргендиле...
Кеси да эслемай, жуху
ун жугъу болуп жюрюучюсюн да*

*Виледиле...
Эй-хей, Туугъан!
Элде атынг аман бла
айтылгъан,
Къара эшегинги къанын
Сабийге дарманнга
къызгъаннган! –
Сен да ёлдюнг...*

Сафарият бары жазыуунда, оюмларында, кюйлеринде тиширыулай къалады. «Кюн жауун» да бизни заманны ачыкъ жюрекли тиширыуну дунягъа къарамларындан туугъан чыгъармады. Анга кёре, тиширыуну кечимлиги къаллай бир уллу эсе, къызгъанчлыкъ, кесимчилик кибик, эр кишини къул этген кылыкълагъа сарыуу да аллай бир уллуду. «Къара эшегини

къанын сабийге дарманнга къызгъанган» Туугъан – адамсызлыкъны белгиси болуп, тиширыуну налатын алады.

«Малкъар поэзияны анталогиясында», башха жерледе да «Сафарият сабийлеге да жазады» деген ёзден сёз айтылады. Алай а сабийлеге да жазады деген сабий поэзияны келамына келишмегенча кёрюнеди. Сёз ючюн, Сафариятны «Неди бу?» деген назмусу сабийлегеми жазылгъанды, огъесе аллай илхамны поэтге сабийликни сейир дуниясымы бергенди? Халкъыбызда кёп ёмюрледен бери жорюген сабий фольклорну алгъанда уа, халкъ: «Чуу-чуу, чуу ала, //Эки чычхан суу ала», – дегенде, сабийлегеми жаза болур эди? Сабийликни кеси табийгъатындан чыкъмаймыдыла аллай тауушлукъла?

*Барды бир гитче жашчыкъ,
Алтынчач, къаракъашчыкъ.
Ол соргъандан тоймайды,
«Неди бу?» – деп кзоймайды.*

*– Неди бу? Неди бу?..
– Бу уа не боллукъду?
– Буу!
Къаратды мюйюзлерин
Ыннаны кюйюзюнден...*

«Неди бу?» – сабийлеге къуралгъан бир алаамат эсбер оюнду. Аны да, ойнай, сора, эшите, сабий бары сорууларына жууап табады. Бек башы – сейирсинирге юйренеди! Сейирсиниу деген а адамны оюм этиу къудуретинде къадар, илхам да магъанасы болгъан окъууду, эстетика дерс. Ма алайдан алып къарагъанда, поэт «сабийлеге жазмайды», сабийлени суратлайды. «Жёбелеп чёпден чёпге, кесине чепкен сокъгъан» губу зауукъ этдиреди; не уа гылыу – «Къуудула да жетдиле, // Туз арбагъа жекдиле»; булбул – «Ууучума тутулду, // Жырлады да къутулду»...

*– Бу уа не болсун?
– Жабыу!
Жабыуну жерге жайдым,
Юсюне къакъдым айны!..*

Сабийлени, аланы ишлерин, сорууларын, ёсюу халларын суратлагъан чыгъармала гыллыу салып ойнаргъа, гыллыуча этерге, чабаргъа, жырларгъа, даулашыргъа, сорургъа келиширча, келишгенден сора уа, сейирсинирча алай жазылыргъа керекдиле, къысха, кесгин, жаз тилли. «Неди бу?» деген сабий оюн назму ол формалы излемлени барына келишеди.

Сафарият аз жаза эсе да, аны назмулары керти сезимлик-лери, кёзбаусузлукълары, жүрекни теренинден айтылгъан кюй ауазлары бла айырмаланадыла. Хар суйген тиширыуну адамлагъа эгечлик, аналыкъ, тенглик тежеген сезиминден туугъанча, алай тууадыла.

Жазгъылан кибик атым

жангы къаргъа,

Заман мени дефтеринден къырыр,

Алай жазда къардан жанкъоз чыгъар,

Андан сора чыгъар

жашил кырдык.

Ол кырдыкда, къанат керип, тангнга дери

Тепсең турур

Кюйсюз Тейри.

Бу анстан, тиширыу ийнакълыкъ, хатерлик бла айтылгъанча кёрюннген, алай а, сериуюн кибик, кеслери алларына ургъан тизгинле тиширыу къачы дуняны не уллу кюйсюзлюгюн да хорларгъа боллугъун айтадыла. Тиширыу ёмюрюню, эсе да ариулукъну нюр жаннган кюнлерини къысхалыкълары акъ къаргъа жазылгъан тамгъала кибикдиле. Бары унутулады, къар эригенлей, тамгъала думп болуп кетериклерича. Алай а тамгъалада ариу тилек, керти сезим бар эсе, ала къар суула бла бирге жерге сингедиле, – жанкъозла болуп чагъар ючюн! Тиширыу – дуняны жашил кырдыгы! Не тюрлю кюйсюзлюк да хорлаялм аз къаласы! Ол туююлмюдю Кюйсюз Тейрини тангнга дери жашил кырдыкда тепсетген! Ол, къылыч булгъамай, аякъ бюгеди: Сафариятны лирика сезими-тилеги къарангыны жарыккъа бурууду! Кюйсюзлюк – къарангыды, тепсеу – жарыккъады.

ТЁППЕЛАНЫ *Алим*

АХМАТЛАНЫ Сафарият

* * *

О, жашау, нечик сейирсе,
Кюн чыкъды да, кюн батды.
Чыкъгъанында, жарытды да,
Кёзлерими къаматды.

Кюн! О, сен да не сейирсе,
Чыгъа келдинг да, батдыңг.
Къанатынгы шош къакъдыңг –
Бир къызыл гюл узатдыңг.

Аны къолума алдым да,
Нюр кёзюне къарадым. -
Жюрегиме къысылды да,
Ёмюрлюкча къалкъыды.

...Сёлеш мени бла да,
Гюл сёлешгенча жел бла...

АНАМА

Унутханма, анам, не сейир?!.
Арбазда алма терек чагъады,
Чачынгамы, чачынга сени
Ол жыл сайын, хар жыл сайын агъады.

Эслесем сени къартлыгъынгы,
Мен кеси жашлыгъыма жиляйма,
Къолунгдан алып тарагъынгы,
Чачынгы, ачитмайын, тарайма.

Мен, къызгъан будайланы жырып,
Къолума гокка хансла жыйып,
Аллынга, сабий болуп, чабама –
Юсюнге гюллеринги чачама.

Бийикден жулдуз алама деп,
Шинтикге минип, ёрге къарайма,
Узунчак къызчыкъ болама деп,
Жаууннга жалан башлай чыгъама.

Сен этген ариу алгышладан
 Мен кзуру туйюл – кёкге жетеме.
 Солургъа ауур сагышладан
 Акътерек ичлерине кетеме.

Сен да жаш боласа жангыдан...
 Кёзюме къарап, анам кюледи.
 Кезиусюз агъаргъан чачындан
 Алма чакъгъан татлы ийис келеди.

БОЛАЛМАЙМА СЕНСИЗ

Бабаланы Ибрахимге

Учуп, учуп, жулдузну жеталмайма,
 Жангыз къалдым бу дуняда, тенгсиз.
 Не десенг да, – сенсиз мен туралмайма,
 Не десенг да, – болалмайма сенсиз.

Уппа этип, кёзлеринге къарайма,
 Чайкъалады ичлеринде тенгиз,
 Бу дуняда сени ючюн жашайма –
 Жауум къалсын бу дуняда сенсиз.

Мен да сени кюерик жулдузунгма,
 О, сен манга эс тапдыргъан жауун
 Болгъан эдинг. Будагъан кюзюм да...
 Кюйдюм. Кюнден болур эди жанынг.

* * *

Жаз кетеди. Мени чакъгъаным
 Да тохтап, ауурлукъ этерикди.
 Кёпюрмем чапыракъ акъгъанын –
 Жашлыгъым да алай ётерикди.

Алай мен, жазлагъа кюйгенде,
 Жунчутхан кюзлени сюерикме.
 Мен бишген будайны ичинде
 Чачынгы хауасын излерикме.

Сен унутма мени атымы,
 Жаз келсе, жангыдан кёгерликме.
 Мен, къайын кибик, ай чачымы,
 Шууулдап, юсюнге тёгерикме.

Сыргъалары, жүзюклері – мияладан,
Жылтырауукъ къагъытдыла кийимлери...
Ийнелери да – юй тюбюне агъып...
...Артда уа...
Артда уа не?.. Билебиз ахырын:
Бирле, отун этип, отха атадыла аны,
Бирле сызадыла юй артына...
Киши да бармай къатына,
Анда кеси, аты да
Унутула барады акъырын...
(Керти да, къызгъа
тенг болмайды къатын.)
...Тёзген игиди,
Къыйын болса да, ол затха тёзген... –
Кимни эсе да бир къызы кибиқди
Субай назы,
Терен агъачда ёсген...
Бирде, бир кезиуде,
Илиннгенлей кёзге,
Сюйген, кесип алып,
Элтеди кесине...
Кеси
Юйюне...

ШАХМЫРЗАЛАНЫ Сауд

ТАНГ АЛАСЫНДА

Повесть

(Баргъаны)

*Инсан урушну заманында, кыйыи сер-
мешледен биринде, Огъары Чегемден
таулу жигит Къалабекланы Солтан-Ха-
мит манга атылгъан окъну кеси кёкюре-
гинде сууутуп, дуниясын алышхан эди.*

С. М. Киров
(Избранные статьи и речи. Л., 1936)

Х

Къыш болгъанды. Сууукъ туманла Лыха къаяладан къарап, Къап-чагъай тарындан юшютюучю жел юфгюреди. Уллу Дыхдан, аны кичи къарындашы Тыхтенген тауладан ургъан къаты желле Лыха къаяладан чабыууллукъ этген туманланы сюрюп-сюрюп артха ташайтадыла. Дагъыда къолланы, къаяланы баса, жерлени бузлата, юшюте, ол туманла тау тарларына кеслерин урадыла. Къар терен жаууп, жер юсю агъарады.

Бу кюнледе Солтан-Хамит, бичени болмай, этерге мадар тапмай, тегерекге айлана келип, юйюне кирди. Бауну ичинде, сууукъдан, малланы сыртларына къырпакъ къакъгъанды.

Солтан-Хамит кеси жангызлай терен сагъышла эте тургъанлай:

– Хей, юйде ким барды, юйге да ахшылыкъ! – деп, Такуш кирди.

– Сау бол, сау кел, къайдан чыкъдынг, Такуш? – деп, къол тутуп, Солтан-Хамит аны юйге жууукъ этди.

Саулукъ-эсенлик сорушхандан сора, Такуш:

– Ананг къайдады? – деп сорду.

– Сабийлени кечиндиралмай, эл ичине, къоншулагъа алып чыкъгъанды.

– Алай дегенинг неди?

– Да мен, мал кибиклеге бичен излей, ары-бери айлана, бу арт кюнледе юйде болмагъанма. Хазнамыды, жангыз адам барына жетишалмайды. Энди бюгюн юйде адамыча отун жокъ, сабийлеге ашатыргъа ун жокъ, бирине чапсанг, бири къалады.

– Мирзеуюгюз а бармыды?

– Бир кесек арпа, зынтхы кибик барды. Аланы элтип тартыр эсек да, кёрсесе, кюн тутханды, тирменлени буз басып кьюрушдургъанды. Алай болмаса да, беш сабийни кимге кьююп кетсин?

– Солтан-Хамит, бары да ахшы болурла, бичен мени боюмда болсун, сабийчиклени ач этерге жарамаз, тирменле бузлагъанлыкъгъа, бирледен ёнкюч алыргъа керекди. Бар, кьонак келгенди де да, анангы чакыр.

Солтан-Хамит эрлай, анасын излей, эл ичине чыкъды. Кёп да бармай, тар тыгъырыкъны энишге тигелей баргъанлай, анасыны келе тургъанын кёрюп, тохтады. Анасы къатына жетер-жетмез:

– Анам, юйге кьонак келгенди. Не эте эсе да, сени излейди, – деди.

– Кимди, танымаймыса?

– Таныйма. Уучу Такушду.

– Не эте болур, санга жукъ айтмагъанмыды? Аты, улоуу бармыды, къайдан келеди?

– Къайдан келенинден, къайры баргъанындан бир зат да айтмагъанды. Алай сыртында ауур кийик тулугъу, саууту-сабасы кёрюнеди. Юлерине киргенде, Жулдуз:

– Да, бу бизни Такуш кёреме да... Сау кел, аурууунгу алайым! Къайдан чыкъдың, ажашып къаласа да, – деп, кьол тутду.

– Сау бол! Биз да Эл-Тюбюнден ёрлей келебиз.

– Сизникиле уа къалай турадыла, тынчмысыз?

– Хатабыз жокъду, кесигиз тынч эсегиз?..

– Аллах айтса, бизни да хатабыз жокъду. Бу ууакъ сабийле бла оушау эте айланабыз.

– Д-а, алай да болады. Болсада не этерикбиз, ала да бюгюн ууакъ болсала да, бир кюн кибик ёсерлё, жетерле.

– Такуш, аурууунгу алайым, кьорунг болайым, ашатмай, ичирмей сорайым, къайры ахшы жолгъа атланганса?

– Оллаха, мени аллым Акъ къаягъады. Биягъы тогъайбашладан бир экисин агъызалсам деп чыкъгъанма...

– Да Аллах жол берсин! Нёгеринг иш а бармыды?

– Нёгерим жокъду. Солтан-Хамитни мени бла ийсенг эди. Кеси да: «Малымы бичени жокъду, къалай этерге билмейме», – деп жарсыгъанды. Атны, эшекни, жиплени хазыр этсин, бери айланган заманыбызда бичен жюклей келирбиз. Бир зат ёлтюралсакъ да, сыртларына атарбыз.

– Такуш, аурууунгу алайым, анда кесинги биченлерингми барды?

– Хау, бу жай Акъ къая тюбюнде бир кесек бичен ишлеген эдим.

– Къайда айлансанг да, сау айлан... Таза амалсыз болуп, урулуп къалгъанбыз, не иги болду... Жашым, эшитемисе Такушну айтханын? Тур, атны, эшекни иерлерин сал, жипле да алайда чигинжиде чюйге тагъылып болурла...

Солтан-Хамит, тири-тири атлап, жиплеге узалды. Бу арада Такуш, халгъа къарап туруп, айтды:

– Жулдуз, эгечим, биз бусагъатда кетмейик. Бурун тауукъ кыычыргъанлай кете барсакъ, ол игиди. Танг аласына жетерча болургъа керекбиз. Ол заманда жумарукъланы атаргъа да тап тюшерикди. Сен а маллагъа бичен ючюн къоркъма, тапханынгы сал, ач этме. Биз, ким биледи, тамбла келмезге да болурбуз.

– Жолну, халны сен иги билесе, табынлай эт. Жаш аны несин биледи...

– Алай эсе, анам, анда ашаргъа бизге азыкъ хазырла.

– Жулдуз, азыкъ-мазыкъ деп, сен кюрешир зат жокъду. Ма, ол тулукъда, энтта манга эки-юч адам къошулса да, азыгъыбыз боллукъду, – деп, Такуш тулукъну башын тешди. Андан, тууар экижашарныкыча, бир кийик къабыргъаны чыгъарып, Жулдузгъа узатды. – Энди муну, эгечим, жартысын бишир да жолубузгъа сал, къалгъанын а сабийлеге шорпа эт, – деди.

Чууакъ аязгъан ашхамны юсю бола башлады. Хар ким малына бичен салып, бауларына жыядыла. Бир-бир арбазладан отун жаргъан тауушла чыгъадыла. Къатынла суу алып, бир-бир, эки-эки келип, юйлерине ташаядыла. Ууакъ сабийле бла кюреше, Жулдуз, от тамызып, къазан асды. Такуш бла Солтан-Хамит маллагъа къарап, юйге жыйылдыла. Алаша шинтикчиклени салып, от жагъагъа олтурдула. Сабийле отну тегерегин къуршалап, бир бирлерин ары-бери тюрте, къолчукъларын жылытадыла. Аналарына: «Гелляка, жичча бишемиди?» – деп сорадыла. Къыйы тютюню бетлерине урса, кёзчюклерин къыса, бурун суучукълары келе, артха турадыла.

Отда къазан къайнайды. Кийик къабыргъа алыкъын бишмейди. Ашхам жулдуз чегем тауланы кюнбатыш жанында жылтырайды. Батаргъа кёп къалгъанча кёрюнмейди. Жулдуз эт ыргъакъны къазаннга сугъуп, этни бишгенин-къалгъанын кёрдю. Сора Солтан-Хамитге:

– Эт бишгенди, сен къара да ал, мен терк окъуна Кябаханлагъа жетип келейим, – деп чыкъды.

Солтан-Хамит, жыйгыч къыйырындан тегенени алып, от жагъада олтуруп, жукъулары келе, этни сакълагъан ууакъ сабийчиклени бир жанына этип, отдан эт къазанны тюшюрдю. Ол бурулгъан саплы эт ыргъакъ бла этлени тегенеге алып бошаргъа, Жулдуз эки къулакълы къошунну келтирип, от башында сюеди. Гёзен къабыргъасында чюйге тагъылып тургъан ючаякъ тепсини алып, юсюн кийик этден толтуруп, Такушну бла Солтан-Хамитни алларына салды. Сабийчиклеге эт бергенден сора, Зауурбекден къалгъан жиек гоппанны сиреден чыгъарды. Аны ызындан от башында эки къулакълы къошунда кёмюкбаш зынтхы бозадан гоппаны толтурду. Къызгъан мыдыхха кёмюлюп тургъан къызгъан къысхачны гоппанда бозагъа сугъуп, боркъ-боркъ этдирип, булгъап, алларына салды. Сора Такуш, гоппанны къолуна алып:

– Да, эгечим, бу жарлы къара халкъгъа тынчлыкъ, баш эркинлик, жер тенглик болсун. Байланы, бийлени эшиклери жабылсын! Мюлкери, маллары къара халкъгъа чачылсын! Бу юйге къыйынлыкъ жетмесин,

берекет мындан кетмесин! Алгыш юйде кялады, алчы Солтан-Хамит, – деп, гоппанны узатды. Солтан-Хамит, секирип ёрге туруп: «Сау-луугъунгду!» – деп, тартып, гоппанны артха кяйтарады.

– Эй, хомух, сен а бирда тарталмагъан кёреме, – деп, Такуш гоппанны ахырына чыгып, Жулдузгъа узатды. Ол экинчи кере да толтуруп, гоппанны алларына салды.

Хапар айта, берекетли ушхуурларын ашап бошагъандан сора:

– Ал энди тепсинги! Бай бол, сабийлеринг бла сау-эсен жаша, эгечим, – деп, Такуш алгышлады.

– Алгышлыкъ бол, сау жюрю! «Ахшы кьонакъ алгъа сыйлар» деп, сени кибик ахшыла ючюн айтылгъан болур.

Аллында кюнледе къар жаууп, кюнле туманлы, кырпакълы болсала да, энди кечеле чууакъ болгъандыла, кёкде жулдузланы уллулары, гитчелери да кёрюнедиле.

– Жашла, кюнню жаны жокъду, кысхады, кече да бек иги кетгенди. Туругъуз, жатар жеригизни этгенме, башлашып-аяклашып жатыгъыз, – деди Жулдуз.

Жулдуз кеси жатмады. Жангыдан тюбюне кяйын отунла салып, кыйы отну тамызды. Зауурбек кеси кьолу бла ийлеп этген акъ тулукъдан Кябаханладан ёнкюч алгъан сары нартюх унну алып эледи. Ийлеп, жарашдырып, эки таба гыржын этип биширди. Гыржынладан бирин жолларына салып, азыкъларын жарашдырды. Кьошунда кечеден кялгъан кёмюкбаш бозагъа кыызгъан кысхачны сугъуп жылытды. «Арабий, кечени не заманы болур, бир кесек кялкъысам, кялай болур», – деп, от жагъагъа чёгер-чёмез, бурун тауукъ кычырды. Терк окъуна жашланы уятды.

Такуш, эрлай эсин жыйып, чабыр кийип, бет-кьол жууду. Алай алыкъын Солтан-Хамит, бир аягына чабырын кийип, экинчи аягы бла кюрешеди. Такуш, арлакда олтуруп, арыгъан адамны сакълагъанча, Солтан-Хамитни сакълайды, аны чабыр кийгенине къарайды. Жулдуз а тепсиге кёк тузлукъдан чыкыгъан таулу бишлакыны туурап салгъанды. Жылы нартюх гыржын тылпыу этди. Экиси да хазырланып, тепсиге жууукълашып олтурдула. Жылы нартюх гыржын бла бишлакдан кезиу кьабадыла. Боза гоппанны кьолдан кьолгъа берип тартадыла. Бирер туурагъан нартюх гыржынны бла экишер гоппан бозаны атхандан сора, ушкокларын боюнларына тагып, патронташларын беллерине кысып, азыкъларын алып, Жулдуз бла саламлашып, эшикге чыкдыла. Азыкъларын эшекни сыртына кысып, кеслери атны башындан тартып кетдиле.

Мараучу Такуш, жангы уучу Солтан-Хамит Акъ кяяны тюп жаны кюнлюмледе уучу кьош таба ёрлейдиле. Къар жапхан иничке, белгисиз жоллада бир бири ызларындан бара, Солтан-Хамит, кёп сагъыш эте келип:

– Ой, Такуш, бир зат сорайым, – деди.

– Бир угъай, эки да, юч да сор!..

– Сорлугъум олду: бу тенглик къачан боллукъду? Жерлени ким тенг этерикди?

– Оллахий, Солтан-Хамит, аны былайды деп айтыргъа къыйынды. Аны киши да билмейди.

– Да сора бу тенглик деген сёз къайдан чыкъгъанды? Муну чыгъаргъан адам нек тура болур?

– Ол адамла Арисейде болурла. Не эсе да бу сёз орусладан чыкъгъан затды.

– Такуш, сен орусча билмеймисе? Узун-Къалагъа, Терк-Къалагъа баргъанса дейдиле да...

– Алагъа баргъанма, алай аланы не айтханларын айтыргъа къыйынды.

– Аланы тиллеринден ненча сёз биле болурса? Бир экисин айтчы, – деп къысды.

– Алан, сен алаамат адам кёреме? Ала адамгъа чалабек, къатыннга матюшке, адам атха Ибан, атха лоша дейдиле.

– Оллахий, кёп сёз билгенсе, ол а бек ахшыды.

Былай бла, танг кюнчыгъыш табадан белги бере, бир биченлеге жетгенде, Такуш, бир кесек сабыр эт деп, эшекни аллын тыйды. Атны жүгенин неге эсе да бир затха илиндирди. Эшекни сыртындан жиплени алып, Солтан-Хамитге узатды. Жиплени терк алып, биченден эки тегерек салма этип, атха такъды. Алайдан танг жарыгъы бла Акъ къая тюрбюнде Уучула къошуна жетип тюрдюле.

Тюшгенлей окъуна, атны, эшекни аллына бичен салдыла. Солтан-Хамит от тиргизди. Ол от этгинчи, Такуш, чабыр жангыртып:

– Энди сен да чабырларынгы жангыдан салам салып кийгенден сора, ушкогунга да иги къара, жарашдыр, керек сагъатда чарлап къалмасын, – деди.

Солтан-Хамит ушкогуна къарап, сампалын тартып, уясына патронларындан бирин салды. Дагъыда боюнундан тартып, бир кёз бла къарагъан узун жез кёзюлдюреуюгюню эки жанын сыйпады. Такуш, бираз къарап туруп:

– Къайдан алгъанса? Таза да игиси кере эдим, – деп, къолуна алып къарады.

– Атам бир жыл Гум-Къаланы жармекесине малла сюрюп баргъанында, андан келтиргенди. Кимден алгъан эсе да билмейме.

Азыкъ ашагъандан сора, оноуларына кёре, Жалаулу деген бийиклик таба ёрлеп тебиредиле.

Жалаулу бийиги бир заманда да кийиксиз болмагъанды. Аны мысты топурагъы, ариу, жылы къонушлары, тамычылы суулары бар эди; кеси жылы, кюнлюм къаялыды.

Такуш бу жерлени халын, татыуун ахшы биледи. Оноулашханларыча, сол жанына Солтан-Хамит, онг жанына Такуш кетдиле. Оноулашханларына кёре, Такуш атхынчы Солтан-Хамит ушкок атмазгъа келишгендиле.

Бугъа, къаплана, ийиле, марлай, тегерекни жокълай барадыла. Солтан-Хамит бугъа барып, бир ташны артындан тегерекге къарайды. Сызгъаны бир жанында уллу кийик сюрююню отлай тургъанын кёрдю. Этген оноуларын унутуп, ташны артына баурланды. Ушкокну сампалын огъары аягъына миндирди, сюрююню ичинде эм уллу, тогъайбаш жугъутурну, илишаннга тутуп, марады. Ушкок атылды. Къаяла гюрюлдеп, тауушну бир бирге бердиле. Кийик сюрюю, бирден юркуюп, ташдан-ташха секире, къача баргъанлай, экинчи да бир атды. Кийикле къачханлай, Жалаулуну экинчи жанына аудула. Сора ол жанындан бир бири ызындан юч кере ушкок атылгъан тауушла чыкъдыла.

Ушкок тауушладан сора Солтан-Хамит кийикле къачхан жанына тебиреди. Бираз баргъанлай, сызгъаны аякъ жанында, тууар экижашарча, жетили жугъутурну сойланып тургъанын кёрюп чапды. Жете баргъанлай: «Эшта да, жаш аудуралмагъан кереме», – деп, кеси кесине махтанаракъ болуп, жетили жугъутурну боюнун тартды да, аз арлакъ барып туурадан къарады.

Такуш да Жалаулуну бирси жанында бузоула кюте болмаз эди. Юч окъну бир бири ызындан асыры терк атхандан тауушларын айбыргъа къыйын эди. Солтан-Хамитча жетили жугъутурну агъызмаса да, эки эчкини жыкъгъан эди.

Солтан-Хамит Такушну табып, анга айтыргъа ашыкъгъанча, Такуш да: «Арабий, этген оноубузну унутуп, Солтан-Хамит неге ушкок атхан болур?» – деп, ашыгъышлы келип, сызгъаны башындан кезюлдюреуюк бла къарады. Сызгъаны аякъ жанында жугъутур мыллыкны, аны берлагъында Солтан-Хамитни сюелип, тегерегине къарай тургъанын эследи.

– Э-э-э-й, Солтан-Хамит, бери, о-й-й, бери кел! – деп къычырды. Солтан-Хамит, Такушну къычыргъанын эшитип, ёрге къарады. Сызгъаны баш жаны тейри жарыгъында, уллу бодуркъуча, Такушну кёрдю. Къолуна чырпа бёркюн алып:

– О-о-о-й, Такуш, аны къой, бери, ой, бери жет! – деп, хахайны бере, къол булгъады.

Такушну юч атып, эки кийик эчкини ёлтюрсенинден Солтан-Хамитни хапары жокъ эди. Аны келмезлигин кёрген Такуш, таякъгъа белин салып, сызгъаны башындан тигелеп, къатына келди.

– Ой, алан, Апсатыны малларындан юлюшлю болгъун! Бу Доммай кибик сойланган неди?

– Да кёrese не болгъанын...

– Солтан-Хамит, аны не болгъанын, мен санга соргъанлыкъгъа, сенден алгъа мен кёргенме. Ким ургъанды?

– Сызгъаны бу жанында мен эдим, сора ким урлукъ эди?

– Ким биледи да, башха адам уругъа да болур, аны уа бирда билмезсе...

– Угъай-угъай, алай къалай айтаса, эки атханымдан бири уа тийген болур?

– Атхан а он да ат, тюзге атып турсанг а, андан хайыр чыкьмайды. Керти айта эсенг, кьайсы огьунг тийгенди?

– Аны айталлыкь туююлма.

– Нек айталмайса? Огьесе кёзлеринги кьысыпмы атханса?

– Алан, сен алапат адам кёреме? Ушкок атылса, кёзлеринги кьакьмай, кьалай турлукьса? Сен кёзюнгю кьагьып ачхынчы, окь жетер жерине жетеди. Сора адам аны кьалай кёраллыкьды?..

– Ха-ха-ха-а!.. – деп, Такуш кюлдю. Солтан-Хамит ачыуланды. Сора биягьы Такуш кьошду:

– Кьой, даулашма, мен санга тюзюн айтама. Ол мен санга кьычыргьан жерде талгьыр ташны кёремисе? Мен алайдан атып ургьанма, сен а кесинги бла мени ушкок тауушларыбызны бирге кьатышханларын айыраламай, жангылгьан этесе.

– Болур, болур. Мен сен айтханча жангылгьан эте болурма. Мен жоккуларын тутуп атхан эдим, ким биледи, тийген болмаз.

Сора Такуш Солтан-Хамитни мудах болгьанын сезди. Бир жанына кьарай, мыйкь тубюнден кюле:

– Солтан-Хамит, мудах болма, сен жангыз эки патрон атханса. Мен он атып, жукь да ёлтюрмей, юйюме кёп баргьанма. Аны ючюн хата жокьду, адам алай да болады.

– Оллахий, мен, тюзюн айтсам, мени огьум жыкьгьанды деп тура эдим.

– Энди бу таурухну кьояйкь. Кел, кийikle кьайсы жанына аугьан эселе да, сызгьаны башына чыгьып, ызларындан кьарайкь. Бу уа былай турсун. Жангыз жугьутурну, уялмай, не айтып алып барлыкьбыз.

Бираз баргьанлай, Такуш бир гоппанны башында жумарукь сюрюуюню эследи.

– Солтан-Хамит, ол гоппанны юсюне бир кьарачы! Ол алапат жумарукь сюрюуюню кёремисе? – деп, бармагьы бла кёргюзтдю.

– Кёреме, оллаха, кёреме. Ючюсю-тёртюсю ол ташны юсюнде турадыла. Оллаха, кюн жылтырагьаннга жылына турадыла...

– Ха-а... Кёре эсенг, мараучулугьунгу билликме – ат, – деди.

– Да, бир кёрейик, – деп, ушкогун кьол юсюне салып, сол кёзню кьысып, жумарукьланы илишаннга алды да, сын таш кирикь кьатды. Кёп да мычымай, ачы таууш этип, ушкок атылды. Кьаяла гюрюлдедиле, кукурт ийис бетлерине ура, жумарукьну боран этген тюклерин аяз хауагьа учургьанын Такуш эследи. Алгьындан эсе, экиси да теркирек, сабан агьач лукурча кьынгырла болуп, топпанны башына чыкьдыла. Такуш, алгьаракь жетип, боюну юзюлюрге жетип ёлген жумарукьну кьолуна алып:

– Кьарачы, кьалайындан ургьанса, бир кёр! – деп, Солтан-Хамитге узатды. Ол, Солтан-Хамитни кьууанганын кёрюп: – Аперим, «бёрю атар – бёркюнден белгили» деп сенича ушкокну уста ата билген уланлагьа айтылгьан болур. Кел, кеч болады, арлакь барып, энтта да бир кьарайкь.

Узакъ да бармагъанлай, бир чунгурну ичинде сойланып жатхан эки кийик эчкини юсюне элтиди.

– Оллахий, Такуш, сен быллай адамса деп билмейме! Ай юйюнге, бюгюнлю быланы агъызгъанынгы айтсанг а...

– Эй, Солтан-Хамит, мен сени кибик жангы уучула бла быллай эте жүрюючюме. Хата жокъду, эшекге жүк барды.

– Жюг а барды. Къуруда быллай жүгюбюз бола турсун!..

Акъ къаяны желлери Жалаулуну шууулдата озадыла. Жалаулуну забалы чунгурунда Такуш бла Солтан-Хамит, кийиклени союп, этлерин терилерине жыйып, акъ зыгъырны таш таууш этдире, уучу къошха тюшдюле. Атха, эшекге да суу ичирип, бичен салдыла. Солтан-Хамит, къарап-къарагъынчы от этип, гыржын жылытды, азыкъ ашадыла. Сора Такуш:

– Солтан-Хамит, кечбиз. Мен чыгъып, жетилини келтирейим, сен а ёпке-бауурдан шишлик эте тур, – деди.

Къышды, сууукъду, къар да теренди. Кёк чууакъ аязып, жел уучу къошну ичинде отну, ары-бери айландырып, юфгюреди, тютюнюн сюрюп хауагъа учурады. Солтан-Хамит, этлени жарашдырып, отну эки жанына кезиу-кезиу узалып, шишликлени шишлейди. Жюрек, бюйрек жауларындан акъгъан тамычыла, чыр-чыр этип, отну бютюнда улуу жандырадыла.

Кечени ушхууур заманы бола болур дегенде, ауузундан-бурунундан ургъан тылпыу, къайнагъан къазанны башындан ургъанча, туман эте, Такуш жетди.

– Ай таланган, не кёп къалдынг, къыйналдынг, – деп, Солтан-Хамит аны аллына чабып, жүгюн тюшюрюрге болушду.

– Ойнайса, Солтан-Хамит, жол узакъ, къыйын, кийик да тууар эки-жашар тенгли барды. Оллахий, бек къыйналып жыйдым. Быллай бир кечге къаллыкъ туююл эдим. Тамычылыда ичин ариулай, асламыракъ къалдым. Алай этмесем, келтираллыкъ туююл эдим.

Солтан-Хамит, жолоучу чёмошчюклери бла суу келтирип, бет-къол чайкъатды. Аллына тау забаладан саламны сепди. Жангыдан артиш отунла бла от этип, къошну жарытды. Шишликлени мажалларындан аллында саламгъа салды. Ашардан алгъа, Такуш:

– Эй, Солтан-Хамит, къуруда жолубуз быллай бола турсун! – деп, жүрекден кесип, Солтан-Хамитге узатды.

Солтан-Хамит, онг къолуну аязына салып, Такушну сыйлы тигимин ала:

– Сау бол! Была бары да сени ахшылыгъынгдыла, – деди.

– Оллахий, Солтан-Хамит, таза мараучу боллугъунгу билдим. Аман кёзден къал. Эр эрлигин эте билирге керекди. Биз ушкокну тюз ата билирге борчлубуз. Ол бизге хар заманда керекди. Хайда, кеч болмайыкъ, эшекни жүклеп, кете барайыкъ, танг атхынчы элге кирирге керекбиз.

Эшекни жүклеп, атны да башындан тутуп, ала уучу къошдан айырылып, эл таба тебиредиле.

Жангы чыкыгъан ай эрттерек батса да, кече къарангы туююлдою. Жол баш энишди. Эшек, келген жолуна жухун тирегенлей, жол усталыкъ этгенча, иничке айланч жолланы уста барады. Кёкде Жетегейле батаргъа барып, чегетле жанындан Сарайгъанла къарагъанда, Нумалада Солтан-Хамитни юйюне жетдиле. Атны жугъутур жюгюн тюшюрселе да, эшекни жюгюн тюшюрмедиле. Атны баугъа жыйып, аш салгъандан сора, алайдан Эл-Тюбюне кетдиле.

XI

Солтан-Хамит къолунда мужурасы, белинде къара къамасы бла Такушну Эл-Тюбюне ашырып, юйю да танып, кечгиде артха къайтып келе тургъанлай, Къара къаяны дорбунуну аллында эки атлы аны артындан жетдиле. Быладан бириси Даулет, экинчиси Ортабай эди.

– Ким эсенг да, бу заманда къайдан келесе? – деп, алгъаракъ озуп тохтадыла.

– Мен да, былай, Эл-Тюбюнден ёрлей келеме, – деп, Солтан-Хамит жууаплады.

– Зауурбек улу, сенмисе? Бу кезиусюз заманда не айланаса, не жюрюйсе?

– Менме!.. Да сиз а бу заманда къайдан келесиз? – деп, Солтан-Хамит ёхтем жууап этди.

– А-а-а, биягъы сен Зауурбекни зыбыр сёзлерин къатлап тебиреген кёреме, сени ким болгъанынги эрттенликде старшинаны аллында айырырбыз. Сени бла бизни къайдан келгенибизни ол айырыр. Сенде уллу гынты жата кёреме!..

– Аллах, адам да санга андан кёп ыспас этмесин! Этеригинги аяма... – деп, ызларындан сёлешди.

Даулет бла жалчысы Эл-Тюбюнден келе болгъандыла. Анда къайсы бай-бий тенгинде ичген эсе да, Даулет, ичип, эсиререк болуп келе эди. Солтан-Хамитни алай батыр, къоркъмай, эркин сёлешгени башына ётноп, артха туракълады. Солтан-Хамитни къатларына жетерге къююп:

– Сени, сени... ким болгъанынги, мен ким болгъанымы былайда окъуна танытырма. Бир башхасы болмай, итни кёпдюргенча, кёпдюрюп кетерме, – деп, атны аны юсюне тебиндирирге кюрешгенин Солтан-Хамит эслеп:

– Ай, сен уруучу, сен къамичи бла туюген замандан Солтан-Хамит чыкыгъанды, Зауурбекни дерсин унутханса! – деп, мужура бла сермеди.

Мужура къарангыда иер къаш бла бели къатыш тийгенча эсленди. Ол кезиуде Даулет, ат бла артха секиререк болуп:

– Ортабай, ол телени мени таба жиберме, атны, мени да ачытады, – деп сёлешди.

Олсагъат Ортабай Солтан-Хамитни аллы таба чапды.

– Аллах бла, адам бла да тилейме, ол сенден таматады, таматалыкъ хатерин эт, къой, кюрешме! – деп тиледи.

– Ортабай, ол жарлыланы эртте кьанларын ичерге юйренгенди. Сени кибикле туюлюмсюз быланы эсиртип, семиртип айландыргъанла!.. Бу итлени тюплеринден чыгъаргъа заман болгъанды. Не болса да, бу жол сени тилегенинг ючюн кьояйым.

Арлакъдан Даулет селешди:

– Ортабай, кьой, сен андан не затны тилейсе, бери айырыл. Аны насыбына мени тапанчам жанымда жокъду. Ай анассыны, ол жанымда болса эди, мен сени ёпке буштукъларынгы чыгъарыр эдим. Сен ашыкъма, мен сени тамбла табарма!..

– Тамбланы не этесе? Сен да, мен да былайдабыз, сени кишилигинги мен билеме.

Ортабай экисине да, ариу айтхан кибик эте, Даулетни биргесине Нумалагъа озуп кетдиле.

Солтан-Хамит танг атар-атмаз юйюне келди. Юйню гитче терезесинден мутхуз жарыкъ чыгъады. Барып терезечикден къарагъанында, от ючюлюп, башсыз чыракъчыкъ жалын этип жана, аны къарыусуз жарыгъында анасы, Заурбекден кьалгъан эски тапчанны бир кыйырында олтуруп, урчукъ ийире эди. Бираз къарап туруп: – Анам, эшикни ач, маржа! – деп селешди. Анасы, элгенерек да болуп: «Кимсе?» – деп сорду.

– Анам, менме, мен, эшикни ач, – деди. Анасы урчугъун тапчан юсюне салып, тыхырдатып эшикни ачды. Солтан-Хамит анасыны кьолундан кылычны алып, эшикни бегитди. От жагъада алаша шинтикге барып олтурду. Сора анасына:

– Анам, жатмай нек тураса, кече кетгенди да? – деди.

– Да, не этейим, сени сакълап турама...

– Манга не боллукъду? Эшикге чыкъсам, кьуруда былай этгенлей тураса.

– Болуб а, душманнга болсун! Быллай бир кьалыргъа айтмагъан эдинг, нек кёп кьалдың?

Солтан-Хамит жолда болгъан хапарын айтды.

– Кьой, балам! Ала бизден къарыулудула. Ала бла бир заманда да атанг харипни суулары сюзюлмегенди. Кюрешме, не этериксе, Аллах берген кыйынлыкъды.

– Угъай, анам, мен аладан кьоркъмам. Неда алагъа жалынмам. Ала ны зарауатлыкъларына халкъ да тёзюп турмаз. Мен да атамы осуятын унутмам, энгта кёрюше барырбыз, – деп, хапар айта, шорпадан ичип, ата-сыны эски агъач орундугъуна кирип жатды. Анасы да, юслери ачылгъан сабийлени жууургъанларын тарта, чыракъны ёчюлтюп, тёшегине кирди.

Аязлы, бузлауукъ кыш кечеледе хар ким кьурум юйледе басдырылып жатадыла.

Солтан-Хамит кёп жукъламады, танг аласында кьопду. Маллагъа суу ичирип, юйге кирди. Ашаргъа тебирегенде, арбадан ауаз чыкъды:

– Эй, юйде ким барды, адам бар эсе, бери чыкъ!

Олсагъат Солтан-Хамит секирип туруп, эшикге къарады. Къараса: сол ёшюнюню тюбюнде жез тамгъасы, белинде къара кьамасы, башын-

да жарылары ачыла тургъан, тюгеннген саргъыл бёркчногю бла элни бегеуюлю сары Зекерия сюелип эди.

– Кел юйге, эшикде нек тураса? Жумушунг, ишинг бар эсе, юйде айт, – деди Солтан-Хамит.

– Сау бол, юйге барсакъ да, башха тюйюлдю. Сени правленнге чакъырадыла. Алып кел деп ийгендиле, – деп, сирелип тохтады.

– Кимле ийгендиле?

– Правленде старшина.

– Не эте болурла, билмеймисе?

– Угъай, оллаха, андан мен билген зат жокъду.

– Да сен правленде болгъан эсенг, не айтханларын эшитмегенмисе?

– Да, Солтан-Хамит, манга не зат жетеди? Мен барчыгъа-келчиге жюрюйме.

– Мен айтханынгы эшитдим, ангыладым. Алай эсе, сен бара тур, мен мычымай ызынгдан жетейим, – деп, юйге кирди. Анасына ишни болумун ангылатды. Ашны кююп:

– Анам, атангы-анангы жаны ючюн, бир зат тилерикме, аны этермисе?

– Айт, балам, аллай бир тилемесенг да, юйде бар зат эсе, этерме.

– Да, алай эсе, атам харип ол жыл Терк-Къалагъа баргъанында алгъан керохну тагъа турургъа бер!..

– Угъай демейме. Кёлюнг барып, жюрюталлыкъ эсенг. Тас этме, адамгъа берме, атангы кёзюнден тут!.. Ачхычла тешек аягъында болурла, къара кюбюрню ач да, кебинлик журунну тюбюне къара.

Солтан-Хамитни жюреги чакъыргъанларына къайгъы эте эсе да, керохну кюбюрден алып, жюреги тынчайды. Керохну кюлуна алып, ары-бери буруп, кюл жаулугъу бла сылады, эркелетди. Атасы муну тагъыучу кюнде эсине тюшдюле. Кесин зауаллы атасы эркелетиучю заманла кёзюне сурат болдула.

Анасы, Солтан-Хамитни халына къарап туруп:

– Балам, ашынгы аша да алай бар, кесинг да керохну тагъа барып этеринг жокъду, мында кюя бар, – деп тиледи.

– Анам, ала бизге хар заманда да артыкълыкъ этедиле. Энди андан кёп тёзюм къалмагъанды. Мен нелерин алгъанма, юйлеринеми чапханма, мени не затха чакъырадыла? – деп чыгъып кетди.

Солтан-Хамит бла Зекерия Къардан сууну жагъасы бла барадыла. Суу кёрюнмейди, ол, уялгъан этгенча, бузла тюбюне букъгъанды. Сол жагъасында Чегет башыны жипилери да тик къабыргъалада саргъыл, кёксюл бузла болуп жылтырайдыла.

Эл-Тюбюне бара, жолда Зекерия:

– Солтан-Хамит, сен бюгюнледе кече анда-мында болгъанмыса? Неда Даулетни ёлтюрюрге деп чабып, аллай затынг болгъанмыды? – деп сорду.

– Болгъанды. Мен Даулет, Аслан кибиклени кёрюп болмайма. Байла, бийле сени, мени кибиклени жегип жашайдыла. Мен санга бир зат

сорайым. Сен бегеуюлсе. Жылгъа хакъынг неди? Ненча къулач жеринг барды?

– Бир айгъа эки апасыды. Сора ол жылда бизден алыгучу бир сом подутну къурутадыла. Жер а бизге къайда?.. Жерим болса эди, Къапчагъай къая тюбюне кирип, юй салмаз эдим!..

– Да Зекерия, къара халкъдан болгъанынгы унутма. Ма сен чакъырып, мен барама. Мен аланы нелерин алгъанма? Сен :«Даулетге чапханмыса?» – деп сораса. Чапханма, энтта, тохтамаса, чабарыкъма. Мен, ким болса да, артыкълыкъны кетюраллыкъ туююлме. Ала – бий, акъсюек, ысхылты, ёзден болуп, бир къауумла уа – къул, къазакъ, къарауаш болуп, была не затладыла?.. – Бу хапарны айта, ала Эл-Тюбюнде правленнге жетдиле.

Кюн ачыкъ болса да, сууукъ эди. Гитче суучукъла, кёлчюкле бузлагъандыла.

Жайдан бери, алышындырыгъа къарыуу болмай, юсюнде къалгъан чепкени бегеуюл Зекерияны жылытмайды. Ол, сууукъ ётгенден, башында жарылары ачылгъан саргъыл бёркюн къулакларына басаргъа кюрешеди. Жарылгъан зыбыр къоллары бла кёз, бурун сууларын сюрте, Зекерия правленнге кирип, Солтан-Хамитни чакъырып келгенин билдирди.

– Келтирген эсенг, алай тышында турсун, бир сабыр эт! – деди старшина. Ол кезиуде Солтан-Хамит:

– Угъай, нек чакъыргъан эсенг да айт, мен былайда сени эшик артында сюелип туругъа заманым жокъду. Мени да юйюмде жарлылыгъым барды, – деди.

– Кёп дауур этме! Сен аман адамланы бирисе, жергенги танытырма!.. Бар, эшикге чыгып тур дейме да!.. Чакъыргъан заманда кирирсе, – деп, тышына чыгъарды.

Аны тышына чыгъаргъанлай, Зекериягъа стражниклени чакъыр деп буюрду.

Зекерия, чакъырып келип, правленнге кирди. – Жюйюсхан старшина, стражникле келип, былайдадыла.

– Бусагъат бери кирсинле! – деп буюрду. Стражниклени ючносю да сауут-сабалары бла жюйюсхан старшинаны аллына тизилип тохтадыла.

Ала киргенлей, старшина, ауузунда муштуксуз папиросун ары-бери айландыра, къызды:

– Сизге буйрукъ этеме: Нумалагъа барып, Солтан Хамитни юйюн тинтирге. Саууту-сабасы бар эсе алыргъа. Экинчи, ийнегин тутуп, мени къолума келтирирге. Зекерия бла бир стражник Нумалагъа чыкъсынла. Экигиз а былайда ол хайырсызны, ары-бери иймей, сакълагъыз! Хайдагъыз, кеч болгъанды.

Зекерия бла бир стражник Нумалагъа кетдиле. Мында къалгъан эки стражникге:

– Сиз а бусагъат Солтан-Хамитни бери чакъырыгъыз, былайда, мен соруу этип бошагъынчы, сакъ болуп туругъуз! Ол тели адамны уруп къояргъа боллукъду, – деди.

Ол заманда Солтан-Хамит, элли адамла бла сёлеше, тышында эди. Старшинаны не оноула этгенинден хапары жокъду. Стражникледен бири, арбазгъа чыгып, Солтан-Хамитни элтип, старшинаны аллына сюеди.

– Къалабек улу, бу эте айланган ишлеринг недиле? Кечеледе, замансыз заманлада къайда жюриюсе? Кече юйюне бара тургъан хатасыз жолоучулагъа нек чабаса, аланы нек ураса?.. Мындан алда кечеледе эшек бла къайдан келе эдинг? Акъ къаягъа барып, кийиклени нек къыраса, сауут къайдан алгъанса? Аслан улу жюйюсхан Даулетни мужура бла нек сермегенсе? Быланы барысыны жууабын мени аллымда этериксе. Быладан сора да, адамланы ичинде: «Байла-бийле жерле тутуп, биз а жерсиз къалып», – деп жюриюсе... Сизге Аллах, акъ патчах бермеген жерлеге ким да не этсин...

– Жюйюсхан, мен жарлыны, харипни малын-мюлкюн сыйырмайма, бир кишиге хатам жокъду, – деп, сабыр айтды Солтан-Хамит.

– Ол бир кече эшек бла замансыз къайдан келе эдинг? Ол кече Къара къая аллында Даулетге, къутургъан ит кибики, чабып, аны мужура бла нек ургъанса?

– Ол кече, ма бу Эл-Тюбюнден ишими, жумушуму этип, юйюме кетип баргъанлай, Даулет, ат бла жетип, юсюме ёрюш этгенде ургъанма. Энтта, тохтамаса, андан да аман этерме.

– Угъай, Зауурбек улу! Сени бу сёзлеринг ханнга жомакъ тюйюлдюле. Ол кече жюйюсхан Даулетни мужура бла ургъанса, акъ патчахны сыйлы махкемесинде аны къуллукъчуларына эркин сёлешесе, аланы барындан да аманы уа – жер, суу, тенглик деп халкъны бузаса!.. Ма бу затла ючюн патчахны закону сени тутаргъа, олтуртургъа буюрады. Бусагъат элтип, ары атыгъыз! – деп, стражниклеге къарап, тауушун кётюрдю.

Ол заманда Солтан-Хамит уллу керохну тартып, тон тюбюнден чыгъарды. Огъары аягына чыкъырт деп миндиргенлей, стражник сермеп бууунундан тутар-тутмаз, керох ачы таууш этип атылды. Правленни ичи букъу, тютюн болду. Адамла къатышдыла, гузаба болдула. Къагъытчы Сергей, адамланы арты бла къачып, тышына чыкъды. Старшина, стол тюбюне кирип:

– Ол телини къолундан керохну алыгъыз! – деп къычырады. Не болса да, стражникни терк сермегени себепли, керох терс жанына атылды. Алайда кюрешип, къор-садагъа болуп, тилеп, керохну къолундан алдыла.

ХП

Заман оза, кюнле, кечеле кете, Малкъар таулары башларына огъурсуз туманла жыйылып, кёк кюкюрейди. Жауунла жауадыла, ырхыла келип, сабанланы басадыла. Жерни юсюн ачы къарангылыкъ, халкъны ёлюм къоркъуу алады.

Байла таулары тюплерине жетгинчи жерлени сыйыргандыла; таула ичлеринде, былайы мал кечиндирдр деген жерлени кеслерине бийлик жерлеге атап, барамталагандыла. Малкър таулары къара халкъы, ыр-бынга кысылып, жашау онгсузлукъдан тѣзалмай, жер-жерледе жыйыла боладыла, суу, жер тенгликни излейдиле.

Уллу Чегемни старшинасы, бу тауушлары эшитип, башы къайгыгы кылып, ёрге-энишге чабады, аланы тыярча бир тюрлю мадар тапмайды. Болмагъанында, ол Чегем правление къарагъан онтогуз элни байын, жарлысын да Къапчагъайны аллында, Жылгы сууну боюнунда уллу Чегемге жыйды.

Жюзле бла адамла элледен сюрюу-сюрюу келедиле. Онглуракъ кыолайлары болгъанла атла бла, жарлыла, кыолайсызла, беллерине таякъларын салып, аякъларында тюклю чабырлары чачылып, бармакълары ачыла келедиле.

Адамла сходха эки кюнню ичинде жыйылдыла, хазна келлик адам да болмаз деген заманда, ючюнчю кюнде, Чегем тарыны старшинасы келип, правление кирди.

Ол кюн хуналары юслери, юйлени башлары, чорбатла, правленни арбазы адамладан толгъан эди. Алайгъа жыйылгъан къара халкъны тегерегин сауутлу-сабалы атлы стражникле кыуршалап эдиле. Старшина, правленде иги кесек мычып, бай тенглери бла, ауузунда базыкъ папиросу муштук бла тарта, чыкъды. Правленни аллында жарашдырылып, юсюне къара ысхарла жабыу жайылгъан столну кыатына келип, ёре тургъанлай, тёрт жанына кѣз жетдиреди. Аны ызындан кыагъытчы Сергей дефтерин, кыаламын алып, стол юсюне салып, шинтикге олтурду. Энди хар зат тохташды деген заманда, старшина сѣзюн башлады.

– Энди, былайгъа жыйылгъан халкъ, бир кесек сабыр этигиз. Биз, Кавказны тау халкълары, патчахны эмчек уланларыбыз. Биз ол уллу патчахыбызгъа тюз кыуллукъ этерге керекбиз. Аны сыйлы буйрукъларын толтурургъа, жорукъларын керти жюрютюрге борчлубуз. Ол бизни динибизни, межгитлерибизни, шериатыбызны кесибизге эркин этеди. Жерле, агъачла патчахны кесини энчи мюлкюдюле. Патчах жерин, мюлкюн кимге да берсин, бизни аны бла ишибиз жокъду. Алай иш анда туююдю. Ортабызда бузукъ, тилчи, сѣзчю адамла, халкъны бузгъанла бардыла. Биз сизни бла аланы табаргъа, ортабыздан узакъ этерге керекбиз. Аллай адамла, ариу бахчаны ичинде бир кыауум аман ханс ёсгенча, аллай затладыла. Бир затны кыурагъандан эсе, бузгъан жюз кере да тынчды. Сѣз ючюн: Быллым жанында биреуленни халал кыыйынына ким эсе да от салып, бир ненча жюз гебенден этген аракъ-аракъ биченлери куююп кетгендиле. Быланы этдире, эте айланган тилчи, бузукъ адамлары тутаргъа, къара чѣпге салыргъа баш оночудан буйрукъ барды. Аллай заранлыла, къара жүрекле, сизни кибик, мамыр, сабыр, патчахыбызгъа халал, тюз кѣз бла къарагъан халкъыбызны ичинде болмагъан, этилмезлик, Аллах, адам да кыабыл этмеген мурдар затлары жюрютген адамла бардыла. Сѣз ючюн: мындан алгъаракъда кыайдан

тиортуоле келген эселе да, ким биледи, эки орус мыжыкыны айланган хапарлары болганды. Была Арисейден келип, бизни жашаубузгъа чырмаурукъ салыргъа умут этедиле. Бизде алагъа алданырлыкъ теллиле бардыла. Сёз ючюн: бурунгула: «Агъачны кесинден чюй этип, кесин жар», – дегендиле. Ала кеси ичигизден кесибизге от жаудургъа боллукъдула. Ала орус-япон урушну заманында тенглик деп дунияны бир бирлерине кырыдыргъандыла. Аллах бармакъланы окъуна тенг этмегенди, сора ала кимни тенг эталлыкъдыла. Алагъа ким да: «Кел да, мени мюлкюмю юлеш, тенг эт», – деп турмаз. Аллаи бузуучула, булгъаучула бизде да болуп тебирегендиле. Ала ачдан ёле, мюлкери болмай, къайда болса айланган орусну ач мыжыкъларыдыла. Ма аланы уулары бюгюн сиз къара халкыны ичине кире башланганнга ушайды.

Сиз, элдеде быллай сёзлени жюрютгенлеге къарап, жерле, биченле деп, хунала жанлары сайын жыйылып, оноу, кенгешлени бардыргъанны кююгуз. Ол обшесна жерле бла киши къарынын аурутмасын... Ала жылкы, мал кютюп, пагчахха хайыры тийген адамландыла...

Старшина сёзюн бошады. Къапчагъай къаяны аллында басынган адамла, аяз ургъанда кырдыкла, терекле чайкъалгъанча, чайкъалдыла, бал чибинлеча жызылдадыла. Уллу тауушла чыгъа, киришдиле. Ол кезиуде Ашико, орталыкыгъа чыгып, старшинагъа къарай, жерге таягын терк-терк ура айтды:

– Жюйюсхан старшина! Бу сен айта келген затлада мен бир затны ангылаялмайма. Ол да неди десенг, бу орусла дегенигиз, алагъа кюшулуп айланган кимди? Муну башын жапмай, ачыкъ айтыргъа нек болмайды?

– Аланы кюйрукъларын табаргъа кыйынды. Ала бла айланган ол сени кюншунг Солтан-Хамитди. Аланы келгенлери уа Исси-Сууданды дейдиле.

– Аланы ким кюргенди, ишлери, жумушлары не болганды?

– Ала, былтыр да таулагъа къарай, эрикгенлерин кетерирге келгенча келген эдиле. Ол заманда правленнге келип, менден ары-бери барыргъа жол уста деп да сурагъан эдиле. Болсада, мен адам бергинчин, аладан бири Къалабек улун биргесине тагып кюрюне эди. Быйыл а, чабакъ сала келип, биягъы Къалабек улу Солтан-Хамитни алып, анда-мында айланган хапарын Ахшыкъл хажы айтханды.

– Да аланы Ахшыкъл хажы къайдан кюргенди?

– Базардан атын жюклеп, башындан тартып келе, Тызгы аягында, Солтан-Хамит да биргелерине болуп, мынга жеринг, малынг бармыды? – деп сора, ол да, ким биледи, дунияны сандырай келип, Тузулуда айырылгъандыла.

Мындан сора экинчиге сёз алып, Даулет айтды:

– Аланла, жамауат! Мен да бир эки сёз айтайым. Къалабек улу бузукъ адамладан бириди. Мен кесим билген бир белек керти затны айтайым. Биринчи, къагыты болмай Солтан-Хамит сауут жюрютеди; экинчиси, эркинликсиз кийиклени ёлтюреди; ючюнчюсю, малларын

тирликледен тыймайды; төртюнчюсю, кече сайын, кишиге ызын бермей, жюрюйдю. Аны бла да кьалмай, бу арт жылланы ичинде Исси-Суугъа, Терк-Къалагъа барып-барып келеди. Андан келсе, тенглик деп дуняны бузукъ хапарларын чыгъарады. Унамасагъыз, бир къауум жарлыны алдап, жалчыгъа, жалгъа барыргъа кьоймайды. Бау мюйюшлеринде, хуна жанларында адамланы кесини төгерегине жыйып, аман хапарланы жаяды. Аны хатасындан, биз бюгюн эшек бла отуннга иерге адам тапмай тохтагъанбыз. Бешинчиси, кьайдан болса келген чабакъчы оруслуваны алып жюрюйдю. Мындан алдалада Мёлюшкюде Гара ауузуна элтгенди. Ала бла бирге сюрюучюлеге тубеп: «Къалай жашайсыз, не ашайсыз, кимлеге мал кютесиз, жер, суу тенг болса суюмисиз?» – деп соруп айланганды. Алагъа кьаты тилманчлыкъ этип кюрешген биягъы Зауурбек улу Солтан-Хамит болгъанды. Андан сора да кьайсы тели сюрюучю берген эсе да бир кьозу кесип ашатхандыла. Эки кюн айланып, Холам-Бызынгы боюну бла Нальчикге кетген хапарлары барды. Ол кюнледе атла, тууарла тас болгъан хапарла да чыкыгъандыла. Да, жамауат, атла, тууарла тас боладыла. Аланы андан башха киши этмейди. Ол жол да тас болгъан малланы алагъа берип ашыргъан эсе да, ким биледи? Жамауат, мен кёргеними, билгеними айтама, менден сора да кёргенле, билгенле дагъыда болурла, жашырмай айтсынла...

Андан сора, уллу, чал сакъаллы бай Бекмырза, башында къудору бетли бухар бёркюн желкеси таба артха кийип, акъырын кьобуп, ауурауур аллына бир-эки атлап, төгерегине кёз жетдире, сёлешди:

– Биз, уллу Чегемни акъсюеклери, ысхылтысы, ёзденлери, киши ахшысы кьалмай былайгъа жыйылгъанбыз. Бир жерден аман ауруу чыкъса, ол ауруу башхалагъа жукъмай кьалмайды. Бу чыкыгъан аман аурууду. «Аман ауруудан кесинги сакъла!» – деп, бош айтылмагъанды. Бу аурууну чыкыгъан жерин, не мадар бла да болсун, къурутургъа керекбиз. Жюйюсхан старшина айтханча, биз патчахха тюз турургъа, Аллах берген байлыкъгъа, жарлылыкъгъа да ыразы болургъа керекбиз. Муслиyman китапла да муну айтадыла. Жюйюсхан старшина! Терекни ауругъан бутагъы табылгъанды. Ол бутакъны кесип алып, отда кюйдюр-месек, ол артда барыбызны да кюйдюрюр...

Ючюнчюге сёз алып Аууш, кёрюкню аладан эсе, игирек басады. Къапчагъай, Донгат къаяланы зынгырдатхан деу тауушу бла уллу уучу мужурасын кьолуна алгъанлай, старшинагъа жууугъуракъ туруп:

– Эй, Чегемни кюн кёрмеген къара халкы!.. Бу кюн акъ бла къара айырылгъан кюндю. Былайгъа чыгып сёлешгенлени бири да къара халкыны жарлылары къалай жашайдыла, ала да бир тана кечиндирирча болсунла демейдиле. Былайда сёз, иш Къалабекланы Солтан-Хамитни юсюнденди. Ол чабакъчы оруслула бла айланган эсе да, Мёлюшкюде Гара ауузунда кьозу кесип ашатхан эсе да, Даулет, алыкъын санга этген хатасы жокъду. Кертиди, ол Исси-Суугъа, Терк-Къалагъа жюрюйдю, анда ол ким бла жюрюй эсе да, кесине жер, суу излей бармайды. Ол, бираз тил ангылагъаны себепли, къара халкыгъа мал кютерча жер, суу

тенглигин излейди. Аны биз билебиз. Жерле артыкъ бир адамгъа деп жаратылмагъандыла. Сёз ючюн, мен Эл-Тюбюнде, Личиуда, къыш кюн кёрмей жазгъа чыгъама. Алайда Къулуй кёпюрню тюз къулагъында, юч айны ичинде ташын тегюп, этегим бла къаяла тюбюнден топуракъ ташып, тамам төрт къулач жер этгенме. Анга, бек кёп сыйынса, бир челек картош салыргъа боллукъду. Да Аллах ыразы боллукъ, сен жюз, минг гебен орунун тутхан заманда, муслийман эсенг, манга да беш-алты гебен орунну къой. Алай туююл эсе, сиз не муслийманлыкъ, неда гяуурлукъ хапарла айтасыз? Къабартыны бийлери тарланы тюплерине, тауланы тау бийлери уа тауланы тёппелерине жетгинчи, чыранла тыйгъынчы, мал жуху жетер жер къоймай, обшесна жерлени «бийлик жерле» деп бегитгенсиз. Къалабек улу жер тенгликни къара халкъ ючюн излейди. Аны биз къара чёпге салыргъа деп, чёп аталлыкъ болмазбыз...

Алай иш аны бла тохтамады. Халкъ: «Алайды... алайды. Аууш, ауу-зунга къор болайыкъ!» – деген сёзле бла гюрюлдеди.

Аууш сёзюн бошар-бошамаз, тузсуннган эчки чухуруннга чапханча, терк-терк аллына бир эки атлап, Керекмез улу столну аллы табада сюелди. Сол къолу бла белинде къара къамасыны чох бауундан тутханлай, онг къолу бла башында узун бёркюн сол къулакъ башына жарашдыра, тамагъын ариулай, жерге къарады. Иничке тиширыу ауазы бла башлады:

– Къалабек улу не тенглик излейди? Аллах бармакъланы тенг жаратмагъанды. Адамланы да кимин – бизни кибик, ариу, узун, кимин – къысха, бир бирлерин сокъур, ахсакъ жаратханды. Аны кибик суйгенин бай, суймегенин да жарлы этгенди. Ётюрюк эсе, чырайларыбызны алып къарагъыз. Къалабек улу тенглик деп къара халкъны юскюре, къозута айланганлыкъгъа, жерин аны бла тенг ким этерикди? Ол муслийманлыкъдан терсине ажашханладан бириди...

Узун халатыны кенг женглерини биринден намаз минчакълары кёрюне, башында къызыл фесге чёргелген акъ сарыхы кюз артында бахчада къалгъан акъ хобустача кёрюне, элни баш эфендиси старшинадан сёз тиледи. Жукъа сакъалын сылай, кёзлерин жума, сол къолун жюрөк ауузуна салып айтады:

– Эй, муслийман жамауат! Тынгылагъыз, аурууугъуз тынсын! Бу тенглик деген харам сёз къайдан чыкъды? Хар кимни Аллах жаратхан кюн ырысхысын азалда жазып къойгъанды. Ол жазмагъанны, ол буюрмагъанны ким излей эсе да, ол къафырды, гяуурду, Аллахны, адамны да душманыды. Аллай адамгъа салам берирге, саламын алыргъа, ёлген кюнюнде жаназы этерге дурус туююлдо. Къалабек улу гитче заманында окъуна кесинден уллулагъа къолун узата, къама, таякъ бла чаба, бир-эки кере махкемеде мени аллыма келгенди. Бу арт жыллада оруслула бла жюрюгенин кёзюм бла кёргенме. Бир кюн, жума намаз къычыра, халкъ Аллахны къуллугъуна кире туруп, эки оруслу бла бизге салам кибик берип, озуп кетгенин кесим кёргенме. Артыкъсызда, былтырдан бери, юйюн-башын, миолкюн атып, Терк-Къалагъа, Исси-Суугъа жюрюйдю. Кёндедене да шуёхлары бар хапары эшитиледи. Солтан-Хамит айт-

ханча болса, малынг, мюлкюнг кьаллыгы жокьду. Тап, унамасанг а, кьатынынга, кьызынга да дау айтыргьа боллукьдула. Эй, муслийманны юммети, уллу Аллах ол кюнлени бизге бермесин!.. Жюйюсхан старшина! Кьалабек улуну оруслула бла жюрютген иши муслийманлыкьны шериатына сыйынмайды. Аны ючюн биз былайгьа жыйылгьан уллу сход уллу старшинабыздан патчахны столу бла тилейбиз – орусну законунда болгьан затны ол кьяфыргьа этерге.

Элни уллу эфендиси, башын булгьай, барып жерине олтурду. Аны ызындан, жабагылары салынган кьойча, зыккыллары салына, сакьалы иги да жетип, жамаулу, сюзюк ышымлары бла, эки кьолу жарылып, тьбен жаякьлы бир киши старшинаны аллына ийилди:

– Жангыз эки сьз айтыргьа эркин эт, – деп тиледи. Халкь анга кюледи. Бай Бекмырза: «Аллахха жаным кьурман болсун, бу да не этеме дей болур? Была кеслерин адам сунадыла», – деди. Сора арлакьдан да биреулен: – «Телиден да бир акьыл сьз чыгьады» деп, бурундан сьз барды, ол да бир-эки сьз айтсын», – дегенинде, старшина, тютюн букьулата, бираз ышаракь да болуп:

– Айтсын, – деп, эркин этди.

Ол сьз тилеген Бопу элинден Башилай эди. Ол жашагьан дуниясында жалчылыкьдан кьутулмагьан, жарлыдан, кьатын алыргьа кьолундан келмей, кьартайып, жетмиш эки жылгьа жетген бир киши эди. Аны кьызыл уууртчукьлары алмалача кьызара:

– Мен намаз эте неда ораза тута билмейме. Эфенди: «Аллах жерлени бир кьауумлагьа деп жаратханды, алагьа тиерге жарарыкь туююлду», – дейди. Мен ачдан ёле, сора сен ашагьан а санга халалмы боллукьду? Кьысха айтханда, мен Солтан-Хамит жанлыма, сиз не суйсегиз да айтыгыыз, ол кьара халкьгьа тенглик излейди. Бир жол да бизни жыйып, айтып кетгенди.

Элни старшинасы, Тотур улу Башилайгьа кьынгыр кьарай:

– Энди кюн кеч болгьанды, кьыйыр элледен, огьары, тьбен жаякьдан келген адамла кьайтыгыыз, тамбла кьушлукьдан артха кьалмай келигиз. Алай малы-мюлкю, жери болмагьан адамла келип этер затлары жокьду. Биз аллайланы чакьыргьан да этмейбиз. Малы, жери, мюлкю болгьанла кеслерини жашау оноуларын этедиле. Ма алайда Башилайчаланы келип этер затлары жокьду, – деп, биринчи кюнню былай бошады.

Адамланы жарлылары чачылгьанлай, ол кече мал, мюлк, жер иеле правленнге жыйылдыла. Элни старшинасы, кьадысы, байлары: «Тенглик, тюзлюк, эркинлик деген сьзлени жюрютгенлени башчысы Кьалабек улу Солтан-Хамитни кьара чьпге салыргьа, аны элден кьоратыргьа, тутаргьа», – деп, ол кече протоколну эрттенблагьа жазып хазыр этдиле.

Сходну экинчи кюнню мутхуз тангы атды. Правленни аллында – узун стол, юсюнде – кьара бла акьгьа, кькге боялгьан юч ящик, юслери бла тартылып, кьара ысхарла жабыу, бир ненча машок кьоз да алайда суюлип кьрюнеди. Столну арт жанында беш шинтик салыныпды. Былагьа кьз жетдире, бегеуол Зекерия, сары сакьалын сылай, правленни

арбазын, букъу этдирип, сыйпайды. Къагъытчы Сергейни къатыны сары шинли, узун Маша, юйден чыгъа келип, Зекериягъа:

– Зекерия, калай сыйпайса, суу куй, калайла этесе? – дейди.

– Кет-кет-кет, андан санга не жетеди, къолларынг кичий эселе, ал да сыйпа, – деп, Зекерия ачыуланады. Быланы эшикте тауушлары юйде Сергейни къулагъына чалынып, тышына чыкъды. Зекерия, Сергейни эшик юсюнден кеслерине къарагъанын сезип:

– Ой Сергей, къарачы Машанга, очин пулахой чалабекди, сыйпаргъа къоймайды, – деп, къатына барды.

– Зекерия, сен хорошо... хороший человек, акшы адам. Сен Осман тюкен бар. Аракы бар. Ма акча, аракы ал, – деп, къара сом ахча берип, тюкеннге ийди. Маша Зекерияны орунуна правленни арбазын сыйпай тургъанлай, старшина, бети да гогуш кибик къызарып, келди. Машаны арбазны сыйпай тургъанын кӅрюп:

– Маша, Зекерия къайдады, сен арбазны нек сыйпайса? – деп оорду.

– Зекерияны Сергей аракичик алга ийгенди, бусагат мында келеди, – деп, Маша жууап этди. Бираз да мычып, Зекерия акъ пашотлу аракъыны келтирип, Сергейге узатды. Ол шешаны жан хуржунуна сугъуп, ичерге старшинаны алып, отоуна кирдиле. Маша бла Зекерия, арбазны сыйпап бошагъандан сора, энди не этебиз деп, старшина бла Сергейге кирдиле.

– Маша, сен тюкеннге бар. Старшина ийгенди де да, бир палуштоп аракъы келтир.

– Ахча бер. Осман манга ахчасыз аракы бермез, – деди Маша.

– Дауурну къой, арт борчха, мени айтсанг, берликди, – деп жиберди. – Зекерия, сен а, чыкъ да, столлагъа, шинтикlege къара да кел, – деди.

Зекерия, ол айтханча, столлагъа, шинтикlege къарай айлана тургъанлай, Маша келип:

– Зекерия, юйге кел. Азчык аракы ич, – деп, юйге чакъырып кирди. Жангыдан экинчи палуштопну тартып, тӅртюсю да къоянкӅзле болуп чыкъдыла.

– Эй, Зекерия, стол жабу кайда, столну жабу сал, – деп кӅргюзтдю. Старшина, Сергейни айтханына эс буруп, Зекерия таба къынгыр къарады.

– Зекерия, жабыуну жаяргъа нек унутханса, бусагъат юсюне жай, – деп буюрду.

Алай болса да биреулен: – Ой Зекерия, былайда жабыуунгу бузоу ашай турады, – деп къычырды. Зекерия, чабып барып къараса, кимни бузоуу эсе да жабыуну чайнай тургъанлай: «Бош къаллыкъ», – деп, ауу-зундан тартып алды.

Жабыуну бузоу, ашап жутмаса да, чайнап, жер-жерин тешген эди. Алып, столгъа жаяргъа кюреше тургъанлай, старшина жабыуну бузоу чайнагъан тешиклерин кӅрдю.

– Зекерия, бу былай нек болгъанды? – деп сорду.

– Ы-ы... Биз юйде ашай, тарга къалгъанлай, бузоу чайнагъанды, – деди.

– Ай, амандан туугъан аман, – деп, чурукъ башындан къамичисин чыгъарып, Зекерияны туюююча туюдю. Кёзюн-башын, жаякъ жанларын къаралтды. Болсада, этер мадар болмай, столгъа бузоу чайнагъан тешикли жабыу жайылып къалды.

Кюн къушлукъгъа жанлай, тёбен, огъары жаякъдан келлик адамланы аллары жете киришди. Таякъланы беллерине салып, алларына къынгырла болуп, терлегенлери бара, къауум-къауум келедиле. Суула бир бирге къошула барып, тенгиз болгъанча, Къапчагъайны аллы правленни тегереги чаукала черенлеге басынганча кёрюнеди.

Кюн къушлукъгъа жетгенде, элни старшинасы, башха таматарлары да жерлерине олтурдула. Къагъытчы Сергей, агъач устача, онг къулакъ башына карандашын салып, энчирек, столну артында, тютюн тарта, олтурду. Бегеуюл Зекерия, старшина туюгенде болгъан жараларына къагъытчыкъла жабышдырып, ёрге-энишге жюриюдю. – Дауурну аз этигиз, жойюсхан старшина сёлешген этерикди, – дейди ол. Бираздан старшина белинде гидана салынып ишленген, къара-сауут салынган, алтын суу ичген сап-сары къылычы бла ортагъа чыкъды.

– Былайгъа жыйылгъан къара халкъ! Аман адамланы палахындан экинчи кюн сходну ачабыз. Бюгюн тохтамай элни, халкъны ичинде бунт, къайгъы чыгъарыучуладан, аман хапарланы жайыучуладан бири – Къалабекланы Солтан-Хамитни – къара чёпге салыр кюнубюздю. Сиз, къара халкъ, алай умут этмегиз, бюгюн старшина обшесна жерлени сыйырып, сизге берликди деп, аны ючюн келгенле бар эсегиз, сакъламагъыз, ол баш оноучуланы кеслерини ишлериди. Жер излегенле башларына баш ауруу излейдиле. Бюгюн сходха келген къара халкъ, сизни аллыгъызда юч ящик барды. Аладан бириси – акъ, экинчиси – къара, ючюнчюсю кёксюлдюмдю. Хар бир адам бирер къоз алып, суйген ящигине атарыкъды. Къара ящик аманлыкъчыланы, акъ ящик гюняхсызланыкъы, кёксюл да ахшылыгъын, аманлыгъын да билмейме дегенлени ящигиди. Бюгюн былайда Къалабек улу аман адамды, халкъны ортасында къайгъы чыгъарады дегенле къарагъа; угъай, ол ахшы адамды дегенле акъгъа, бирин да билмейме дегенле да кёксюл ящикге атарыкъсыз.

Ма, жамауат, «ант» бла «тюзлюкге» айыргъан юч адамыгъыз олтуруп турадыла. Аладан экиси ящиклени къатында атханларына къарап турлукъдула. Бири уа келген адамлагъа машокладан бирер къоз берликди. Сиз а суйген ящигигизге атыгъыз. Алай муслийманнга киндиги кесилген къара ящикни унутмаз!..

Чёп атыу бошалгъандан сора, правленнге кирип, тюзлюкчуле кеслери санарлыкъдыла. Чёп къайсы жанына кёп чыкъса да, оноу анга кёре этилликди. Ангыладыгъызмы? – деп, сёзюн бошады.

Халкъ, бал чибинлеча, къозгъалды. Ачыу гюрюлдеуле Къапчагъай къаяны зынгырдата, Солтан-Хамитни юсюнден чёп атыу башланды. Чаркъ-чаркъ деп акъ ящикге къозланы атадыла. Бир арада къара ящикге атхан омагъыракъ къалакъбёркле да кёрюнедиле. Кёксюл ящик къозладан юлошсюз турады. Киши аны жокъламай, алайлай къалды.

Чёп атыгу тамам экиндини аллы бла битди. Кюн ауанала бийиклеге ёрлей башладыла. Алайда олтургъан тюзлюкчюле ящиклени, къозланы машок тубюнде къалгъанларын да алып, чёпню санаргъа правленнге кирдиле.

Эшикни, терезелени сауутлу-сабалы стражникле сакълайдыла. Къара халкъ, жер-жерде тёбе-тёбе болуп, тюрлю-тюрлю затланы юсюнден сёлешедиле. Эшикге, терезелеге къулагъынгы салып тынгыласанг а, ящикден ящикге къозланы санап атхан тауушлары шаркъ-шаркъ этип эшитиледи.

Акъ, къара ящикледе къозланы санагъанда, акъ ящикде къозла он кере кёп болуп чыкъдыла. Старшинаны, тюзлюкчюлени кёзлери от чакъдыла. Бир бирлери бла дауур-даулаш уллугъа кетди. Тышында халкъ, ачлыкъ, суусаплыкъ алгъан адамла, чёпню къалай чыкъгъанын сакълайдыла. Аланы правленде бир бирлери бла даулашханларындан, чёпню Солтан-Хамитни жанына он кере ахшы чыкъгъанындан тышында халкъны хапары жокъ эди.

Ашхамны юсю болду. Жюзле бла узакъдан, жууукъдан келген жарлы эллиле ач да болгъандыла. Кетерге ашыгъадыла, къонакъбайлагъа барыргъа заман болгъанды. Къапчагъай къаяны тюз жютюсюню юсюнде Темиркъазакъ жулдуз кёрюнеди. Правленни ичинде гитче мияла башлы чыракъны жандырып, старшина, тюзлюкчюле хыйла тузакъ къурадыла. Солтан-Хамитни жанына ишни баргъанын, къара халкъны къалай алдаргъа жол излей, старшина:

– Биз чёпню тюз атмагъанбыз. Къара халкъ, къара чибинлеча, кёпдю. Чёпню кючю бла Солтан-Хамитни ариуларгъа кюрешедиле. Мени акъылыма кёре, энди былай этейик. Эки десятина жери жетмеген, жыйырмадан атлап тууары, эки жүзден атлап къою-эчкиси болмагъанны чёпге къошмазгъа деп айтсакъ, тап болмазмы? – деп, тюзлюкчюлеге сорду. – Сора баш оноучудан жангы къагъыт келгенди дербиз. Мен оноучудан келген ат бла бир хыйла, ётюрюк къагъытны былайда Сергейге айтып жаздырайым. Аны Сергей окъур, мен а аны халкъгъа кеси тилибиз бла бираз семиртип, къошаракъ да этип айтырма. Аланы ичинде орусча билип, бизни ётюрюгюбюзню, айыбыбызны чыгъарлыкъ жангыз да адамлары жокъду, – деди.

Старшинаны ол хыйласына ыразы болуп, Сергейге къагъытны жаз деп, кёзюне къарадыла. Ол, кёзлерин терк-терк къагъа, къаламны къолуна алып, къагъытны юсюне къатды. Башын сол жанына аудураракъ этип, старшинаны кёзюне айт дегенча карады. Алайда ётюрюк рапортну, баш оноучудан келген ат бла жаздырып, хазырладыла. Оноу, сёз бирди деп правленни арбазына чыкъдыла.

Кёз байланмаса да, ашхам жулдуз кёрюнеди. Халкъ, къумурсха тёбеча, правленни аллында къаралып, жыйылып эсленеди. Была правленден чыкъгъанлай, халкъ гюрюлдеп, аякъ юсюне турду. Чибин учса эшитилирча, халкъ шош болду. Старшина чыгып айтды:

– Жамауат! Бюгюн кечди. Баш оноучудан жангы буйрукъ келгенди. Биз чѣпню терс атханбыз. Дагъыда башха ишле да бардыла. Аланы барына тамбла къарап, сизни бла бирге тохташдырыргъа керекбиз. Хар ким къайтыгъыз, къонакъбайларыгъызгъа барыгъыз. Тамбла къушлукъ-да былайда болугъуз, – деди.

Кечесинде таула жанындан жел жауун жаууп, жерни жибитгенди. Эрттенликде ачыкъ тийген кюнню кѣзю жибиген кырдыкланы юслеринде суу бюрчюклени инжилеча жылтыратады.

Стражникле тѣгерекни сакълайдыла. Бегеуол Зекерия, сол ѣшюн-нунде уллу жез тамгъасы жылтырай, ѣхтемленип, ары-бери жюрюйдю. Башында жарылары ачылгъан эски бѣркюн бир жанлы кийип, ол, юсюнде сюзюк чепкенини этеклери жел эте, правленнге ташайды. Эшта, эшикден башы ичине кирген болмаз эди, чартлап тышына чыкъды. Атлаучусуча, женгил-женгил атлай барып, правленни аллында акъ ташны юсюне чыкъды. Тѣгерегине къарай, сол къолуну баш бармагъын бел баууна илиндире:

– Ой, жамауат, ауруусуз болугъуз да, тынгылагъыз! Тынгылагъанны аурууу тынгыласын, ажалы сабыр болсун! Бюгюн сходну арт кюнюдю, – деп къычырды.

Халкъ, не болады, не къалады дегенча, гур-мур эте, бауур уюгъанча, шош болду. Старшина белинде алтын суу ичген къылычы бла – алларында, аны ызындан – къагъытчы Сергей, къагъытын, дефтерин, къаламын кѣтюрюп, башында картузун онг къулакъ башына тартаракъ этип чыкъдыла. Быланы артларындан ариу тау кюйде кийиннген юч тюзлюкчю чыгъа келип, акъ ташны аллында салынып тургъан столну тѣгерегине олтурдула. Тютюн саргъалтхан хырез тишлерин ача, иничке сары мыйыкчыкъларын къолу бла бура, Сергей дефтерини ачып, жазыу этерге къагъыт, къаламын хазырлайды.

Элни старшинасы, эки къолун артына салып, сагъыш этгенча, ары-бери атлайды. Бираздан халкъгъа айланып:

– Жамауат, бюгюн ишибизни бошаргъа керекбиз. Баш оноучудан жангы буйрукъ барды. Аны Сергей окъусун, халкъ эшитсин. Окъу, Сергей! – деп буюрду. Ол, тамагъын ариулай, столну аллына чыкъды.

– Терский область Нальчикский округ...– деп, къурмач чартлагъанча, къагъытны окъуп бошады. Кѣзюн-башын жыйыра, Сергей, старшинагъа къарай, артхаракъ турду. Хуржунундан къара партабакны чыгъарып, тютюн бурду, агъач муштукга сугъуп, ауузуна салып, къабындырды. Старшина къарынын тургъузуп, баш оноучудан келгенди деп, тюзлюкчюле бла бирге кеслери жарашдыргъан ѣтюрюк буйрукъну тауча айтып башлады.

– Терк областъны Нальчик округуну таулу чегем халкъына бу буйрукъ ийиледи:

– Биринчи, малы, жери кѣп санда болмагъан халкъны жарлыларын эл жыйылыулагъа, чѣп атыулагъа къошмазгъа. Экинчи, сѣзю, тили, иши бла халкъгъа бузукълукъ салгъан, Къалабекланы Солтан-Хамит киби

бузукъ адамланы къара чѣпге салыргъа эм патчахны сыйлы законунда болгъанча этерге. Ючюнчю, жери, мюлкую болмагъан къара халкъны жарлылары суйген жерлерине барып ишлерге, алагъа юч айлыкъ жол къагъыт, бирер къара сомдан кѣп ахча алмай, берирге элни старшинасыны эркинлиги сакъланады. Тѣртюнчюсю уа, тау жайлыкъланы къыйырларында тѣгереклерин индек этип, жер бегитген къара халкъны жарлыларыны бегитгенлерин бузуп, жерлерни сыйырыргъа, – деп тауусду.

Хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бурунун ыхтыра: – Ангылашынмагъан не зат барды? – деп сорду. Ол алай соргъан заманда жарлы къара халкъны ачыулу тауушу, кѣк гюрюлдегенча, Донгат къаяланы зангырдатды. Ачыулу, огъурсуз сѣзле башландыла. Бу буйрукъну окъулуу отну ѳчюлтмеди, жана тургъан отха жау къуйгъанча, бютюнда жандырды.

Къалабекланы Солтан-Хамит ол кюнледе Исси-Сууда, Терк-Къалада болса да, аны кертичи нѳгерлери, болумну халкъгъа ангылата, кюрешни бардырадыла.

Аладан бири, Омар:

– Жюйюсхан старшина! Бу къара халкъ, юч кюнден бери ауузларында суулары болмай, сени кѣзюнге нек къарай болурла? – деди. – Былагъа обшесна жерледен юлюш бармыды, жокъмуду? Не умут этесиз, ачыкъ айт!.. Сора Солтан-Хамитни къара чѣпге салыргъа деп, чѣп атдырдынг. Аны бла ишинг бармады. Бары да къара халкъ аны жанына атды, энди анга умутунг неди? – деп сорду. Сора старшина, ачыуланыракъ болуп:

– Омар, сен аны нѳгерлеринден бирисе. Биз сени, Жетиш улун, Беппай улу Батыр-Герийни ким болгъанларыгъызны билебиз. Сиз жарлы эсегиз, сизни мюлкюгюзню киши сыйырмагъанды, жарлы байгъа барсын, ишлесин, къарынын кечиндирсин. Анга эркинлиги сакъланады. Къара чѣпню иши башхады. Аны оноун жер, мал, мюлк иелери кеслери этерле.

Биягъыча къара халкъ ачыу бет алды: «Биз Солтан-Хамит жанлыбыз. Аны къара чѣпге салмайбыз. Бизге жер, суу, тенглик, эркинлик керекди. Обшесна жерле бизнидиле, аягъы юсюне бараллыкъ, тюз тауларына чалгъысын, сенегин, ушкогун алып чыкъсын. Каназовод жерле бизнидиле, сыйыртмазгъа керекбиз», – деп, кѣк кюкюрегенча, къычырышдыла.

Ол заманда жан сюекге къол салып, тютюнню терк-терк тарта, темир кибик бети къаралып, башын булгъай, старшина:

– Эй, къара халкъ!.. Ажалыгъыз сабыр болсун, бираз сабыр болугъуз. Сиз патчахны эмчек уланларысыз, сизден аскер алмайды. Динибизни, шериатыбызны кесибизге эркин этеди. Обшесна жерле сени, мени да туююдюле. Ала патчахны кесини жерлеридиле. Бизни ол жерле бла ишибиз жокъду. Кеси аланы суйгенлей эте барсын. Ол аланы уллу жылкъы, мал кютюп, патчахны аскерине «ѳлчеу» толтургъан, атла берген байлагъа бергенди. Аны бла бир кишини иши жокъду. Алай Кийикчи, Лячинкъаяла – была да мал жюрютген тау бийлени аты бла «бийлик»

жерлеге саналадыла. Алай сизни кьозутуп айланган Солтан-Хамит, аны «чабакъчы» орус тенглери бизге белгилидиле, аланы орунларын биз хазыр этгенбиз, ала узакъ бармай орунларын табарла!.. Энди биз былайда къара халкъны тыйып, этер затыбыз жокъду. Хар ким юйюне эркинди. Жер, мал, мюлк иелери уа былай къалыгъыз.

Ала, ол кече кѣп кенгешип, баш оноучугъа къагъыт жаздыла. Ол ингирде окъуна поштчу Къасымны чакъырып, къагъыт хуржуннга салынып, юсюне иничке жьжым бла къара пашот салынган наршинаны аны къолуна берип, Нальчикге ашырдыла.

ХІІІ

Кече къарангы, жауунлу эди. Кѣзню кѣзге урсанг, кѣрюнмеген кече, Холам-Бызынгы тары таба айланып, Къасым жолгъа кетди.

Къара мыйыкълы, шатык сѣзлю поштчу Къасым танг атхынчы, Чегем, Холам ыфчыгъындан аууп, танг атып, Хумалан агъачына кирди. Кюн ахсутха жетер-жетмез, агъач этегинде ат солтургъа, жауун ѳтген кийимлерин кьурутургъа тохтады. Сары жамычысын жерге жайып, чепгенин терек бутакъгъа атып, эски сахтиян хуржунну ичинден бир къагъыт чѣргемни аллына салгъанлай:

– Салам алейкум, жол болсун, Къасым! – деп, бир жанындан Солтан-Хамит чыкъды. Къасым, элгенерек да болуп:

– О, алейкум салам, санга да жол болсун! – деп, жууап эте, къол тутушдула. Сора Солтан-Хамит:

– Къасым, мен да сени бла бираз олтурайым. Атым да бу ариу кырдыкдан бир-эки сермесин, сен да элибизде не хапар бар эсе да, айт, – деп, атдан тюшдю. Солтан-Хамит жулдуз къашхалы къара атына юч аякълы кишен салды. Къанжыгъасындан гитчерек гюржю артмакъларын алып, Къасымны къатына келип олтурду.

Къасым, бюгюн къайдан чыкъгъанса, быллай бир нек жибигенсе? – деп сорду.

Къасым, къара кѣзлерин тѣгерек айландыра, соргъанына артыкъ ыразы да болмай, кьым-тым эте келип:

– Бюгече жолда жауун жетгенди, – деди.

– Да сени элденми къыстагъандыла, огъесе ашыгъыш ишми барды? Бюгюн кеси да поштну элтиучю кюн туююлдю, не хапар бар эсе да айт! – деп тохтады.

– Да, Солтан-Хамит, Аллахдан аман тап, сен мени эшигими жабаргъа айланаса... Биз жарлыла байла бла сизни арагъызда, не этерге билмей, тели болгъанбыз. Уллу-Элде, битеу Чегем ауузун жыйып, сени къара чѣпге салыргъа, тутаргъа айтсала да, халкъ унамагъанды. Бюгече ол бай къауумла, кеслери жазып, муну баш оноучугъа терк жетдир деп, жауун жауа тургъанлай, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп ийгендиле, мен не этейим?..

– Эй, Къасым, къарындашым, аны ючюн къоркъма, мен аллай уу-акъ-тюек ишледен, ойнай-ойнай, кѣп къутулгъанма. Сени жол азыгъынг да болмаз, мени орус гыржынымдан бир кѣрейик, – деп, гюржю ар-макъларыны башын тешди да, ичинден бир жукъаракъ къажар ѳтмек, бир тауукъ эт, сора акъ пашотлу бир гитче аракъы шешаны чыгъарып, алларына салды. Шешачыкъны буштугъун чартлатып: – Алчы, къарындашым, бир тарт, – деп, Къасымгъа узатды. Ол бираз багъалыракъ этсе да, къыл-къыл этдирип, иги кесегин тартды. – Оллох-оллох! Аламаты кѣре эдим! Ай, сау жюрюгюн, ох этдим, – деп, Солтан-Хамитге узатды. Ол да къалгъан кесегин тартып, шешаны бир жанына быргъады. Орталыкъда тауукъ этни акъ ѳтмек бла ашай-ашай, Солтан-Хамит:

– Ой, Къасым, Аллах ючюн, ол сенден ийген къагъытларын бир кѣргюзт, – деп тиледи.

– Къой, маржа, къой, мени сойдурма!.. Башыма кетмез палах салырла.

– Санга жукъ этселе, мен кѣрюрме, – деп, поштну элтиучю тери хуржунну кеси ачып, наршинаны алды. Ачхан да этмей, эки бюклеп, кѣнчек хуржунуна сукъду.

Къасымны ашагъаны-ичгени да суу болду. Къара сагъышха башы къалды. Не этерге билмейди, саудан ёлю болду. Болмагъанында:

– Алейсе, бирда къуруй эсе да, окъу да кесиме бер, – деп тиледи.

Алай не къадар тилесе да, Солтан-Хамит берирге унамады.

– Хайда, энди мен да кете барайым, – деп, атын тутду. Атына ми-нерге башлагъанда, Къасым:

– Ой, Солтан-Хамит, жаным-кѣзюм, манга не оноу этип бараса? – деп, гузабалы сорду.

– Энди мени санга оноуум былайды: сен бу алашангы элте бар да, не тапсанг да, сат да бармагъа къой. Мен санга жарагъан ат табарма. Кесинг а, тамбла къайтып, старшинаны аллына жыгъыл, тарыкъ. «Атсыз жарлы болуп къалдым, абирекле сыйырдыла», – де... Наршинаны не этгенсе деселе уа, «Тартып алып, жыртып, кюйдюрюп, агъачха кирип кетгендиле» дерсе, – деп юйретди.

Былай бла Къасымны холамлы къошлагъа ашырып, Солтан-Хамит, адам жата, Нумалада юйюне келди.

XIV

Кеси къарыуу бла болмаса, биреу да не жер, не эркинлик бермезлигин халкъ ангылап башлады. Солтан-Хамит кесини нѳгерлерини бла Чегем тары элдеде ол ниетни айтып, малчы таулуланы тюшондюреди. «Кючге – кюч, зорлукъгъа – зорлукъ. Жерлеге, биченликлеге ие – халкъды!».

Былай бла бу кюнледе чегем тауларында ѳртенле жанадыла. Элленни юслерин кюнню кѣзю кѣрюнмезча къара чарс басды. Чегем тарыны огъары, тѳбен жаякъ эллеринде Солтан-Хамитни кѣрюкчулери отланы жандырыргъа кѣрюклени басып юфгюреди.

Арслан жүреккли Солтан-Хамит, Терк-Къаладан жетгенлей, къара атына минип, Нумаланы ичинде айланып, Къапчагъай тары бла Акъ-Топуракъгъа кетди. Анда ол нѣгери Муссагъа барды. Адайгъа, Кийикчиге чабарыкъ биченчи жыйынланы, ушкокчуланы, аланы азыкъларын хазырлауну юсюнден сѣлешип, Нумалагъа къайтды. Кеси – Нумаладан, Омар – Эл-Тюбюнден, Булунгудан барлыкъланы да хазырлай киришдиле. Жарлылыкъ, къыйынлыкъ къутуртхан къара халкъны адамлары чалгъыла, сенекле хазырлагъан бла къалмай, артыкъсызда сауутланы къуараргъа кюрешедиле. Къамасы болмагъан таулу болмаса да, ушкок саууту болгъан бек азды. Берданы болгъан жангыз эки-юч адам барды. Аланы да патронлары не беш-алты, неда жокъду. Чакъмалы ушкокчула да кѣп туююдюле. Быланы да окъ, от кереклери къарыусуздула. Бу себепден Солтан-Хамит Мѣлюшкюню Бий-Къачы ауушу бла тау артында Мулахха, Мужалгъа сауут келтирирге эки жаш ийди. Алай болгъаны ючюн, аладан да уллу хайыр чыкъмагъанын кѣргенде: «Таукеллик, бирлик керекди», – деп, кече бла халкъны Адай, Кийикчи къышлыкъларгъа ийди.

... Ай жарыкъ кечеди. Жай чилле – элия айыды, Чегем череги кесин ташлагъа, къаялагъа ура келеди. Бу сууну топуракъ ийисин ийисгей, Чегем ауузну жарлылары, Омарны алларына салып, жолгъа чыкъдыла. Жолсуз Гюдюргю къаяларыны башлары бла Адай, Кийикчи таба къуюладыла. Ай жарыкъ, чууакъ аязгъан элия айыны сары тангы ата, Адайны башына жыйылдыла. Алгъа келген бир бѣлек ушкокчу, танг жарыгъы бла сампалланы сылап-сыйпап, жыйынны, азыкъны арты жыйылынырыгъын сакълайдыла. Кюн башлагъа жайыла, чалгъычыланы арты жыйылды.

Алайда оноу, кенгеш этип, бир къауумла Адайда, экинчи къауум Кийикчи къышлыкъларына бѣлюндюле. Оноугъа кѣре, биринчи кюн къошланы къурадыла. Чалгъычыла кеслерини чалгъыларын жарашдырдыла. Ушкокчула да тѣгерекге Адайны, Кийикчини туураларындан къарайдыла. Башчылары Омар, кѣк кѣзлерин тири жандырып, сары мыжыкъ бла тѣрт жанына чабады. Ким барды, ким жокъду деп, хар жерни жокълайды. «Сѣз бирди, эр согъушмай танылмаз», – деп, кѣл этдиреди. Къауалын атыны ал иер къашына такъгъанлай, тынгысыз, хар жерге кѣз жетдиреди.

Экинчи кюнню эрттенлигинде Чегем тарыны чыкълы тангы жарыды. Агъачлада тюрлю-тюрлю къанатлыла жырлайдыла. Анда-мында жангы биченчи жыйынланы къошларындан кѣксюл от тютюнлери хауагъа къалкъады. Бир арада адам сѣлешген, чалгъыларыны халта чюйлерин, чѣгюч бла уруп, бегитген тауушлары эшитиледиле. Эрттенликни жарыкъ кюнню юслерине тие, хар жыйын беш къарыш чалгъыла бла чаллыкъланы къыйырларындан тартып башладыла.

Зурнуклача тизилин, бирден тартадыла. Онгдан сермеп, солгъа атадыла. Дурула тизилип, узун-узун, кийиз алаача кѣрюнедиле. Чыкъда чалгъыла, кюзгюча жылтырап, кѣзлени къаматадыла. Чала келип, шыр-

хыны ортасына жетгенде, жыйын башчы, жыйынны артын жетдире, къалакъ этдиреди.

Кюн ахсутха жетди, хар жерде жыйынла ашаргъа, чалгъыларын тишерге тохтадыла. Кюн иссиди, хар зат тауушсуз, шошлукъгъа тарта киришди. Болсада агъач ичинде къыжналаны, агъач къакъгъычланы, терекден терекге уча, тауушлары тохтамайды. Кийик бал чибинлени да хансдан хансха, гюлден гюлге къонадыла, бал жыядыла, ишлерин этип, къышха кеслерин хазырлайдыла.

Адайны, Кийикчини биченчи жыйынлары да, кюн къыздыргъаннга къарамай, къушлукъ азыкъны артында чалгъыларын тишейдиле. Тегерекде ушкоччула, агъач къыйырларында олтура, тура, бир-бирде ары-бери жорюй айланадыла. Омар бла Мусса кеслерини алашаларына минип, жыйынданжыйыннга къарай, айланадыла. Ургъуюкъ, Бедик тѣбелеринде къойланы, къысыр тууарланы быттым этгенлери кѣрюнеди. Жайгъы туманла Лыха къаялагъа къонадыла. Юллесин тарта, жыйын башчы Темиркъан, тютюн саргъалтхан узун мыйыкъларын бура:

– Хей, жашла, туругъуз, кюн кетип барады, тюшге дери беллени бир кесек къатдырайыкъ, – деп, бешкъарышын инбашына атып тебиреди. Жыйын да ызындан тизилип, биягъыча, жар оюлгъанча, кырдыкны онгдан солгъа атадыла. Бир арада Темиркъан, чалгъылагъа жаныу, къалакъ этдире, эр уланлагъа кѣл этдире: «„Эрингенден иш битмез, къарт бѣрюге тиш битмез”, эринмегиз, онгдан солгъа ойнатыгъыз билеклени, къолланы!» – дейди.

Ахсут, тюш да оздула. Энди хар зат кесини къонушуна, уясына тартына киришгенди. Ашхамны юсю бла чалгъычыла да, иш къоюп, къошларына тебиредиле. Адайны аягъы сюренде, тюгел къошха жетгинчи, боюнунда ушкогу, белинде акъбаш къамасы, кероху бла Солтан-Хамит чалгъычыланы тюз юслерине чыкъды.

– Иш къолай болсун, ингиригиз хайырлы болсун! – деп, атдан тюшдю. Жыйын бирден:

– Ой, сау бол, сау кел, къайдан чыкъдынг, не кеч къонакъса? – деп, жашла атны жюгенин къолундан алып, тегерегин къуршаладыла. Саулукъ-саламатлыкъ сорушхандан сора, элден хапар соруп башладыла. Болсада, биченчи жыйынны таматасы, Темиркъан, дугъум саплы топуракъ юллесин тарта:

– Жашла, къошха жыйылайыкъ, къонакъны сыйлайыкъ, сора хапарны, ишни юсюнден андан сора сѣлеширбиз. Атын, къарагъыз да, кишенлегиз, – деп, сѣзню тыйды. Солтан-Хамит бирлерин башхаракъ алып айтды:

– Атны къошдан узакъ кишенлемегиз, иерин да алмагъыз. Бюгече ызыма къайтмай амал жокъду. Алай сен, Кийикчиге барып, мени келгеними Муссагъа айт. Ол Чѣжокъ къабакъны аллында, Кийикчи сууну жагъасында, тюз акъ ташны къатына келсин, мен алайда болурма.

Алай бла къошха кирдиле. Солтан-Хамитге намыс-сый бере, аны мулжар агъачха олтуртдула. Ол олтурур-олтурмаз, къара шинли, уллубу-

рун шапа Ийналуць, гыбытны бухчагъын тешип, жоргъаракъ айрандан аякъны толтурду. Таулуланы адетлерине кёре, аякъны солпучун Солтан-Хамитге буруп: «Алчы, къонакъ, суусап болурса», – деп узатды.

– Эй, Ийналуць, сен а бай болгъун! – деп, иги кесегин тартса да бошайлмай: – Бек сау бол, – деп, ызына берди.

Темиркъан, дугъум саплы юллесин тарта:

– Ха, Солтан-Хамит, энди айып этме, ашатмай-ичирмей, бир хапар сорайыкъ, – деди.

– Оллаха, Темиркъан, сизни сорлугъугъузну билеме. Ишле ауурдула. Уллу Чегемни старшинасы болушлукъ излеп, Терк областны баш оноучусуна кетгенди. Ол андан Чегем боюнуна аскер алып кирирге умут этеди. Андан сора да бир къауумланы тутаргъа мадарла излейдиле. Ким биледи, кеси ачы къабаргъа да болур!.. Башха жанындан хапарлагъа келгенде: Терк-Къалада, Тифлисте, Ростовда, аны киби башха-башха уллу шахарлада фабрик, завод иелеге, жер иелеге къаршы ишчиле, эллиле, тенглик деп уллу къайгъыланы бардырадыла. Герман, Тюрк фронтларында солдатла: «Биз жарлы солдат къарындашларыбызны атмайбыз, башха къыралланы жеринде ишибиз жокъду», – деп башлагъандыла. Узакъгъа бармай, бирин къоюп, экинчисин айтайым, бизни малкъар тарларында жашагъан, сизни киби, жалчы, малчы жарлыла байларыны жерлерине чабып чаладыла. Басханчыла да агъачча чапхандыла. Мени былайгъа къайта келмеклигим баш себеби уа неди десегиз, бюгюн, тюш оза, Чёжокъ къабакъдан биреулен айтхан хапарлагъа кёре, хайт дегиз, келгенлери болса, къачып, хомухлукъ этмегиз. Атарыкъны ахыры болса, къолугъузда чалгъыларыгъыз бла ачыкъ урушха киригиз. Ийнеклени былайдан узагъыракъ, ташада сакълагъыз. Омар кеси былайда болмаса да, сиз барыгъыз да былайдасыз, ушкокчулары хазырлыкъда болсунла, жукъламасынла... Тёгерекде сакъчыла салсын. Лячинкъая тарында да къалаурларын салсын. Мен а бюгече ёрге Нумалагъа жетерге керекме. Мулахда малгъа тёрт бердан сатылады деп, хапар алгъанма, ары бир тёрт ууанык иймей амал жокъду.

Сора жыйын тамата Темиркъан:

– Солтан-Хамит, Аллахха иги кёрюннгюн, ууаныкланы ким берликди? Ол бизге уллу болушлукъ туююлмюдю?

– Эй, Темиркъан, къарындашым, мени Даулет къарындашым мудах этмез. Аны артыкъ ууаныклары Гара ауузундадыла. Ала тамбла Бий-Къачы ауушу бла Мулахда Леуанны къолуна табылырла. – Солтан-Хамитни бу жууабына битеу биченчи жыйын кюлдю, ишни таша магъанасын ангылады.

XV

Чегем жарлыларыны бу къозгъалыуларыны къуугъуну Нальчикге, Терк-Башына жетди. Бир бёлек кюнден Нальчикни приставы тилкъау Хамит, атлы аскер алып, Чегем тарына кирди. Кечени ауурлугъу оза,

Кийикчи сууну жагъасына жыйылдыла. Чёжокъ къабакъдан жол устала алып, Кийикчи, Адай къышлыкъланы кършалладыла.

Арыгъан биченчиле кеслерини тегереклерин сауутлу душман алгъанын билмей жукълайдыла. Алагъа эришгенча, ол кече тангнга жууукъ, биченчи жыйынланы ушкокчулары да бир бирлеринден узакъ-узакъ жукълап къалгъан эдиле.

Тангны багъыр кибик къызаргъан жарыгъы бла бирден тарх-турх деп эки чакъмалы ушкок атылгъан таууш эшитилди. Тангны бурну бла ким ашай, ким кийине тургъан чалгъычыла, бу неди деп, къайгъыгъа къалдыла. Жыйын тамата Темиркъан чартлап тышына чыкъды, сора къошха хыны кирип:

– Аланла, хал тап кёрюнмейди, Солтан-Хамит айтханча, ушкокларыбыз жокъ эсе да, бирер къара къамабыз барды, беллеге тагъыгъыз, – деп, гузаба этди. Ол арада андан-мындан, кърмач чартлагъанча, ушкокла къызыудан-къызыу атыла башладыла. Берданладан, чакъмалы ушкоккладан чыкъгъан ушкок тютюнле, кырдыкланы юслерин жаба, бироздан хауагъа кетюрюле, тегерекни кукурт ийисге алдыргъандыла.

Тангны бурну бла башланган атышыу кюн къушлукъдан оза тохтады. Сауутлу аскер хар жерде биченчи къошланы кършаллады. Жокъну орунунда сауутланган чегемли ушкокчула, атарыкълары бошалгъанлай, терен агъач къоллагъа ташайдыла. Чегем урушчуланы башчысы, къош къауалны къолуна алып, Адайны агъач къыйырларында: – Жашла, хайт дегиз!.. – деп къычырады. Алай болсада, Омар этер мадардан иш озгъан эди. Кеси да билмей, бара-барып, солдатланы къолларына тюшдю. Атышыу тохтагъандан сора, аскерле къошлагъа жайылып, табылгъан адамланы тутайдыла. Къошлагъа от салып жандырадыла. Къара тютюнле къалын агъачны юсюн жаба, гыбыт, тери, сюек кюйген хорусмах ийис келеди.

Кёк булутсуз, ачыкъ болса да, бююнню эрттенлиги чегем жарлыларына огъурсуз къара кюн болду. Сауутлу атлы аскер жюзден артыкъ чегемли жарлыланы тутду. Тегереклерин атлы аскер алгъан халда, аланы Чёжокъ къабакъгъа тюшюрдюле. Элни ортасында бийик къапхакъны башы дыркыгъа жыйдыла.

Аскерни командири Артонов ёрге-энишге чабады. Сары, жарашыусуз, иничке мыйыкчыкълары бурады. Къутсуз, иничке, къатын таууш бла ол жолукъгъан солдатларына адепсиз селеше, къамичи бла кёзлерине, башларына тебинеди.

Тутулуп келген огъары чегемлилеге бир затла айтып къычырады. Не ашаргъа, не суу ичерге эркинлик бермейди. Туура, жерге олтургъан кёрсе да, къамичи буруну бла жаягъына, боюнуна тюртюп къобарады.

Чёжокъ къабакъны тар тыгъырыкълары атлы аскерден толуду. Элни тегерегине къалауурла салыннгандыла. Тышындан келгенни ичине къойсала да, ичинден тышына бир адамны да иймейдиле.

Къама тагъып, жан кезлик жүрютгенни кёрселе сыйырадыла. Унамасанг, тиширыула суугъа барыргъа да къоркъадыла.

Алыкъын Нальчик округну приставы элни аякъ жанында байладан бирини юйюнде олтурады. Ол, анда ашай-иче, къайгъыгъа къошулгъанланы ишлерин бичеди. Солтан-Хамитни сурайдыла. Аны тутханнга иери бла ат берирге, патчахны сыйлы майдалларындан бири бла саугъаларгъа айтадыла. Болсада бир заманда аскерни командири Артонов приставха келип, аллында сын къатып, къолун кётюрюп, честь берди. Ол эркинлик бергенден сора, чартлап-чартлап айтды:

– Уллулугъу болгъан жюйюсхан, хар буйругъунгу тамамлы толтуралмагъанбыз. Жюзден артыкъ бузукъчуланы, къайгъычыланы келтиргенбиз. Бунтуланы башчыларындан Омарны тутханбыз. Къалабек улу жокъду. Сауутлулары къутулгъандыла. Аскерчиледен жаралыла кепдюле. Аладан тёртюсю къоркъуулуду, ёлген а жокъду.

Пристав, кезлерин къагъа, башын булгъай;

– Бусагъат, мен жетерге, къайгъычыланы тизип, хазыр эт, хайда, юслеринде бол, адам къачырсанг а, иш аман болур, – деп, аны артха айландырды.

Бираздан сора, пристав кетерге, аякъ юсюне турду. Маске сюйреген иегича, къылычыны къыйыры жерге тие, тири-тири атлай, пристав арбазгъа чыкъды. Уллу акъ ажирни аллына келтирип, кётюрюп, басынып, анга миндирдиле.

Тегерегинде беш-алты сауутлу къалауурлары бла тутулгъанла болгъан жерге келди.

Алагъа къарай келип:

– Ол эки жанында эки солдат сюелип, башына башлыкъ байлап тургъан кимди? – деп сорду.

– Багъалы жюйюсхан, ол а Къалабек улуну шуёху Омарды.

– Бери аллыма келтиригиз, – деп, ат юсюнден буйрукъ берди.

Омарны алып келип, бираз кенгирекден кёз аллына сюедиле. Пристав, жан сюекге къол салып, Омаргъа:

– Уялма, бетинги ач! Энди неге уяласа! Намыслы бол!.. Бичен ашаргъа сюе эсенг, Науруз улуну ийнеклери бла тагъарбыз, анда ашай турусса... Бетсиз итни башындан башлыкъын алыгъыз! – деп буюрду.

Эки солдат башына узалып тебирегенлеринде, Омар бирин табаны бла уруп, ары чартлатып, экинчисини тюз бурунуна урду. Солдатны буруну къанап, бир жанына тургъанлай, Артонов къамичи бла Омарны беш-алты да уруп, жаякъ жанларындан къанларын агъыза, башлыкъны тешип, кесини ат къанжыгъасына къысыды. Сора пристав, Омарны тюз аллына сюетип:

– Энди ангыладынгмы, къалайса? Ач, суусап болгъанмыса? Солтан-Хамит шуёхунг къайдады? Ол бюгюн санга нек болушмайды? – деп, хыликкя этеди.

Алайдан Омарны келтирип, Артоновну ат ёзенгисине байладыла. Мычымагъанлай: «Атлагъа минигиз!» – деген буйрукъ берилди. Аскерчиле, бирден атларына минип, эки тизгин болдула. Къоллары байланып, бир ненча жыйырмала бла адамланы, тегереклерин алып, сюрюп теби-

редиле. Атла тенгли баралмагъан, ачлыкъ, суусаплыкъ алгъан чегем-лилени жоллада-къоллада ура, тые Нальчикни къара тутмакъ юйюне къуйдула.

XVI

Арадан кеп заман озмай, бир белек кюнден, Солтан-Хамитни тутаргъа, Терк областны Нальчик округуну начальниги бир белек атлыны Чегем тарына ийди. Жайны жауунлу къарангы кечесинде, танг ата, ала Нумаланы бир белек юйюне къуршаладыла. Юйлени тинтдиле, Солтан-Хамитни табалмадыла. Солтан-Хамит юйюнде эди. Болсада, адам тапмазча, сакълыкъда кесин сакълайды. Элледе жыйынла къурайды. Белинден къамасын, юсюнден сауутларын алмайды. Жауунлу тангны эрттенлигинде элине келген атлы белекни керюп, ишни не болгъанын ангылады. Ашыкъмай, атына иерин салып, жамычысын юсюне кийип, элни баш жаны табада Жюйюргю жайлыкъла таба кетди. Ёрлеп, кетип бара, Нумалада ол адамла къайры кетдиле деп, тохтап, кезюлдюреуюк бла элни тинтип къарады. Элни аягъында бир белек атлы тохтап тургъанын, кесини юйюню арбазында да терт атлыны эследи.

Къоргъашинли таудан уруп жаугъан жел жауун тюш алагъа тохтады. Акъ къаяны Нумала жаны табасында, табийгъатха ариулукъ бере, тейри къылыч чыкъды. Кюн ачыкъ тийсе да, жауун тамычыла алыкъын аз-аз тамадыла. Быллай ачыкъ кюн тийип тургъанлай жаугъан жаууннга бурунгу малчы аталарыбыз: «Марал къозлайды, кюн тюзелликди», – дегендиле. Кюн да тюзелир, алай залимликле кетип, терсликле къачан тюзелирле деп, кеси кесине сагъыш эте, Солтан-Хамит атын отлатады. Къара жамычысын юсюне кийгенлей, атасы жармекеден келтирген биягъы узун, жез кезюлдюреуюгюн алып, терт жанына къарайды.

Кез бла къарагъанда, окъа халыгъа, жым-жым жылтырап керюннген Къардан сууну, кезюлдюреуюк келтирип, тюз кез аллына сала, шорхаларына дери танытады. Алай къарай кетип, биягъыча юйюне кердю. Юйюнде тынчыкъ бузулуп тургъанын сезеди. Кеси кесине сагъыш этеди.

«Мен адам туююлме: тапхан анамы атып, ууакъ, ёксюз къарындашымы, эгешчиклерими къоюп, нек айланама? Мен нелерин алгъанма, бизни ишлетгенле, къыйыныбызны алгъанла, ол къоймагъанла, тоймагъанла, къан ичгенле, жерибизни, малыбызны сыйыргъанла бла кюрешир ючюн, бизде эрлик болургъа керекди... Ушкогум, керохум, патронларым, атым барды. Кепден кеп ёлюр», – деп, секирип атына минди. Къамичи бла атны тартып, Нумала таба жол алды.

Сыртладан жорта, чаба, саркъа келип, Эбуташыны тебен жанында бир къарелдини келгенин эслеп, тохтады. Тартып, кезюлдюреуюгюн алып къарады. Ол келген кесини туугъан къарындашчыгъы Солтан-Мурат болгъанын таныды. Ол огъурлу хапар бла келмегенин билип, атны къамичи бла уруп, алгъа ашыгъышлы жортду. Жете келип, секирип атдан тюшдю.

– Солтан-Мурат, нек келесе, не болгъанды? Къысха айт!..

Сары шинли жашчыкъ, терлегенден суугъа сукъгъанча болуп, жиямукъдан толгъан кёк кёзлерин терк-терк къагъа, айтды:

– Алабашны бузоуу бла солдатла Эл-Тюбюне сюрюп кетгендиле. Юйюбюзню хапчуклары ары-бери атып, атадан къалгъан акъбаш къаманы, сора сен ол Терк Башындан манга келтирген гитче къаманы, дагъыда чигинжиге урулуп тургъан жугъутур мюйюзлени элтгендиле.

– Сени ким жибергенди?

– Ашико бла анам, изле да хапарны айт. Сора бери келмесин, тутаргъа айланадыла дегендиле.

Солдатла бла юйге ким келген эди?

– Къарамырза.

– Солтан-Мурат! Сен келе кел. Мен теркирек юйге жетейим, – деп, атны къаты чапдырып, чепкен этеклерин жел эте, Нумала таба ташайды.

Кюн, ариу ауанала эте, Башил къаяны артына батаргъа жанлагъанда, юйюню аллында тюшюп, атны иерин алмай, тюзюнлей Нумаланы межгитини аллына барды. Экинди намазны сакълай, талкъыла бла чабырлыкъларын ийлей тургъан къартлагъа: «Салам алейкум», – деди. «Алейкум салам!» – деп, къартла саламын алдыла.

Алайда къартланы араларында мор чепкени, къалакъ таягъы бла, узун да болмагъан, аз чал кире киришген, алашаракъ бойлу Къарамырза олтура эди. Берлакда чабырлыкъ айландыра, Ашико да кёрюндю. Солтан-Хамит, аны талкъысын баса тургъан биреуленни къолундан талкъы сапны алып:

– Ашико, иги айландыр, мен бир къыздырайым, – деп, басып башлады. Танг кесек ийлетип, терлеген мангылайын сюрте, къартла олтургъан базманны бир къыйырына олтурду. Сора Къарамырза, къолерек да болуп айтды:

– Аланла, сейир а сейирди. Кёремисиз, Ашикодан мен сыйлы киши туйюлмеми? Къалабек улу да, алгъа барып, аны чабырлыгъын басады. «Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла», – деп, бурунгулула керти айтхандыла, – деди. Аны эшитгенлей, Солтан-Хамит, акъырын ёрге къоба келип;

– Къарамырза, не заг айтаса, энтта бир айт! – деди.

– Айтып, не айтыркъма, акъсюек, бий, ысхылтыладан болмагъанынгы биле болурса! – деди.

Солтан-Хамитни бетине къызыл ингилик урду. Башында бёркюн къолу бла басды. Сол къолу бла къамасыны белинден тута, аллына бир-эки атлап, Къарамырзаны, олтургъан жеринден тартып, бери алды. Сермеп, жагъасындан алып, урчукча тегерек айландырып, межгит къабыргъагъа урду. Адамла бирден оручагъа чапсала да, аланы да хорлай: «Сени тохтамагъан ауузунг бу эсе», – деп, жумдуругъун гемхотуна жолукъдуруп, къызыл бояуун омакъ къапталына текдюрдю.

Алайда адамла, Къарамырзагъа кёзбау кибик эте, Солтан-Хамитге айып кибикле эте, айырдыла. Солтан-Хамит тюзюнлей юйюне ба-

рып, экинди бла ашхамны арасында ушкогун, керохун, кёзюлдюреуюгюн тагъып, атына минип, Чегет-Башы жолну, Газаланы-Баула таба ташайды.

Аны мураты: солдатланы атларын ким кютеди? Къалайдадыла? Сора Алабашны къайда болгъанын билирге деп, ол эди.

Алайда Газаланы бауладан кёзюлдюреуюк бла къарап, чегем кешенелени тегерегинде аскер атланы отлай тургъанларын, аланы ичинде кесини ийнегин бузоуу бла кёрдю. Ол атланы кютгенле да бир солдат бла эки гитчерек жаш болгъанын тохташдырды.

Солхан-Хамит теркирек ушхууур арты болурун сакълайды. Ол атына ючаякъ кишен салып, ушкогун къолуна алгъанлай, тегерегине къулакъ ийгенлей, терен сагъышла этеди. Эл-Тюбюнде юйледен мутхуз чыкыгъан чыракъ жарыкъланы белги этип, адам жатар чакъны марайды. Чыракъла ёчюле, анда-мында бир ненча жарыкъ къалды деген заманда, адам жангы жатхан кезиу болгъанын билип, кешенелени къатларында аскер атлагъа барды. Ай болмаса да, кече асыры къарангы туююл эди.

Солтан-Хамит сызгырды, ызы бла: – Э-ээ, хозяин! – деп кыгчырды. Бир кешенени жанындан: – Мен мындама, санга ким керекди? – деп, орусча жууап этди. Солхан-Хамит аты, ушкогуу бла аскер атланы кюте тургъан солдатха барды. Орусча: – Кече ахшы болсун! – деп саламлашхандан сора, хуржунундан чыгъарып, бир къагъытны къолуна туттурду.

– Бу неди? – деп сорду солдат.

– Сирнегинг бар эсе, жандыр, окъу! Командиригиз атын деп ийгенди, аты къайда эсе да, бер, – деди. Къара танымагъан солдат къагъытны хуржунуна салгъан болур эди, бираз да мычып, атны алып келип, берди. Экинчи да айланып: – Ийнек къайдады? Аны да сюре кел, сойгъан этерикбиз дегенди, – деди. Солдат, къарангыда абына-сюрюне кетип, ийнекни келтирди да:

– Бюгече атны не этеди? – деп сорду.

– Бюгече биз, стражникле, сизни командиригиз бла, Солтан-Хамитни тутаргъа барлыкъбыз, биз аны тутуп келирге ийнегин кесип, сизге ашатыргъа оноу этгенбиз. Хайда, ахшы кечели бол!

Солтан-Хамит, жулдузлу жай кече кесини атына минип, душман командирни атын адеж тарта, ийнегин бузоуу бла сюрюп, юйюне келди. Эки атны жапма тюбюнде тагъып, ийнекни бузоуу бла баугъа жыйды. Къайгъылы анасын акъырын уятып, юйге кирди.

– Багъалы анам! Манга, бир бёлек заманнга, сени этегингден айырылыргъа тюшеди. Алайсыз къарыу жокъду, старшина, оноучула ызымдан болгъандыла.

Анасыны эки кёзю толуп сёлешди:

– Да, балам, бу ууакъ сабийлени, мал кибиликерибизни къалай кечиндирейим? Бизге ким болушурукъду? Старшинадан, Даулетден, Къарамырзадан башлап, бизни хам деп жутуп къоярыкъдыла...

– Анам, «Аман ишге къаты бол» деп сёз барды. Оноулары къолларында болгъан чакъда, ала бизни кыйнарыкъдыла. Алай оноу, кеч-эртте

болсун, аланы кьолундан кетип, халкьны кьолуна келлигин манга хар заманда Мирон улу Сергей айтады. Эй, анам, ол алтын адамды. Сен аны бир кёрсенг эди, жанынгы берир эдинг.

– Жашым, энди аллынг кьайрыды?

– Анам, аллым бусагьатда Дюгер жанынады. Андан Терк-Кьалагьа, Исси-Суугьа кетерге да болурма. Ол ишибизге кёре боллукьду.

– Да бизге не оноу этип кетесе? Кёресе, бюгюн сабийлени ауузларындан ийнекни сюрюп, юйде эски чиргилерибизни тёгюп, чачып кетгенлерин! Аланы адамгьа не мархаматлары боллукьду?

– Анам, мен аланы барын да билеме. Такуш, Акьмырза, Мусса эм башхала мында элдеде кьаладыла. Ала бары да санга болушурукьдула. Мен бюгече ийнегибизни табып, сюрюп келгенме. Ийнекни мында кьояма. Атымы уа бюгече чыгьара барып, Кириуюкде Созайгьа кьоярма. Ол атны бирлеге сатып, ахчачыгьын кьолугьузгьа берир. Мен анга айтырма, ол сизни табар.

– Ол ким боллукьду, не адамды?

– Бызынгылыды. Малчыкьлары бла Кириуюкде турады. Ол бир жыл, мен Мирон улу бла кьошуна кьайтханыбызда, сыйлап, ашатып ашыргьанды. Холам-Бызынгы ауузунда жер-суу тенглик излегенледен ол бириди, антлы тенгимди.

– Да, сен атынгы сатаргьа анга кьоюп кетсенг, Дюгерге не бла барлыкьса?

– Мени андан да иги атым барды. Ол ат мени Дюгерден Мычкычха да элтирикди. Хайда, анам, сау кьал, хапарымы Ашикогьа айтырса, ол санга, сабийлеге болушур. Алай ол биягьыла билселе, ийнекни сыйырыргьа болурла. Баудан чыгьарма, Ашико айтханча этерсе, жарсыма, анам, жарсыма... Мен, узакь кьалмай, эркинликни кьууанчлы, сьойюнчлю законларын алып келирме, – деп, чыгьып кетди.

XVII

Солтан-Хамит, минг тогьуз жюз онжетинчи жылда кьыркьаууз айында анасыны ёлгенинден да хапары болмай, туугьан эли Нумалагьа келип, юйюне кирди. Алай киргенлей, кесини кичиси Солтан-Муратны сабийле бла кюреше тургьанын кёрдю. Бары да, бир бирни тансыкьлап кьучакьлаша: «Ой, санга термиле, сени ючюн кесин суугьа атхан анабыз», – деп, жилиу отну жандырдыла. Ол да анасыны, зарауатлыкьланы, залимликлени кётюралмай, замансыз кетгенине жилиады. Жилиу тауушха жангыдан тийреде кьоншула жыйылдыла. Келген-келтен, бурундан, атабабаладан кьала келген адетлеге кёре, кьайгьы сёзле бередила.

Солтан-Хамитни келгени халкьгьа, кюн булутдан чыгьып, жарыгьын дуниягьа жайгьанча, жайылды. Ол кюнню эрттенлигинден башлап, бир ненча кюнню ичинде адамла саламлашыргьа, кьайгьы сёзге келип-келип кетедила. Келген-кетген дуниядан, патчахны юсюнден хапар сорадыла. Ол да, солдатланы Герман, Тюрк фронтларын кьоюп,

тенглик, эркинлик деп, сауутну патчахха, байлагъа айландыргъанларыны, хар миллет тузакъдан къутулургъа жуууклашханыны юсюнден хапарла айтады. Жер, агъач, суу тенг болуп, оноу халкъны кеси къолуна боллугъуна ийнандырады.

Ол кюнлени суугъуракъгъа тартхан бир кечесинде, Зинки кези бла, антлы тенги Мусса, атын да терлетип, келип Солтан-Хамитни юйюне тюшдю. Солтан-Хамит бла салам-кялам болушхандан сора, ашамай-ичмей:

– Солтан-Хамит, Арисейде халкъны къозгъалгъанын менден сен иги билесе. Алай мында – тау элдеде – къайнагъан фитналаны мен билеме, – деди. – Сен, заманны тас этмей, элден бир жанына чыкъ. Старшина бюгюн Гара-Ауузун сакълагъан стражниклени чакъырыргъа Зекерияны ийгенди. Къасым да наршина бла Нальчик округну начальнигине ашыгъышлы кетгенди. Мен ангылагъаннга кёре, хапарсызлай, сени тутаргъа айланадыла. Даулет бла Къарамырза да правлен тегерегин ийисгей айланган хапарлары барды. Мен, ол сен алгъын этген оноудача, Акъмырзагъа, Такушха хапар билдире, тёбен жаякъда жашлагъа да ишни билдирейим. Тегерекге сакълыкъны, хазырлыкъны салайыкъ, – деп кетди.

Солтан-Хамит, заманны тас этмей, атына иерин салып, сауутун-сабасын тагъып, жамычысын юсюне кийип, аязлы Акъ къая тюбюне кетди.

Солтан-Хамитге Акъ къаяны тюбю ариу кюнлюмле, юйюню тюбю кибик, белгилидиле. Ол себепден атына, кесине аш-суу къалайдан чыгъарлыгъын ол биледи. Былай бла, къыркъаууз айны булутлу къужму шош кечесинде ёрлей барып, «ёмюрлюк шуёху» бай Даулетни къошуна жетди. Алайда биченле таба бурулуп, атын биченден бираз сермерге къоюп, танг белги бере, Солтан-Хамит, атыны башындан тарта, къошха жуууклашханда, кёк парийле гау-гуу этип чапдыла. Къошдан Даулетни жалчысы Азамат чыгъып, итлени тыйып, атны жюгенин къолуна алды.

– Хош келгин, Къалабек улу! – деп, къолун тутду. Атын къош аллында тагъып: – Къонакъ алып келеме, – деп, Азамат аны къошха кийирди.

Къошда, Даулетни жалчыларындан башха да, Даулетни бай, антлы тенги Къарамырзаны жашы Къылычгерий анда кёрюндю. Ол, Солтан-Хамитни кёргенлей, къашын-башын тюерек этип:

– Солтан-Хамит, эрттеден бери да мында хапарынг жокъ эди, къайдан келесе, къайдан чыкъдынг, къайры бараса? – деп сорду.

– Къылычгерий, мен да бир малчы болгъанлыкъгъа, не болады? Мени уа Даулет маллагъа къара, эки аягъынга чабырлыкъ берирме, – деп ийгенди.

– Да бу сауутунг-сабанг, атынг алайгъа ушамайдыла. Кертисин айтсам, ол сенден эсе, игирек жашланы кесине мал кютдюре келгенди. Сен Даулетге мал кютерге бирда ыйлыкъма...

Солтан-Хамит, ушкогун да къолунда тутуп, аны сёзюн бёле:

– Сизни кюнюгюзню батар кезиую жетгенди. Кюн батаргъа баргъанда ауанала болгъанча, сизни жашауугъуз къарала, ауанала бола

башлагъанды. Сен менден жаш болмасанг эди, мен сени былайда не этеригими кёрюр эдинг... Хайда, мындан кёп баш аурутмай, чыгып кет, – деп, кьошдан кыстады. Дагыда ызындан эшикге чыгып: – Солтан-Хамит мени Даулетни кьошундан кыстагъанды деп, атанг Къарамырзагъа алай айт! – деп кычырды.

Къарамырза улу Къылычгерий танг аласына кьошдан кетди. Тююнлей кюн элге жайыла, юйюне жетди. Алай жетгенлей, бир бёлек стражникни алып келе, атасы бла старшинагъа жолукъду. Старшина, Къылычгерий бла саламлашхандан сора, хапар сорду. Къылычгерий толу хапар айтды. Сора старшина Къарамырзагъа:

– Ол иймансыз, бизни кёргенлей, атмай кьоймаз. Андан эсе, стражниклени алгъа иейик. Биз бираз артхаракъ барайыкъ, – деп, оноу этип, жолларына тебиредиле.

Сауутлу стражникле, старшина, аны биргесине бир ненча бай адамла Акъ къая тюбюнде Солтан-Хамитни тутаргъа барадыла. Кюн исси тьююл эсе да, сууукъ да тьююлдю. Нумала кюнлюмлеринн жубуранлары, чуу-чуу эте, тышына чыгъа да тешиклерине ташая айланадыла. Кыбыла жанындан ургъан салкъын аяз, бир-бирледе жайдан къалгъан къуу забаланы шууулдата, стражниклени сагъайта озады. Тамам тюш бола, ала Даулетни кьошун кьуршаладыла. Итле чабып, сюрюучюле гузабагъа, кьайгыгъа къалдыла. Болсада Солтан-Хамит алайдан къая тюбю таба кетгенин, терс жанына бураракъ этип, Даулетни жалчылары айтдыла.

Старшина Даулетни кьошунда ашап-ичип бошагъандан сора, бары да кётюрюлюп, Солтан-Хамитни болгъан жерине жууукълаша баргъанлай, тарх-тарх деп эки кере да ушкок атылды. Окъла экиси да аланы башлары бла сызгырып-сызгырып ётдюле. Баргъан адамланы бир-бирлери артха къачдыла. Бир-бирлери уа ташла артларына букъдула. Алай старшина не къачмады, неда букъмады. Тёгерегине къарай, терлегенлерин кьол жаулукъ бла сыйпай:

– О-о-ой, Солтан-Хамит, бери кел, мен старшинама, къачып айланма, сени кишиге этген хатанг жокъду, – деп, бёркюн булгъай, кычырады.

– О-о-ой, старшина, элге барыр заман узакъ тьююлдю. Тамбла кюн тийген заманда барырма. Ол сен «бек суйген» кьонакъланы келир заманларына кёп къалмагъанды. Кёмюкбаш къара сыраланы, тууар, кьой учаланы хазыр этип тур. Ол заманда сен чакъырмасанг да, кесим бара билirme. Бюгюн а ол сен алдачуладан тьююлме! – деп, ташны артындан ушкокну юслери таба жандырды. Келгенле къачып, тёбен жанларында жайылып отлай тургъан Даулетни малларыны ичине кирдиле. Дагыда, тиймезча башларына жууукъ тутуп, бир ненча кере бешатарны жандырды. Алай бла, Солтан-Хамит старшинаны жыйынын артха кыстады.

Кюз арты жауунла жауа башладыла. Алашалада жауун жауса да, башланы акъмыйыкъ агъарта киришди. Кечеле бла кюнле базманча тенг

болдула. Солтан-Хамит бай Даулетни кьошунда жалчылагъа оноу этеди. Хакъларына кьошаргъа айтады. Кьошда мал сояды, базманнга салгъанча, эт юлюшлени тенг этеди. Малчыла, жалчыла маллагъа, башха ишлерине къарайдыла. Кеси уа, тышындан сууукъ кьонакъ келмесин деп, тегерекге сакъ къарай айланады.

Бир бёлек кюн озду. Кьошха тышындан адам келмейди.

– Даулет нек эсе да кьошундан ёнгелегенди. Аны ыразы этерге керекбиз, жанына тийген болурбуз, барчы, Азамат, бир семиз ирикни тутуп кел да, кес! – деп, ирикледен бирин сойдурады. Бир узунун къазаннга салып, экинчи узунун, башын-аягъын ариу тазалатып, бир эски машокга жыйдырды. Аны кибик эки гыбыт айранны да хазыр этип, эшекге жюклеп, Азаматны аллына этип, айтды:

– Бар, быланы Даулетлагъа элт. Ала санга: «Была не затладыла?» – деп, сормай кьоймазла. Ол заманда сен: «Биз ашагъандан сиз да бир кёрюгюз деп, Солтан-Хамит ийгенди», – дерсе... Ала кеслери билирле, сен а жукъ да айтма, аланы айтханларын эшитирсе. Алай, Азамат, элде не хапар жюрюгенин, Ашикогъа тюбеп, биле келирсе, – деди.

Жалчы Азамат, кьоркъа, сагъыш эте, Даулетни арбазына кирди. Эшекни жюгюн тюшюре тургъанлай, Даулет, юсюне чыгъып:

– Была не затдыла, Азамат? – деп сорду.

– Эт, айран.

– Эт а къайдан чыкъгъанды, не болгъанды?

– Эт а къайдан чыгъып, Солтан-Хамит кьойланы ичине кирип, сайлап, бир ирикни кесгенди. Бир узунун салып, бизге ашатханды. Экинчи узунун, башын-аягъын сизге жибергенди.

– Аны башы-аягъы тюшюн!.. Сиз а къайда эдигиз?

– Биз да къарап тура эдик.

– Да не затха къарап, малла ичине ийгенсиз? «Кет, бар, тийме!» – дерге сизни ауузугъузму кьуругъанды. Сиз юч адам болуп, ауузугъузду кьууутугъузду бар эди, бир жангыз адамгъа алай къалай этдиргенсиз!..

– Да сиз, жыйырмадан артыкъ адам болуп баргъаныгъызда, жашларыгъызны, стражниклеригизни да сюрюп, элге ургъан Солтан-Хамитге биз не эталлыкъ эдик?

Юйдегиле хапарны, тауушну толу эшитип турадыла. Алай, аман тюшню игиге бургъанча, тышына чыгъаргъа жалчылары Азаматдан ыйлыгъадыла.

Эшекни тюшюрюп, Азамат гыбытланы, этни да аш юйге кийирип, таш тырхыкга тизди. Ол жиплени жья тургъанлай, Даулет, бурунун чучхуй:

– Ол Аллахны душманы, кюйсюз, энтта да андамыды? – деп сорду.

– Хоу, оллага, анда кългъанды.

– Не айтады, къачан кетерикди?

– Ол а бизге бирда аман айтмайды. Алай сизге къалай боллукъду ансы?..

– Сизни не затла бла алдайды? Алай дегенинг неди?

– Жерни, сууну, малны, мюлкню тенг этерикбиз. Бай, бий, кьул да боллукъ тьойюлдо. Хар кимни эркинлиги болуп, патчахлыкъ болмай, кьара халкъ кесини оноуун кеси этерикди, – деп, кёп хапарла айтады.

– Бу «иги» оноуланы ким этеди деп сормадыгъызмы?

– Оллаха, аланы да айтады, алай мен аланы тюзетип, кьайда айта-лайым... «Тау эллени мени боюнума салгъандыла, жыйынларым кьа-лындыла», – дейди.

– Да «адамланы мюлклерин юлеширге айтхан оруслуула кимледи-ле?» – деп сормагъанмысыз.

– Аланы иги билмейме, э-э-э, ма, кьайда эсе да, Мискууда дей болур эди дейме...

– Ха, Азамат, сен мени бир заманда да мудах этмегенсе, сен аны нё-герлери кимдиде, ала кьайда жюрюйдюле, кеси кьошдамы, огъесе кече кьалайда жукълайды? Аланы толу билип, манга кел! Неда жукълагъан заманда сауутларын урла да букъдур. Сен бу затланы этсенг, жылкыны ичинден сайлап, бир атлыкъ берирме...

– Угъай, Даулет, мен аланы эталлыкъ тьойюлме.

– Ай, Азамат, сен аллай кьоркьакъ, хомухса деп турмай эдим. Ма сени кибик бирле ючюн айтылгъан болур: «Кьул кишиге ийнанма, тал таякъгъа таянма», – деп. Сизге биз бош ышанабыз. Хайда, кеч болма. Энди мал сойдурсагъыз, кеси боюнугъуздан чыгъарырма... Баргъанлай, Даулет айтханды де, кьошдан кетсин!

– Айтхан беш да, алты да айтырма, кеси кетмесе, биз анга эталлыкъ зат жокъду, – деп, жолгъа чыгъып кетди.

Нумаланы башында жол жанында Ашико эки тананы кьатында кё-рюнеди. Жете барып, Азамат салам берди. Ол да саламын алып, Азамат бир кесек озуп башлагъанлай.

– Сабыр эт, айтыр затым барды, – деп тохтатды.

– Ашико, бир айтыр душман болсун, айт, – деди.

– Азамат, сен кьошха бара болурса? Сёз экибизни ортабызда кьал-сын, тышына чыкъмасын! Иш былайды: бюгече Эл-Тюбюнде правлен-нге жыйылып, Солтан-Хамитни тутаргъа, баш оноучуну кьолуна бе-рирге деп, байла оноу этгендиде. Аны туталмасала уа, жууукъларындан он адамны аны ючюн жюкге алыргъады. Сен а, баргъанынглай, халны, болумну анга айт. Кьошда турмасын, сауутуна, сабасына ышанмасын. Сен кечге кьалма, жолунга бар. Сёз кеси арабызда кьалсын, кишиге жукъ айтма...

– Ай сау болгъун, Ашико! Кеси да, санга тюбеп, хапар биле кел деген эди, мен унутуп бара эдим ансы. Хайда, алгъыш биргеди, сау кьал! – деп, Азамат жолуна атланды. Кечге да кьалмай, мал жьяр за-маннга кьошха жетди. Эшекни иерин ала, тегерегине кьарайды, Солтан-Хамитни кёрмейди. Тынгысыз болуп, жалчы нёгерлеринден бирине:

– Солтан-Хамит кетгенми этгенди, кьайдады? – деп сорду.

– Угъай, былай Сегишти таба Аштотур ташында бир адамгъа тю-берикме деп кетгенди.

– Бери не заманнга кьайтыргъа айтханды?

– Аны кьой, Азамат! Аны юсюнден кьошха жыйылсакъ айтырбыз. Кеч болады, малланы ыстауатха жыяйыкь.

Малчыла, малланы адетлериндеча этип, кьошха жыйылдыла. Уллу кьыйы отну этип, хапар айта башладыла.

Сен, Азамат, бюгюн элге тюшдюнг, кимни кёрдюнг, не хапар барды? – деп сордула.

– Оллаха...

Итле хыны-хыны юрдюле. Азамат, чартлап чыгып: «Э-э-э», – деп хахайлады. Итле сабыр болдула. Ат аякь таууш жууукьдан-жууукь келгенча эшитиледи. Алай сыйлы кёрюп, табыннган бир кьарангыды, жукь танылмайды. Болсада бираздан бир кьарелди, арлакьда тохтап:

– Хей, кьош аллындагы кимди? – деп сёлешди.

– Солтан-Хамит, кьошха кел, мен Азаматма, – дегенинде, тюзюнлей кьош аллына келип, атдан тюшдю.

– Кече ахшы болсун, Азамат! – деп, Солтан-Хамит саламлашды.

Экиси да, хапар айта, атны такьгъан сылтау бла, арлакь кетип, бир ташны ырбынында олтуруп, сёзге, хапаргъа киришдиле.

– Азамат, элге бардынг, хал, хапарла кьалайдыла?

– Оллаха, Солтан-Хамит, мен элге кьатышырча да болмадым. Алай мен билгенни санга айтайым, – деп, болгъан ишни хапарлады.

– Сени жууукьларынгы неда кесинги тутаргъа деп, тюнене кече правленде оноу этгендиле. Тап, унамасанг, манга Даулет, сени ёлтюрсем, неда сауутларынгы урласам, неда бир хыйла бла тутурсам, иери бла ат берирме деп да кюрешгенди.

– Элге кьатышмагъан эсенг, быланы санга ким айтханды?

– Манга Нумаланы огъары жанында эки тананы кюте тургъанлай, жолугъуп, Ашико айтханды. Кеси да санга билдир, кесине сакь болсун, сауутун жанындан кетермесин дегенди. Мен санга айтып, айыпдан, борчдан чыгъама, – деди Азамат.

Алай бла экиси да, ушакьларын бошاپ, кьошха кирдиле. Кьошда кьыйы от тютюнлеп жанады.

– Кече ахшы болсун, жашла! – деп, Солтан-Хамит, жангы кьонакьча, ышара-кюле, лакьырда эте, кьолларын тутду. Зауаллы жалчыла, кьууанып, суйюнюп, аллына узун ашлау бла айран, гыржын салдыла. Бары да ушхуур ашай, хапаргъа киришдиле. Алайлай итлени хыны юрген тауушлары кьошдагьыланы ушхуур ашагъанларын бёлдюрдю. Солтан-Хамит, секирип туруп, эшик жанында ушкогун тартып сюелди. Азамат, олсагъат тышына чыгып, хахайны берип, не барды деп, кьулакь салып тынгылады. Итле энишгерек кетип, Ёре-Ташны кьатында юргенча, тауушлары алай келдиле. Сора: «Ой, кьошда ким барды, итлени иймегиз!» – деген бир жаш ауаз эшитилди. Азамат, итлени чакьыра барып, ол адамны биргесине алып кьошха кирди. Жунчюуракь, уяларакь да болуп, жаш саламлашды. Мулжар агъач кьыйырына олтуруп, жылтыргъан чепкен женги бла терлеген мангылайын сюртеди. Аякьлары – жалан, бутун-

да – жамаулу шалбарчыгы, юсюнде кёпден бери жууулмагъан, туймелери юзюлген къаптал эскиси, сары къалпакъчыгы бла, къара къашлы, къызыл, токъ уууртлу, онтёрт-онбеш жыллыкъ жашчыкъ кёрюнеди.

Нек келгенин, кимни жашы болгъанын соруудан алгъа, кеслери ашагъан багъалы гыржын бла сыйлы айранны къолуна тутдуруп сыйлайдыла.

Ушхуурдан сора Азамат, мулжар жарашдырып, жатар ючюн, отну жангыдан, адамыча, тиргизгенден сора:

– Иги жашчыкъ, кимни жашыса, былай кеч къайдан келесе? – деп сорду.

– Атам эртте ёлгенди, атамы кесим да танымайма. Мени Ашикону къатыны Кябахан ийгенди. Мында Азамат деп ким барды?

– Аны не этесе, ол болмаса, башхагъа айтыргъа жарамаймыды? – деп, Солтан-Хамит сорду.

– Да, жараса, Азаматдан башхагъа да айт дерге биле болур эди, жарай болмаз ансы...

Сора алайда, Азамат:

– Иги жаш, сен жашырып адам былайда жокъду, жумушунгу айт, уялма... Мен Азаматма.

– Да юйюнге, андан бери аны айтсанг а, – деп, жаш ашыгъышлы айтды, – Азамат, мени бираз кечирек да болуп, Ашикону къатыны Кябахан ийгенди. Ингир ала, правленден стражникле келип, Ашикону тутуп кетгендиде. Къайда эсе да, сен аны Солтан-Хамитге айт дегенди. Башха жумушум жокъду, – деди.

– Нек тутхандыла, жашчыкъ?

– Оллахий, анам айтханнга кёре, Солтан-Хамит ючюн болур дейме...

– Да аны ючюн аны нек тутарыкъдыла?

– Аны уа мен билмейме.

– Иги жаш, сен Солтан-Хамитни уа танымаймыса?

– Эртте бир кёргенме, къамасы, ушкогу бла, мыйыкъларын бура, ансы угъай. Ол кеси жарлыла ючюн кюрешеди, байланы жерлерин, сыйырып, къара халкъгъа берликди, – деп, анамдан эшитгенме. Ол бек батыр, жигит адамды, бир затдан да къоркъмайды дейдиле.

Жашчыкъ Азаматха хапарны айтханда, Солтан-Хамит, ышара-ышара, Ашико нек тутулгъанын, къара фитначыланы не умутлары болгъанын билди. Болсада, кёп хапарлагъа кирише, Солтан-Хамитден къалгъанла жатдыла.

Солтан-Хамит тынчаймады, жатмады. Жангыдан чабыр кийди. Ушкогун, патронларын тинтип, алып, ёре къопду.

– Азамат, энди сиз тынч кечели бола къалыгъыз. Мен Эл-Тюбюнде правленни старшинасына дери бир барайым. Алан, бу бери келген жашчыкъны эки аягъына ол ийленген терингден эки чабыр этип, кийдирип иймесенг, ыразы болмам, хайда, сау къалыгъыз!

Кюнден эсе, кече узунуракъ болгъанды. Алыкъын буз, къар жокъ эсе да, кёп къышлыкълада гебенле тартылып, аракъ-аракъ болуп, таракъ

тишле кьалангандыла. Алашалада чыкъ, бийикледе кьырау жылтырайды. Хансла, чапыракъла мууал болгъандыла, юслеринде бал чибинле жызылдамайдыла. Кечеле, кюнле мутхуздула, булутлудула. Терен оюмлу, ачыулу, ёхтем жюрекли Солтан-Хамит Нумала кюнлюмлени келеди. Саргьалгъан кьургъакъ кюнлюмлени кьынгыр-мынгыр, иничке жолларында кеси ючюн тутулгъан кьарт Ашикону тутмакъдан кьалай чыгъарыргъа боллукъду деген сагъышла башын басып, ол алгъадан алгъа жортады. Бир ненча кьычырым келгенден сора, Нумаланы кюнчыгъыш жанында, эки кьатлы кьанжалбаш юйню артында, шаушюгют кьабыргъада, иничке арбазлы, Ашикону жербаш таш юйчюгюню кьатына жетди. Атындан тюшюп, неге эсе да сагъышланды. Болсада, Ашикону арбазына кирип, атын бир хуна ташха илиндирди. Жапманы тюбюнде, иничке тырхыкда бир кьарелди эсленди. Акъырын барып, ол Ашикону уланы Бийберт болгъанын таныды. Сора акъырын тийип уятды. Ол, жукъу арасында элгенерек, бироз жунчууракъ да болуп:

– Не этесе, кимсе? – деди.

– Кьоркъма, мен Солтан-Хамитме, санга келгенме, юйде ким барды? – деп сорду.

– Юйде сабийле бла мен болмасам, киши жокъду.

– Кябахан кьайдады?

– Бюгече, ушхууурдан сора, кьарындашын да алып, Эл-Тюбюне кетгенди.

– Не жумушлары барды, кечегиде не этедиле?

– Атаны ингирде, стражникле келип, тутуп кетгендиле. Аны ызындан, чыдаялмай, кетгенди.

– Абадан жаш а кьайдады?

– Ол эрттеден бери да кьошдады. Энди юйде мен бла сабийледен башха киши жокъду.

– Да, Бийберт, сен жукъла, мен Эл-Тюбю таба бир тюше барайым.

Сора анда ишле нечик болгъанын кёрюрбюз, – деп кетди.

Алайдан Ачы-Кьолну аягъына чыгъып, Кьардан сууну жаны бла баргъан иничке жолда юч кьычырым чакълы жюрюгенден сора, Эл-Тюбюне жетди.

Кёкге кьарагъанда, Жыйын жулдуз бла Боюнсала батхан эдиле. Бурун тауукъ кьычырады. Нарт Кьапчагъайны тюз жютюсюню юсюнде Темиркьазакъ мутхузуракъ жылтырайды. Эл шошлукъда, бауур уюгъанча, жукълайды. Анда-мында бир-бир ууакъ терезеледен чыкыгъан мутхуз чыракъ жарыккълагъа кёз жетдире, Солтан-Хамит старшинаны арбазына кирди. Секирип атдан тюшюп, атын арбазны ортасында ташдан ишленген, сюелип тургъан ат такыгъычха такъды. Тёгерекге, эс ийип, тынгылады. Узун жер башлы бауда ненча эсе да атны бичен ашагъан, хырт-хырт этген, жаякъ, тиш тауушлары эшитиледи. Танга жууукъ болгъанды. Солтан-Хамит, старшинаны юйюню кьатына барып, терезесини жанына кьысылып:

– Хей, ким барды? – деп, терезесин тыркъ-тыркъ этдирип кьакъды.

Болсада, киши жууап этмеди. Дагъыда къакъды. – Ким бар эсенг да, бери чыкъ! – деп къычырды.

Сора, бир кесек мычып, жѣтел таууш эте:

– Кимсе, бу заманда не этесе, не къуугъунлукъ барды? – деп сорду.

– Менме, мен! Эринмей, къоркъмай, иги жюйюсхан кирик, былай чыкъ!..

– А-а-а, сен кимсе, не къуугъунлукъ барды?

– Бир зат да жокъду. Мен Солтан-Хамитме. Санга жумушум барды. Къоркъма, хатам тиерик туююлдо.

– А-а-а... Сени Аллах урсун, адамланы къоркъутаса да!.. Энди билдим. Жаныбызны алмай, аны андан бери айтсанг а, таланнга...

– Энди таныдынг, бери чыкъ!

– Аллах урлукъ, хата иш этермисе, нѣгерлеринг бармыды?

– Хата этерик болсам, ушкогум къолумдады. Сизнича, мен адамла ѣлтюрге айланманма. Бери чыкъ, жумушуму айтып, жолума кетерикме.

Старшина кѣп сагъышла этди. Суюсе суюмесе да, амалсыз болуп, къоркъа-къоркъа, эшикге чыкъды.

– Сау кел, жууукъ бол, Къалабек улу! – деп, къолун тутду.

– Сау бол, элни жигит старшинасы! Мени келгеним не ючюн болганын айтайым: сен мени тутаргъа деп, кѣпден бери кюресесе. Анамы, асыры жанындан тойдургъандан, жаны саулай кесин суугъа атдыртхансыз. Ма, мен келгенме, тут!.. Алай бир тюрлю хатасы болмагъан къартларыбызны тутхан закон сизге къайдан чыкъгъанды? Мени ючюн деп Ашикону нек тутханса?.. Бусагъат ий!.. Иймесенг, артда менден айып кѣрме! Мен, алгъа санга келмей да, тутмакъ юйню билеме. Анда къалауурланы да билеме. Сенсиз да иерге къолумдан келлик эди. Алай, сизнича, мен ачылыкъны излемейме. Терсликни унарлыкъ туююлме.

– Э-э... Солтан-Хамит, алай жашлыкъ этме! Мен Ашикону не ючюн тутханымы магъанасын сен билемисе? Мен аны баш оноучугъа, начальникге ѣхчеге, кѣзбаугъа тутханма. Сен алай женгил болургъа жарамаз. Ачхычла мендедиле, экибиз да барайыкъ да иейик, – деп, юйге кирди. Чыракъ жандыра, бираз да мычып, чыкъды.

Старшинаны аллына этип, тутмакъ юйге кетдиле.

Тутмакъ юйден кенгирек, бир белгили жерде тохтап, Солтан-Хамит, Ашикону былайгъа алып келсин деп, старшинаны кесин жиберди.

– Билдирип къояма, бир тюрлю бир хыйла чыгъарама десенг...

– Угъай, угъай, ол деген неди...

Тутмакъ юйню эки къалауур сакълай эди. Адам къарелдини эслеп, аякъ тауушланы эшитгенлей:

– Келген кимди? Тохта, бери келме! – деп, бири къычырды.

– Менме, мен, хаталы адам туююлме, – деп, старшина барып, тутмакъны ачып, Ашикону Солтан-Хамитни къатына келтирип: «Хайда, ахшы жолгъа бар», – деди.

Танг туююлден белги бере, кюнчыгъыш жаны агъара, чорбат чыпчыкъла жюююлдей, Солтан-Хамит старшинаны аллында сюеп айтды:

– Сиз къара халкъ бла кюрешесиз. Къара халкъ кѣпдю. Ол сауду, ёллоок тѳююлдю. Герман, Тюрк, Австрия фронтларында байла ючюн къан тѳююп айланган солдатла энди ызларына келип башлагъандыла. Ала сауутну энди сизге айландырлыкъдыла. Жер, суу, фабрик, заводла къара халкъны, ишлеген ишчилени боллукъдула. Сиз маллы, жерли, ахчалы байла арт кюнлеригизни жашайсыз... – деп кетди.

Минг тогъуз жюз онжетинчи жыл ийнек жылы эди. Бу жылны байрым айында байланы, бийлени чочутдургъан къуугъун тауушла сынжыр Кавказ тауланы зангырдата башладыла.

Ёмюрледен бери уллу орус тюзлени басып тургъан къара туманла Кавказ тюзлени, тауланы да басып эдиле. Чегет жанындан ургъан къаты желле ол туманланы чача, сюре башласала да, ала дагъыда айланып, тюзлени, тауланы басаргъа кюрешедиле, чабыуллукъ этедиле, кетмейдиле.

Байрым айны арт кюнлерини биринде Солтан-Хамитни тау элдеде жашыртын къурай айланган жыйынылары, Нумаладан кетип, Кѳкташ тийрелеринде жыйылып, байла бла кюреширге хазырланганлары, Беш да Бау элни старшиналарына эшитилмей тѳююл эди.

Бу хапарла чегем эллени старшинасыны эм байларыны тынчылыклары алгъан эдиле. Байрым айы тауусулуп, тотур айы башланган терен къарлы кюнлени бири эди. Биягъы уллу Чегемни правленинде жер, мал иелерини сѳзлери Кѳк-Таш тийрелеринде жыйылгъан Солтан-Хамитни жыйыныны юсюнден эди. Ол жыйынны башчыларын: Акъмырзаны, Муссаны къолгъа этерге, жыйыныларын чачаргъа, къайсы бирин тутаргъа, эски стражниклени ичинден къараладан болгъан стражниклени кетерип, жангъдан байланы уланларындан стражникле салыргъа деген оноу барады.

Ол кюн атларыны къуйрукълары чубур тѳююлюп, жууакларына, жумуртхалача, къар тугулла тагъылып, ала да жыхыр-жыхыр эте, юслеринде жамычылары, башларына, боюлары къатыш акъ башлыкъларын чѳргеп, эки атлы ашыгъышлы келип, Чегем правленни аллында тѳюшдюле. Ала, алайдагъылагъа ашыгъышлы салам берип, правленнге кирдиле. Старшинаны, таматаланы, адетде болгъанча, къолларын тутуп саламлашдыла. Башлыкъларын, жамычыларын тешгенден сора, олтуруп, мыйыкъларыны бузлагъанларын ариулай, алда кирген сол къоюнундан эки бюкленген, юсюнде пашот басылгъан мухуру бла бир къагъыт хуржунну чыгъарып, старшинагъа узатды.

Правленде болгъан байла жыйыны, чибин учса да эшитилирча, сабыр болдула. Старшина, къагъыт хуржунну ачып, ичинден къагъытны чыгъарып, Сергейге узатды. Сергей, муштук бла тарта тургъан папиросун ауузундан ала, къагъытны ичинден окъугъандан сора, къоркъуулу бет алып, старшинагъа къарады. Старшина, ол эки атлы сууукъ хапар келтиргенлерин сезерек болуп, бети тюрлене, адамланы бир кесекге тышына чыгъарыргъа буюрду. Ала чыкъгъанлай, Сергейге акъырын окъутуп тынгыласа:

«Патчах тахтадан тюшюрюлгенди, фронтлада уруш этген солдатла, кеслерини абычарларына тынгыламай, ызларына келедиле. Сиз а, элени ышангылы сыйлы старшиналары, патчахха къара ниет бла къарагъан адамлагъа, аланы жашыртын, тууратын жыйынларына да жол бермегиз...» Тюбюнде Нальчик округну начальниги деп, Сергей наршинаны окъуп бошагъанлай, старшина, жашил кёзлерин терк-терк къагъа: «Да-да-а...», – деп, ёре къобуп, правленни къабыргъасында рамасы алтынча жылтырагъан кимисан суу бла боялып, кёк кёзлю, сары сакъаллы Николай патчахны суратына, кёзлери толуп, къарады. Хуржунундан бир агъач партабакны чыгъарып, базыкъ папирос этип, аны къыстау букъулата, забит чурукълары жыр-жыр эте, ары-бери атлайды. «Солтан-Хамит айтханча, тенглик болса, бизге ким ишлеп ашатыр, отуннга, суугъа ким барыр, бичен кимле чалырла, дырын, гебен, черенлерибизни кимлеге жыйдырырбыз?..» – деп, жашаулары кёз аллына сурат болуп озадыла. «Солтан-Хамит бу хапарланы билгенлей, Беш да Тау элни къара халкъын юсюбюзге айландырмай къоймаз. Алай бу хапарла, халкъгъа жайылмай, бираз турсала, ол да бизге солуулукъду. Андан сора да бир Аллах айтхан болур. Ары деричин къоркъуу болса уа, башыбызгъа бир мадар этербиз», – деп сагъышланады.

Ол Сергейни къатына олтурду. Жерге къарап, бир кесек сагъышланнгандан сора, тышына чыкъгъан бай-бий тенглерин, наршинаны алып келген ол эки къонакъны правленнге чакъырды. «Наршинаны алып келген эки атлыны ашатып-ичирип, ызларына ашырыгъыз», – деп, биреуленнге буюрду. Сора, тютюн саргъалтхан бармакълары бла бурун тешиклерин къаза:

– Багъалы жюйюсханла, сыйлы тенглерим. Нарт Чегемни сёз ангылагъан, баш жюрюте келген киши ахшылары былайдасыз. «Отдан чыкъ да, – жалыннга» дегенча, Къалабек улуну салгъан оту да бизни кюйдоре, бишире тура эди, алай, ма, бу наршина бла келген къуугъун аны унутдургъанды. Патчах тахтадан тюшгенди. Арисейни солдатлары фронтланы къоядыла. Абычарларына бой салмай, тенглик, эркинлик деп къычырадыла. Арисейни кёп жерлеринде къайгъы отла жанып башлагъандыла. Наршина Терк-Къаланы баш оноучусунданды, биз да, наршинада келген буйрукъгъа кёре, ичибизде башланнган, жана тебиреген къызыл ёртенни ёчюлтюр къайгъысына кирирге керекбиз, – деп, бет алышып, къолунда кюйген папиросун къабындыра, олтурду.

Алайгъа жыйылгъан ёхтем байла, жарыкъ жана тургъан отха суу къуйгъанча, къаралдыла. Кими таягъын жерге къагъады, кими да, ох-тух эте, боюнун къашыйды. Былай бла сабийле «сёлешмезни» ойнагъанча, башларын, бурунларын энишге ийгенлей, бираз турдула. Болсада, Былым жанындан келген байладан бири, къочхар тонуну узун женгини къыйырындан бармакъ къыйырлары аз-аз кёрюне, патчахны суратына бла старшинагъа кезиу къарай, айтды:

– Оллаха, биз билмегенбиз ансы, Къалабек улу бу ишни эрттеден бери билип жюрюгенди. Аны Исси-Суу, Терк-Къала жанында бир юй-

ретгенле, базындыргъанла бардыла. Алай болмаса, ол Холам-Бызынгы эллерине барып, – Темирчи улун, огъары жаякъда – Акъмырзаны, тебен жаякъда – Муссаны, не билейим, башха элlege кечеле бла жюрюп, жыйынла къурап айланмаз эди. Энтга да биз билмеген аны кеп къанатлары болгъанына бир ишек жокъду. Бу тенглик деген огъурсуз сёз мени ичими, ашагъанымы сары суу этгенди. Алай патчахны тахтадан тюшгени уа бютюнда ичими жандырады. Ишни, оздурмай, оноун этерге керекбиз.

Муну ызындан да бир ненча адам селеширге кюрешселе да, бир бири акъылларын жаратмай, юйлерине кетди. Хапарла элден элге жайыладыла. Байла аны билдирмезге, жарыкъ селеширге кюрешселе да, суугъа тюшген тауукълача, гепперлери тюшген эдиле. Тау элдеде эфендиле, халкъны межгитлеге жыйып, патчахны жанына насийхатла, дууала, иги тилекле этедиле.

XVIII

Къышны сууукъ айлары, жазны жауунлу, киршили кюнлери кетип, жайны къызыу кюнлери болгъан никкола айы кирди. Тау тарларында зынтхы, арпа, будай сабанчыкъла бууун айыргъандыла, картоф башла анда-мында баш къусаргъа жууукълашхандыла. Тюздеде, таулада къышлыкъланы чалып башлаучу заман жетсе да, алыкын бирда киши чалгъы булгъап керюнмейди. Жалчыда, жалда, чалгъыда айланыучу таулу уланла кеслерине сенек, басха, чалгъы, оракъ жарашдырадыла.

Солтан-Хамит, Ашикону тутмакъдан чыгъаргъандан сора, бир белек заманны тау элдеде, негерле къурай, Холам-Бызынгы боюнунда Темирчи улуна, Булунгуда Акъмырзагъа, Омаргъа, Уллу-Элде, Акъ-Топуракъда Муссагъа, Чёжокъ къабакъ жанында Къаратайгъа жолугъуп, оноуну бир этгенден сора, Мирон улуна барыргъа, сауут-саба табып, малкъар тау эллени жигит уланларындан аскер бёлюмле къурашдырыргъа деген ниет бла Исси-Суу жанына кетген эди.

Абустолну ал айы тауусулуп, арт айыны кюнлери эдиле. Кюнле къысха, кечеле узун болгъандыла. Жер бузлагъан этсе да, жыл къара къышха ушайды, тауладан башха жерледе, алыкын кьар керюнмейди. Къаргъала, тюз чаукала жыйын-жыйын учадыла.

Элlege тюрлю-тюрлю хапарла жайыладыла. Хар кюнде жангы закон чыгъады. Правленлени, махкемелени этген оноуларына киши сыйындамай, патчахлыкынны низамы бекден-бек бузула барады. Большевикмисе, къзакъмыса, кадетмисе? – деген соруула жюрюйдюле. Шахар адамлача болмай, элли огъурсуз, къарангы адамланы кёбюсю кадет, къзакъ неда большевик ким не болгъанларын айыралмайдыла. Эллилени жарлылары ангылагъан жаланда бир зат: Ленин айтхан «эркинлик, тенглик» дегенле жанлыбыз деп къычырадыла.

Быллай къатышхан кюнледе Солтан-Хамит, Исси-Суудан чыгып, Ханланы вокзалда поездден тюшдю.

Къара кыш болганлыкыга, вокзалда сууук уллуду. Юсюнде малкър кюйде кийинип, кыш быстырлары, белинде уллу акъбаш къамасы, башында узун Кавказ бёркю барды. Кийимлеге кёре, къаманы тышын-дан такъса да, наган керохну уа ичинден тагып жюрютеди. Вокзалда тышына-ичине кире, дунядан не эшитеме дегенча, хар озганны, сёлешгенлени халларына эсин ийип тынгылайды. Ростовну поезди, сагъатдан артыгыракъ кечигип, сагъат ондан атлай келди. Станцияда къарангыды. Анда-мында фатеген бла жаннган чыракъла жылтырасала да, адам адамны танырча туйюлдо.

Поезд келгенлей, жолоучула вокзалдан тышына къуюлдула. Хар ким мадарлагъанына кёре, минип жолуна кетерге кюреше, вагонланы алларында дауур-дууур этедиле. Вагонланы эшиклери ачылмайдыла. Терезелеринден жарыкъ чыкъмайды. Бир арада ичлеринде адамланы тютюн тартханлары эсленеди. Адамланы кёзлери, вагонланы эшиклери ачылып, къачан ичине киребиз деп къарайдыла.

Бир белек такъыйкъадан вагонланы биринден, къол финарны жылтыратып, узун бёркю финар жарыкъда аз эслене, узун мыйыккылы, белинде кылычы, онг жанында узун шинельни тышын-дан такъгъан кероху бла биреулен вагон эшикни юсюнде сюелди.

– Жолдашла, багъалы ата-анала! Бу вагонлада сизге орун жокъду. Вагонла аскерчиледен толудула. Биз эркинликни, тенгликни излеген халкъны жашларыбыз. Биз эркинликни, тенгликни алыргъа деген буйрукъ бла барабыз, – деп, артына бурулуп, вагоннга ташайды.

Халкъ, къарангыда жыгъал-мугъул эте, къайтып, эрттенлик поездни сакъларгъа вокзалны залына жыйылды.

Ханланы вокзал – Минводду.

Солтан-Хамит да, ол кече кеталмай, къарангы вокзалда ары-бери айлана, адамча олтуруп, тынчайыр жер тапмай, тангын аякъ юсюнде атдырды.

Туманлы, узун кечени тангы белги бере, Терк-Къала – Ростов деген хапчук (товарна) поезд жетди. Халкъ жангыдан къозгалды. Адамла къатыш болдула. Ростов жанына кетерик адамла, бир бирге ал бермей, жюклерин сермеп, вагонла таба чабышдыла. Хапчук ташыгъан вагонланы кенг ачылгъан эшиклеринден ичине кирирге кюрешедиле. Вагонланы басхычлары болмагъаны себепли, хар бири, алгъа жюгюп атып, ызы бла кеси ёрлейди неда ары миннген, нёгерини къолундан тартып чыгъарады. Жолоучула вагонлагъа тюгел жыйылып бошагъынчы, «Ростов – Тифлис через Баку» – деген почта (почтовый) поезд Ростов жанындан жетди. Поезд вокзалны биринчи темир жол ызында тохтады. Адамла биягыча къатышдыла: бирле вагонладан чыгъадыла, бирле да киредиле.

Кечесинден окъуна тереклени агъартхан сууукъ ёзен туман бираз кётюрюлюп, Бештау жанындан ургъан кышны ачы сууукъ аязы бетникълону юшютеди, кёзлени жиятады, бурун сууунгу келтиредди.

Аяза баргъан ёзен туманны башында, чууакъ кёкню кюнчыгыш жанындан, кызыл багъырча, кызыарып чыкъгъан кюнню къарыусуз

жылтырагъан жарыгъы дуниягъа жайылады. Солтан-Хамит тизилип тургъан вагонланы ал жаны табасында сауутлу эки солдат бла сѐлеше тургъанлай, къонгуроуну ючюнчю урулгъан тауушу эшитилди. Солдатла бла Солтан-Хамит вагоннга ташайыр-ташаймаз, поезд жолгъа тебиреди.

Солдатла Солтан-Хамитни терезени къатында узун шинтикге олтуртдула. «Бу кимди, не адамды, къайдан келеди, къайры барады?» – деген соруулагъа, ол аны бла ушакъ этип тургъан солдатла: «Бизникиледенди, большевикди. Моздокга барады», – деп билдирдиле. Солдатла, ары-бери жюрюген сылтау бла, Солтан-Хамитге къарап-къарап озадыла. Вагонда солдатла, газет къагъытла бла буруп, жылка тютюнню, бир биринден къабындырып, букъулатадыла. Бир-бирлери тарыгъуу, къыйынлыкъ, уруш, революцион жырланы жырлайдыла.

Солтан-Хамитни вагоннга алып кирген солдатла тау халкъланы жашауларындан хапарла сорадыла. Арисейде большевикле къалай кюрешгенлерин, кеслери урушлагъа бир ненча кере киргенлеринден хапарла айта келедиле. Жукъламагъандан кѐзлери къызарып келген Солтан-Хамитни жукъларгъа суйгенин солдат нѐгерлери сездиле. Ала Солтан-Хамитни къамасын, бел бауун да теширип, бираз къалкъырча таяндырдыла. Поездни темир жолда чархларыны тыркъ-тыркъ этген тауушлары къулагъына бешик жырча эшитиле, жоллада арыгъан Солтан-Хамит олсагъат окъуна татлы жукъугъа батды.

Поезд ариу кавказ тюзлеринде къара тютюн этип барады. Бир арада, кесини баргъанын билдире, аллымдан кетигиз дегенча, къычырыгъы бла бузлагъан кавказ тюзлени зангырдатады.

Моздокга жууукълаша, Солтан-Хамит уянды. Терезеден къарап, Моздокну, узакъладан кѐрюнюучю, уллу килисасыны башын эслеп, къамасын, бел бауун къыса: «Ха-а, жолдашла, мен энди тюшер жериме жетгенме. Сѐзюбюз, ишибиз бирди. Жолубуз большевик жолду. Хайт дегиз, насыплы жолгъа барыгъыз», – деп, поезд тюгел тохтагъан да этгинчи, вагондан тюшдю. Экинчи кере да Солтан-Хамит, къолларын, билеклерин силкиндире, саламлашды. Артына къарай, аллына атлай, вагондан къарагъан солдатлагъа «ахшы жолгъа!» деген белгини бере, Моздок къаланы вокзалына ташайды.

Вокзалда аш-суу сатхан жокъду. Адамланы бетлеринде – арыкълыкъ, юслеринде – жалангачлыкъ; башсыз къатынла, ъксюз сабийле, къол узата, тилей, садакъачыла, факъырала айланадыла.

Ашахм бла экиндини арасы бола, Солтан-Хамит, ач да болуп, къала ичине кирди. Ол, килисаны аллына жетерге, тауча сѐлеше келген ючюленнге тюбеди.

Быланы юслеринде – кавказ кийимлери, башларында – артха бюкленерек, узун кѐк бѐрклери, беллеринде – къамалары, къылычлары, наган керохлары, Моздок къаланы сууукъ туман басханына къарамай, аркъаларына атылып акъ башлыкълары, аякъларында башлы чурукълары бардыла.

Бу аланы, ала муну таба туракълаша тохтадыла. Бир бирлерине къарай, Солтан-Хамит:

– Салам алейкум! Таулуламысыз? – деп сорду.

Орталарында келген, ариу агъачлы, узун бойлуракъ, мыйыкъларын ёрге бура, кёзлеринде эр жигитлиги танъла:

– Алейкум салам, – деп, къолун тутду. Бирси нёгерлери да аныча этдиле.

Сора Солтан-Хамит:

– Къайдансыз, кимсиз? – деп сорду.

– Биз ючюбюз да Малкъар боюнунданбыз. Мен Масанланы Мурат-ма. Биз герман урушдан, австрия фронтундан къайтып келебиз. Кесибиз да «Дикий дивизияда» къуллукъ этебиз. Биз, Къабарты бла Беш да Тау элден къуралгъан полк, былайгъа жыйыла турабыз, – деди аладан бири.

– Полкнуну командири, оноучусу кимди?

– Патчах орундан кетгенли, дивизия чачыла барады. Айтырча бизни башыбызда къаты оноучу жокъду. Сен, айып этме, кимденсе, къайры бараса, не къуллукъ бла айланаса?

– Мурат! Мен бираз ачма... Манга, бир кесек ашап, бюгече къалыр жер керекди. Мен да ол сиз ёсген, сиз чыкъгъан тауладанма, атым Солтан-Хамитди. Кеси жумушум бла айланама.

– Да, Солтан-Хамит, былай огъарлакъда бир харчевна киби барды. Адам ашар заты бар эсе, кел, мен ары элтейим. Къалыр жер ючюн къайгъы этме. Моздок черкеслеринде иги шагъырейим барды. Анда къалырса. Алай аны большевик хапары барды.

– Не большевикди ол? Мен аланы бирин да билмейме...

Тёртюсю да, бара-барып, Масан улу бла Солтан-Хамит ашаргъа харчевнягъа кирдиле, бирси экиси да кеслерини жолларына кетдиле.

Ашап бошагъанлай, Масан улу, теркирек хуржунуна узалып, кёп болмай жангы жайылгъан, керенскели тёрт тюменлик ахчаны харчевняны иесине узатды. О, кёзюне къарай:

– Жюйюсхан, ахчанг жетмейди, энтта да эки тюмен берликсе, эки юлюш тёрт тюмен, гыржын да эки тюменди.

Дагъыда Масан улу эки гитче, саргъыл, тёртгюл тюменликни берди да:

– Кел, Солтан-Хамит, кете барайыкъ, – деди.

Кече туманлы, бек къарангыды. Кёзню кёзге урса, танылмаз дерчады.

Тышына чыкъгъанлай, Мурат Солтан-Хамитге:

– Энди мен сени ол таныш большевик черкесге элтейим. Ол ахшы, кертичи адамды. Юй къолайы да игиди.

– Масан улу, сен аны иги адам, большевик болгъанын къайдан билесе?

– Биз мындан минг тогъуз жюз онбешинчи жылда аскерге кетгенибизде, аны жашы бла таныш болгъанма. Эки жыл бир полкда къуллукъ этгенбиз. Бир кече Карпат таулада, билмей тургъаныбызлай, къуугъун

болуп, урушха киргенибизде, ёлген эди. Мени уа, кийимлерин, хапчуклары жарашдырып, атасыны, анасыны къолларына ийгеним себепли, аны кёзюнден кёредиле. Мында къалгъан жашы да, кёп болмай, большевик аскерге барам, ала тенглик, эркинлик излейдиле деп, солдатла бла Терк-Къала жанына кетгенди. Аталары уа мында къазакъ байла бла жарашмайды, ала бла сууу сюзюлмейди.

– Да, Масан улу, сен сейир хапарла айтдынг... Сен кесинг а байла, кадетле жанлымса огъесе большевикледенмисе?

– Мен алыкъын былай-алай деп айтыргъа билмейме. Кесим жарлыладан чыкыгъанма. Биз Австрияда Карпат таулада урушхан заманда: «Патчах чыкыгъанды, аны орунуна жангы патчах Керенский салынганды, ол да байла, фабрик-завод иеле жанлыды, биз аланы байлыкъларын кёбейтир ючюн, башха къыраллыла бла урушуп, къан тегер ишибиз жокъду. Арисейни солдатлары, сауут кючюгюзню патчахлыкъгъа къаршы айландырыгъыз, уруш тохтасын, эркинлик, тенглик!...» – деп хапар келгенде, къууанып, артха келгенбиз.

Кече, къарангыдан, арбазда зат эсленмейди. Жангыз юйню терезесини къаплаууч жепилеринден чыракъны мутхуз жарыгъы аз эсленеди. Масан улу Мурат: – Э-эй, Хацуу, эшикни ач, мен Муратма, – деп, терезени къагъа, сёлешди. Мычымай, Хацуу, эшикни ачып: «Кел юйге, кел», – деп сёлешди.

– Юйге кирirme, негерим да барды.

– Аны да ал да кир, не сорлугъу барды?!

Хацуу ич эшикни ачды. Кеси алларында юйге кирдиле, адетде болгъанча, къонакъ юй тамата бла саламлашды. Кеслерине кёргюзтюлген шинтиклеге олтуруп, бир бирлерине кёз жетдире, шагъырей бола, Масан улу Мурат айтды:

– Хацуу, бу къонакъ мени эллимди. Ингирик поезд бла келгенлей, бир бирге орамда тубешип къалгъанбыз, – деп, аны бла кёп болмай таныш богъанын нек эсе да жашырды. – Башха жерде тынчаймаз деп, мен бери алып келгенме.

– Ха-а, жашым, Мурат, юй сениди. Манга соруп кереги жокъду. Сени бла кетип, Австрия фронтунда ёлген жашымы хатырындан, сен мени жашымса, сен сюйгенни биз да сюерикбиз. Къонакъ, тешин, кесинги юйюнгдю, – деди къарт.

Солтан-Хамит тыш кийимлерин теше, юйню мюйюшонде акъ жабыула ичинде кёкюреклеринде жорлары болгъан суратланы эслеп:

– Мурат, была черкеслиледиле, бу мюйюште кёрюнгген суратла уа не затладыла?

– Была эртте замандан окъуна орус диннге кёчгенлериндендиле, мюйюзсюз къойланы да ашайдыла, – деди.

– Оллахий, быланы бу затларын билмей эдим, оруслуулача, килисагъа уа барамыдыла?

– Хау, барадыла.

Солтан-Хамит, ичинден такъгъан наган керохун тюзете, хуржунундан сирнек чыгъарып, тютюн къабындырды.

Хацуу къонакъны не адам болгъанын билирге, артыкъда аны керохун эслегенден сора, ашыгъа эди.

– Солтан-Хамит, энди мен казармагъа кете барайым, юйюнгдеча тынчай, Хацууча ахшы адам азды. – Кюле-кюле къошду: – Асыры большевикди ансы, – деп, аз-аз эшик таба атлай, кетерге умут этди. Болсада Хацуу:

– Бир кесек сабыр эт, ушхууур ашай бар, – деди.

Хацуу, базыкъ къысха мыйыкъларын бура, къара къауракъ къапталыны жагъа тюймелерин теше, Муратха бурулуп:

– Мурат, ашатмай-ичирмей тилейим, бу къонагъыбыз бла иги шагъырей эт. Биягъында, айтып башлагъанынгда, бизни элденди деп къойгъанса.

– Хацуу, мен муну кёрмегенли юч жылдан атлай болур. Мен да алыкъын хапар сорурча болмагъанма. Кёп болмай тюбешип къалгъанбыз. Андан эсе, энди кеси бла ачыкъдан хапарлашсакъ, ол иги болмазмы?

Солтан-Хамит, быланы халларына къарап, большевик ниетлери болгъанын сезгенден сора, ышара-ышара айтды:

– Айып этме, Хацуу, сиз лакъырда этсегиз да, сен большевик болгъанынг сёзлерингден, халынгдан белгилиди. Бу Масан улу Мурат да большевик болур деп ийнанам. Мен а къара халкъны жумушу бла келгенме. Мында ишим тамам болса, ызыма кетерикме. Болмаса, Терк-Къалагъа да жетерге керекме. Мен да малкъар тау халкъны тенглик излеген большевиклеринден бирлериме.

Хацууну бетине къызыл ингилик чабып, секирип ёрге туруп;

– Сен а таза мен кюсегенлени бири кёреме! – деп къучакълады. – Оллахий-билляхий, Масан улу, мен жанында наганын кёргенimde, ол къан ичгенледен болмагъы эди, – деп, санга да айтыр мадар тапмай тура эдим. Энди иш ахшыды, – деп, аш юй таба чыгъып: – Ай маржа, ненг бар эсе да, аяма, терк бол! – деп, ызына келип, шинтигине олтурду. Кёп да мычымай, аны ызындан юй бийчеси табакъла бла ариу ийисли ашланы, тылпыу этдире, келтирип алларына салды.

Аны ызы бла юч рюмканы, бир полуштоп акъ аракъы шешаны сюеди. Ашап-ичип бошагъандан сора, Масан улу Мурат кете туруп, Солтан-Хамит:

– Мен эрттенлик поезд бла Терк-Къалагъа жетмей амалым жокъду. Эринмей, эрттерек келип, манга бир тюбе, – деп билдирди.

Къышны бек узун кечелеридиле. Къар болмаса да, туман асыры жерге жатхандан, чёпле терек бутакълача, темир жолну жаны бла баргъан, телеграф, телефон жипле гырмыклача базыкъла болгъандыла, ала къара сууукъну кючлюлюгюнден улуйдула.

Тангны бурну бла Масан улу, узун мыйыкъларыны юсюне акъ къырпакъ жабышып, юйге: «Танг ахшы болсун!» – деп кирди. Аны белинде

кероху, кылычы барды. Мыйыклары бура, бетин-кӧлун олсагъатда жууп бошагъан Солтан-Хамитге бла Хацуугъа кезиу кӧрай:

– «Малкӧар тауларында, Кӧабарты жанында да эллиле кӧозгӧалыргъа кӧоркӧуу барды. Бу эки-юч кюнню ичинде полк Нальчик тийрелерине жыйылыргъа боллукъду», – деп, командирлени жыйып, алай билдиргенди полкнун командири. Эшта, Хацуу, биз мында алача кӧп турлукъ болмазбыз, – деди Мурат.

– Хацуу, айып этме, биз бир бири ниетлирибизни, большевик болгъаныбызны, Масан улу Муратны ахшылыгы бла билдик. Энди манга кетерге кӧп заман кӧалмагъанды. Мени бери келгеним, Мирон улуна жолугъуп, аны оноуна кӧре, душманла бла кӧрешни бардырыгъады. Ким биледи, мени излесегиз, толу атым – Кӧалабекланы Солтан-Хамит Зауурбек улуду. Хайдагъыз, сӧз, иш, ниет биргеди, – деп кетерге тебирегенде, ол, юй бийчени чакъырып: – Туз-гыржынынгы жарыкъ бетли ашатдын. Бюгӧнден ары анамса, – деп, кӧлун тутуп, Моздокну темир жол станциясына кетди.

Солтан-Хамит, Герман, Австрия-Венгер фронтларындан акъсакъ, чолакъ болуп келген ач-жалаңгач солдатладан, айла бла бетине, юсюне суу тиймеген ӧксюз сабийледен толгъан, тютюнлю, кирли, ийисли Терк-Кӧаланы вокзалына кӧрай, шахаргъа чыкъды. Шахарны кӧайсы килисасыны эсе да кӧонгуроу тауушу эшитиледи. Башларында узун бӧрклер, беллерине керохла, кӧамала такъгъан дюгерлиле бла мычхычлагъа тӧбей, тӧгерекде халдан, болумдан аз-аз хапарла биле келип, Мирон улун кӧзыл кирпич бла ишленген бир юйде табады. Экиси да кӧзыу, бир бирни тансыкӧлап, саламлашхандан сора, Мирон улу сорду:

– Сизни жарлы, жалчы, малчы халкӧыгъызда болум, хал кӧалайды?

– Уллу патчах кетгенди деп кӧууанадыла. Аны орунуна салынган Керенскени атына бизни малчы таулула «жалгъан патчах» дейдиле. «Бу да ол патчакхны кӧуйругъуду, мындан да бизге хайыр жокъду. Бизге жерлени тенг этерге керекди, аланы уа тенг этерик большевикледиле. Ала кӧачан келликдиле?» – деп сорадыла. Аланы кӧрӧрге ашыгъадыла. Малкӧар тау эллеринде кӧара халкӧны кӧбюсю большевиклени жанына чыгӧаргъа хазырды. Алай кӧолларында сауут, минерге ат жокъду. Ичибизде байла бардыла. Ала кеслерини жанларына кӧара халкӧны тартыргъа, алдаргъа, кӧоркӧутургъа кӧрешедиле. Дин башчыла да алагъа болушадыла. Ала межгитледе кӧаты ууазла бердиле. Байланы мюлклерине тийген болса, шерият сюд этип, чыбыкъ уургъа, эшек атха миндирип, орамлада, неда элден элге, бетине тӧкӧрте, налат бердире айландырыргъа, эллени орта ныгъышларында адамланы «тешикли ташлагъа» тагъадыла, – деди. Сора Масан улуну юсюнден битеу билгенин айтды:

– Солтан-Хамит, «тешикли ташны» магъанасы неди? Мен алайын ангыламайма, – деди Мирон улу.

– Ол, патчах чыкӧгъанлы байла, халкӧны кӧоркӧутур, кеслерини мюлклерине киши тиймез ючюн, жангы чыгӧаргъан шериятларыды. Сӧз ючюн, жарлыладан биреу байны малына кӧол узатса, аны кӧолун-

дан, аягындан сынжыр бла ол тешилген ташха байлайдыла. Халкъны алайгъа жыйып, бетине, юсюне тюкюртюп, налат бердиртедиле, сыйсызлыкъ, бетсизлик, учузлукъ жетдирирге кюрешедиле.

– Да-а, Солтан-Хамит, бек сейирлик затла айтдынг. Болсада азатлыкъ кюнле жууукълашхандыла. Аллыбызда кѣп ишле бардыла. Душман хар жерде кесини фитналарын салыргъа, халкъланы, миллетлени бир бирлерине этерге кюреширикди. Сѣз ючюн, мычхыч, дюгер, терк къзакъланы арасында осал хапарла жюрюп башлагъандыла. Сен кесинги малкъар халкъынги ичинде ол затлагъа сакъ бол. Дикий дивизиядан къайтхан жашларыгъызда командирликге жарарыкъ эр уланланы не аз да эсден чыгъарыргъа жарарыкъ туююлдю. Аланы кѣбюсю малчы, сабанчы жарлыланы жашларыдыла. Шуѣхну шуѣху болады. Бу сен хапарын айтхан Масан улу, ким эсе да, ол мени къулагъыма киргенди. Ол хар затны, сени хапарынга кѣре, иги эслегенча ангылагъанма. Аны дагъыда кеси кибик, жигит нѣгерлери болмай амалы жокъду. Аллай жашланы кеси жаныгъызгъа тартыргъа кюреширге керекди.

Сауутну юсюнден айтханда, ол затдан кемчилик барды. Болсада, душман бла кюреширге излеген адам сауутну кеси таба билликди. Таулада къурала тургъан большевик бѣлюмлени атлы къауумлары, керек кюнледе, тюзлеге чыгъарча, жаяулары уа, тарлада тохтап, таулары, эллини сакъларча, хазырлыкъда болсунла. Биз а Исси-Суу, Моздок, Терк-Къалалада ишлерибиз бла боллукъбуз...

Ийнек жылы кетип, Къаплан жылны жаз башы кѣгере, чертлеуюк, тал агъачла кеслерини саргъыл сыргъаларын тагъадыла. Алыкъын тау элледѣ къарылгъачла келип, учуп кѣрюнмеселе да, тарланы этеклеринде къой чыпчыкъла чорбатлада, чырдылада кѣрюнедиле. Сууукъ къышны кетгенине, жангы жазны келгенине къууанадыла. Къурт-къумурсха къыш жукъуларындан уянып, кеслерин ариу жазны хауасына атханлары кѣрюнеди.

Ѵмюрюнде бир къарыш жери болмагъан, анда-мында къала айланнган жарлы Туппуш эски сыннган жугарны элни уста темирчиси Биясланнга алып барды.

– Бияслан, аурууунгу алайым, бу жугар эскини жамап бер! – деп тилейди. Сары шинли, кѣк кѣзлю, алаша бойлу, бираз муккур сыртлы Бияслан, салта бла эски балтаны таплай тургъанын къоюп, Туппушну кѣзюне къарап:

– Ишлесем, багъасына ненг барды, ненги берликсе, Туппуш? – деп сорду.

– Бериб а, бусагъатда немми берликме, этыйыкъ айында жарым сап картош берирме, – деди. Гюрбежиге кеслерини ууакъ-тюек жумушлары бла келип тургъан адамла кюдюле.

Темирчи Бияслан, не байладан, не жарлыладан болмаса да, Туппушну жыйырылгъан бетине, жарылгъан къолларына жазыкъсыннган кѣзлери бла къарай:

– Эгечим, картош кьайда саллыкьса? Урлукьну, жерни ким бергенди? – деп сорду. Ол кезиуде гюрбежиде адамла бары да, сейирсинип, Туппушну бетине кьарадыла.

– Ол юсюбюзге кьабан кибик минип, кьаныбыздан тоймагъан патчахны тахтасындан кьыстагъандыла. Энди уа большевикле деп бирле чыкьгъандыла да, ала уа жерлени бизни кибик жарлылагъа юлеширге айтадыла деп эшитгенме.

Олсагъатда экинди намаздан кьайта келип, хапарны юсюне тюбеген арыкь, узун бойлу Чоммай хажи:

– Туппуш, ол аман хапарны санга ким айтханды? – деп сорду.

– Да, манга сормасанг а, хажи, ол гяуур патчахны сурагын акь правленден чыгъарып атханларын кьрген болмасза?!

– Ол сени ишинг тьююдю!.. Ол баншебик-малшебикле деген затланы санга ким юйретгенди?

– Эшитгенме. Солтан-Хамит, барып, баш оноучуларындан кьагъыт алып келгенлей, жерлени юлеширликди. Мен а, бир Аллах, жер юлюшюню Бабас сабанда неда Тиленчиланы сабанда алмай кьоярыкь тьююлме, хажи, – деди.

Чоммай хажи, саргългъан кьалакь тишлерин ача-жаба келип, кесин тьялмай, жарлы кьарт Туппушну юсюне аузуна келген аман сёзлени кьуйду. Олтургъан жеринде чыдаялмай, ныгъышда кьарт тенглерини араларына барып олтурду. Чоммай хажи гюрбежиде кьарт Туппушдан эшитген хапарларын бай тенглерине айта тургъанлай, бир атлы нёгери бла Солтан-Хамит, ушкогун боюнуна тагъып, белинде кероху, кьамасы бла, атын да бираз терлетип, ныгъышда кьартланы кьатларына тюгел жетгинчи атдан тюшюп, салам берип, аланы кьолларын тутду. Тамам ол кезиуде Туппуш да, тауусулгъан эски жугарны кьуратханына кьууана келгенинлей, Солтан-Хамитни нёгери бла ныгъышдан озгъанын кьрюп, асыры кьууаннгандан, жыртылгъан узун жыйрыгъыны этеклери бла, балас суйрегенча, тар орамны букьу этдире, жортханлай, эски юйчюгюне ташайды. Кёп да мычымай, кьатынла кюн тууушха олтуруучу хунаны аллында кьатынлагъа барып кьошулду.

Туппуш, юзмелтлерин билегине чьргеп, урчукь ийире, четенчиклерин алларына салып, ортакь жюн айыра тургъан кьатынлагъа, кьурмач чартлагъанча:

– Солтан-Хамит жангы баш оноучудан жерлени юлеширге деп, кьагъытла алып жетгенди. Элге жангы старшина айырлыкьды, суйюнчюлюгюгюз мени... – деп, алыкьын киши жукь билмеген хапарны жайды.

Кьатынланы кёбюсю ийнансала да, араларында бириси:

– Туппуш, аурууунгу алайым, бу иги хапарны санга ким айтды? – деп сорду.

– Бирси кюн Нумалагъа Кябаханлагъа гыржынлыкьчыкь тилей баргъанымда, Кябаханны бир кьатыннга хапар айта тургъанын эшит-

генме. Сора, бир Аллах, бюгече тюшюмде бир ариу чакъгъан кырдыкланы ичинде, жангы туугъан бузоуу бла, эмчеклери сютден кызып, бир ийнекни кюте эдим. Мени тюшюм ётюрюк болмаучуду. Бюгюн а, ма бусагъатда, Кябахан айтханча, Солтан-Хамит, тюбюнден келип, Нумалагъа озгъанды. Ётюрюксюз, бу кёзлерим бла кёргенме. Ол аскерге кетип тургъан жангыз балам алай сау келсин!..

Малкъар тауларына жаз кечирек келиучю эсе да, быйыл башха жылладан алгъаракъ келгенча кёрюнеди. Къонакъ къанатлыла айлана, кёрюне башлагъандыла. Арыкъ чыкъгъан къарыусуз малла кюн кыбыдынлада кёкге жубанадыла.

Туппушну хапары элге жайылгъанды. Бу хапарла минг-минг адамланы къууандыргъандыла. Жаланда халкъны аз къауумчугъун – байланы – мудахландыргъанды.

Чеге тарыны башха эллеринден адамла Нумалагъа барып, Солтан-Хамитге жер-суу тенгликден, жангы оноуладан хапарла соруп къайтадыла.

Бу кюнлени биринде, жазны шулпулу кечесинде огъары Булунгу ёзенинден – Акъмырза, Акъ-Топуракъ жанындан – Мусса, Уллу-Элден – Такуш эм башха нёгерлери Солтан-Хамитни юйюне тийишдиле.

Солтан-Хамит Исси-Сууда, Моздокда, Терк-Къалада эм Арисейде болган ишледен хапар бергенден сора, Мирон улуну этген оноуларын эм аны оноуна кёре, кеслери не этериклеринден айтды. Солтан-Хамит сёзюн бошагъандан сора, Такуш, ашыгъаракъ да болуп:

– Солтан-Хамит, патчах кетди, аны орунуна салыннган Керенскени да кетердиле. Бу бизни тау элдеде старшинала нек кетмейдиле, быланы биз нек сакълайбыз? – деп сорду.

– Да, Такуш, биягъында айтханымы ангыламагъанмыса? Бу эки кюнню ичинде элни жыябыз, ол кюн старшинаны чыгъарып, орунуна къара халкъдан жангы адам айырабыз. Айыргъан адамыбызны аты старшина угъай, комиссар боллукъду. Аны биргесине да, хар элден бирер эсли, ышангылы, байлагъа тартмазча, тюз ниетли, кёзбаусуз адам айырыллыкъды. Аланы атына Советле дейдиле. Бизни тил бла айтханда, «кенгешле» деген сёз болады. Алгъын старшина кеси суйгенича этип къойгъанча боллукъ туююлдю. Кенгешле жыйылып, оноу этип, сора комиссар ала этген оноуланы толтуруп турлукъду.

Такуш, къарангыракъ юйню ичинде, Акъмырза таба бурулуп: – Акъмырза, сени акъылынга не келеди? Бир зат сор, – деди.

– Соруп, айтып, мен этер зат жокъду. Алай болсада, мени акъылыма кёре, заманны тас этмей, мен Булунгуну, Такуш бла Омар Уллу-Элни, Мусса кесини нёгерлери бла тёбен жаякъны адамларын, тамбла къалып, бирси кюннге жыйып, оноубузну этерге керекбиз. Экинчи айтырыгъым а, эр – эр болургъа керекди. Беллеринде, эрча, къамалары, ушкогу, кероку болгъанла да жанларында, къолларында биргелерине жюрютсюнле. Ол аманланы алыкъын жюреклери ёхтемдиле. Билмезсе, бир бирге

тебиниширге тюшер. «Эр согъушмай танылмаз» деп сөз барды. «Къул кёлү – къоргъашин» деп болмайыкъ, эрлик танылыр кюнле келгендиле. Бир жумдурукъ бола билирге керекбиз.

– Багъалы нёгерлерим, алыкъын душман кючлюдю. Акъмырза айтханча, сауутха-сабагъа ышанмагъыз, тасханы тышына бермегиз, къоншу тау тарларына хапарны, ишни билдирирге, халкъны бирикдирирге унутмагъыз!.. Мен Азаматны къагъыт бла Бызынгыда темирчи улуна иерме. Ол, мени къагъытыма кёре, Холам, Малкъар жанында этиллик ишлени тамамларыкъды. Сен а, Мусса, Басхан боюнуна иерик адамларынгы, иги сагъыш этип ий, – деди Солтан-Хамит.

Солтан-Хамит, къонакъланы ашыргъанлай, Темирчи улуна иерик къагъытын терен сагъышла бла жазды. Чыракъны энишгерек буруп, акъырын тышына чыкъды. Жарты аяза баргъан кёкде жулдузлагъа къарай, Даулетланы арбазда жалчылары жатыучу, терезесиз, гитче гыптышха барды. Азаматны уятып, хар затны ангылатхандан сора, къагъытны берип, жолгъа ашырды.

Жаз кече. Азамат Акъ къаяны аллы бла Бызынгыгъа баргъан жолланы, Малкъарда атасыны юйюн таныгъанча, биледи. Танг белги бере, Холам-Бызынгы ыфчыгъындан ургъан сууукъ тау аязы бетин кюйдюре, кеси жалчы болуп тургъан Даулетни къошуна жетди. Арсарсыз хал-жар тюбюнде бёлюнуп ишленген ат орундан Даулет кеси миниучю къантор ажирни чыгъарып, быкъыгъа такъды. Олсагъат къошха кирип, анда эки малчы нёгери чабыр кие, къыйы отлары да мутхузуракъ жана тургъанын кёрдю. Ала бла саламлашхандан сора, Даулетни кюмюш ат иери бла керегин, къошдан чыгъарып, къантор ажирни сыртына къаплады. Экинчи да къошха кирип, айран бла кечеден къалгъан сууукъ арпа гыржын ашай:

– Сиз маллагъа къарагъан кибик эте туругъуз, мени Даулет ашыгъышлы жумуш бла ол жанына ийгенди, ингирим къайтыр, сау къалыгъыз, – деп, кюн тау башлагъа къагъа, жолуна кетди.

Азамат ажирни юсюнде кеси кесине: «Эшта, энди мюклеге, маллагъа биз ие болур заман жетген болур. Солтан-Хамит бош айтмай кёре эдим», – деген сагъышлада, атны жортдура, бир бирде кеси жюрюшюне да къоя, Бызынгы ыфчыгъындан Кириуюк жанына ауду. Алайда: «Бу ажирге миннгенлей, Малкъаргъа аууп кетсем, Даулет манга не эталлыкъ болур? Угъай, бир юч-тёрт жылны тургъанма, андан эсе, къайтып, Солтан-Хамитге соруп, ол айтханлай этсем, иги болур», – дей, артыкъ кёп да бармай, Бызынгыгъа кирди Азамат. Тизгинин жыйып, акъырын кёргенине салам бере, барлыкъ юйюне озады. Болсада, ажирни терлегенин эслеген адамла: «Ахшы кел, ахшы кел, иги улан!» – деп, хапар сорургъа умут этселе да, озуп-озуп кетедиле.

Кюн тамам ахсутха келгенди. Уллу Дыхны башында къаралдым туманла жюзедиле. Жазны узуннга тартхан кюннюню жылыуундан, къабыргъалада къышдан къалгъан бузла топуракъ бетли суучукъла болуп

саркъадыла Шыкыны тар тыгырыкъларында не эсе да адамланы кими ёрге, кими энишге ётедиле. Арбазлада, чорбатлада узун жыйрыкълы чохбаш къатынла тегерекге сакъ къарагъанча кёрюнедиле. Шыкыны аякъ аласында сабанны къыйырында къыркыгъа жууукъ адам кёрюнеди. Аланы ортасында бир жашыракъ адам эленеди.

Азамат бара барып, оналты-онжети жыллыкъ бир тири жашха: «Темирчи улуну ююю къайсыды?» – деп сорду.

– Ол кеси бу сагъатда юйде жокъду. Ма, алайда, сабан къыйрында, адамланы жыйып, араларында селеше тургъан Темирчи улуду, – деп, къолу бла кёргюзтдю.

– Аланы кёреме. Не затха жыйылгъандыла, не къайгы, не иш барды? – деп сорду Азамат.

– Къалай айтыргъа билмейме, бюгече элни старшинасы, бир бешалты нёгер да этип, Нальчикге къачхан хапары барды. Эрттенли Темирчи улу правленни эшиклерин ачып, патчахны суратын жыртып, ууатып тышына атханды. Правленни ичинде табылгъан мухурланы отха атып кюйдюргенди, табылгъан дефтерлени, къагъытланы жыйып, шкафлагъа киритле салгъанды.

– Да-а, иги жаш, сейир хапарла айтдынг... Энди аны ююю къайсыды? Кёргюзт, – деп тиледи.

– Ма, ол юйдю, эшитемисе, темир тюе, зынг-зынг этен тауушну? Ма бу тыгырыкъны бар! – деп юйретди.

– Сау бол, иги жаш, атынг неди?

– Атым Топайды.

– Да, Топай, къарындашым, энди этген игилигинг ючюн сау бол. Болсада юйюгюзге къонакъ келгенди де да, Темирчи улуна билдир, – деп, жашны ары ийип, кеси уа ол Топай кёргюзтген жанына кетди.

– Гитче тау арбазчыкъыгъа атны элтип, жапма тюрбюнде такъды. Мияласыз, гитче терезели гюрбежени алаша эшигинден ийилерек болуп: «Салам алейкум, иш къолай болсун!» – деп кирди.

Гюрбежиде, тюрбел белине жетмеген уруда, чал сакъаллы, ачыкъ тауушлу, жарыкъ мангылайлы бир киши: «Алейкум салам, хош келдинг, къайдан келдинг, сыйлы къонакъ?» – деп, къолунда темир тюе тургъан салтасына таяна, тешню юсю бла узалып къолун тутду.

Саулукъ-саламатлыкъ соргъандан сора, темирчи къонакъны жумуш бла келгенин ангылап, гюрбежисини гитче терезесинден кюннге къарап:

– Тюш намаз да жетгенди, къонакъ да ач-суусап да болур, айып этмегиз, къартла, балта, оракъ бар эсе да, тюрбюден сора кёрюрбюз, – деп, агъач тегенеден сепгич бла суу себип, кюрбюрлени ёчюлтдю. Адамла гюрбежиден чыгъа башлагъанлай, артында, терезе жанындан, узунуракъ жабышмакъ таякъны къолуна алып, жаш адамча, чартлап урудан чыкъды. Бир буту акъсагыракъ темирчи бла къонакъ да гюрбежиден тышына чыкъдыла. Быланы да арбазгъа киргенлери, Топайны да Темирчи улун алып жетгени тенг болду.

Темирчи улу, бир атха, экинчи Азаматха къарай, белинде уллу къумукъ къамасы, сол жанында хомпурасындан керохуну башы къарап, алтын суу ичирилген, жылтырагъан бел бауу бла, тири атлай келип: «Хош келдинг, Азамат!» – деп, къолун силкиндирип, саламлашды. Ол арада къарт темирчи, абидез алып, Топайгъа да: «Юй бийчени чакъыр да, къонакъгъа къарасын», – деп, намазгъа кетди.

Азамат Темирчи улун таныса да, бу жолгъа дери атасын – акъсакъ къарт темирчини – танымай эди.

Къарт темирчи намазгъа, Топай да Темирчи улуну анасын чакъыр-рыргъа кетгенлей, Азамат, къоюнундан чыгъарып, письмону Темирчи улуну узатды. Ол письмону ачып, ичинден эки къагъытны чыгъарды. Аланы ашыгъышлы окъуп, сермеп Азаматны къолун тутду. Ышара, кюле:

– Ишле алгъадыла, Азамат! Хомухлукъ, кёлсюзлюк керек туююл-дю, биз эр уланла бола билирге керекбиз! – деп, Азаматха бир бёлек сёз сёлешди. Ол кезиуде Топай Темирчи улуну анасын, эгечлерин да чакъырып келди. Олсагъат аш этип, тау адетде болгъанча, сыйладыла.

Темирчи улу, Холам-Бызынгы эллеринде не ишле этгенинден, анда халдан, болумдан Солтан-Хамитни письмосуна толу жууап жазгъандан сора, дагъыда аягъына: «Бюгече старшинабыз къачханды, патчахны суратын, мухурланы кюйдюргенбиз, сен жазгъанча, бу эки кюнню ичинде комиссар, Кенгешле (Советле) айырлыкъ быз, жерлени жарлылагъа юлеширикбиз. Ол сен ийген къагъытны, тамбладан артха къоймай, малкъар аууш бла уллу Малкъарда Масан улуна иерикме. Масан улуну бир бёлек аскерчи нёгерлери бла Уллу Малкъаргъа кирген хапарын алгъанма. Бир бёлек жашны, къайгъы болса деп, хазыр этгенме. Алай ушкок, патрон бла къарыу бек азды», – деген сёзлени къошуп, письмону Азаматха берди.

Азамат, Бызынгы жаны элледен ызына келе, кюнню ауаналары бла бирча ёрлей, Чегем ыфчыгъыны башына чыкъды. Экинди оза, Чегем жанына къарады. Даулетни къантор ажиринден тюшмей, терен сагъышда: «Бу Солтан-Хамит айтхан тенглик, эркинлик деген затла, къул, бий болмазгъа деген сёзле нечик игидиле. Ай медет, бизни жазыкъ ата-аналарыбыз быланы эшитип, кёрюп да ёлмедиле. Бу тенглик, эркинлик дегенни чыгъаргъан большевиклени башха Аллах жаратхан болурму?»

Ма, мен, Даулетни ажирини юсюнде, Тотур батырча, тау ауушларында жюрюйме. Ай анассыны, энди бир бешатар табып, Солтан-Хамит айтханча, большевиклеге бир къошулсам эди», – деп, баш энишге барады. Ашхам жулдузну юсю бла Нумалагъа кирди. Терлеген ажирни жапма тюбюнде тагъып, Азамат:

– Ингир ахшы болсун, Солтан-Хамит! – деп, юйге кирди.

– Ой, сау бол, сау кел, огъурлу кел! – деп, Солтан-Хамит, андан сора да тёртеулен къол тутдула. Аладан экиси Акъмырза бла Омар эдиле. Ючюнчюсю уа, Нумаланы ичинден, узун бойлу, жумукъ кёзлюрек, иничке белли Туудукъ улу Даулет эди.

Мияласыны жарылганына кьагъыт жабышдырылган чыракъчыкъ тапкачыкъда жылтырай, Солтан-Хамит Азаматха къарап:

– Ха-а, Азамат, ахшы тенгим кибик, баргъан ишингден хапар айтсанг а! – деди.

Азамат, жамаулу, къатхан тонуну сол кьоюнуна узалып, Темирчи улуну жазгъан жууап кьагъытын Солтан-Хамитге узатды. Ол, терк окъуна кьагъытны ачып, тапкада къарыусуз жаннган чыракъчыкъны жарыгына жууугъуракъ тутуп, ичинден окъугъаны сайын, ышара келип, ахырында: «Бызынгыны старшинасы къачханды», – деген жерни окъугъанында: «Ха-а-ха-а!..» – деп кюлдю. Бери нёгерлерине бурулуп:

– Акъмырза, кёремисе, тамбла биз да Темирчи улуча этерге керекбиз. Туудукъ улу, сен бюгече жатма, Нумаланы жашлары сени боюнунгда болсунла. Саутунг, ненг бар эсе да жанынгдан кетерме. Огъары жаякъ, Уллу-Эл Акъмырза бла Омарны, тёбен жыякъ! Муссаны, Быллым, Къочхарташ а Такушну боюнундадыла, – деди.

– Солтан-Хамит, билемисе, бизни старшинабыз ол сен келген кюнден бери ауруп жатады. Къагъытчыны да, тёшегин, жастыгын да жыйып кетип, келмез хапары барды. Тюнене кече уа, Уллу-Элде къайсыны юйюнде жыйылган эселе да, ол биреуленлени кеслери араларында бир сёлешулерни болганды. Сени быладан не хапарынг барды? – деп сорду Акъмырза.

– Оллахий, Акъмырза, мен аны тангны бурну бла билгенме. Бизни Туппуш эгечибиз жукъламайды. Ол акъыллы къартды. Унамасанг, ол байла къаууму Гестенти боюнунда тирменле къатына жыйылыргъа, алайдан да Кёнденлен боюнунда Хадаужукъланы юйлеге жыйылып, черкес байла-бийле бла оноуну бир этип, Нальчик таба ётерге деп, оноу этгендиле. Кече бла он-онбир адамлары Гестенти боюнуна кетгендиле. Аланы умутлары, анда, Басхан, Быллым эллеринден, къалайдан да тапханларын жыйып, аскер къуараргъа, аны бла бизге къаршы туураргъа кюреширгеди. Бу хал Терк боюнунда да жокъ туююлдю...

Эрттенлигинде эллени жыяргъа деген оноу бла ишлерин тохташдырып жайылдыла.

Туппуш не тынчаймайды, не тынмайды. Маллары тюзде къалган кибик, тангны бурну бла турады. Кимни ожагъыны тютюню тюз, кынгыр чыкыгъанын ийисгейди.

Ол, билген затын, заманны тас этмей, – Солтан-Хамитге, ол болмаса, Такушха неда Акъмырзагъа билдиреди.

Ёмюрледен бери акъ чалмаларын тёппелеринден тешмеген кавказ таулары, бюгюн белине акъ башлыкъ кысхан кавказлыча, жазны акъ туманларын беллерине чулгъап кёрюнедиле.

Чегем тарыны эллеринден адамла, кьозгъалып, тарны эки жанына да баргъан иничке жолгъа къуюладыла. Ала ол кюнледе патчахны сураты тагъылып, кёп тюрсюнлю байрагъы туруучу правленнге жыйыладыла. Дуниясында кюн кёрмей келген Туппуш, эки аягъында, тюше

айланган, жыртылган уюкларыны бурунларындан бармаклары къарай, балакларындан эски быстыр баула бла кысып, чачаклары тауусулган къайын сибиртги бла букъусун кёкге бардыра, правленни арбазын сыйпайды. Патчахны правленинде бегеюллюк этген сары Зекерияны алайда кёрюп:

– Зекерия, ол ёшюнюнге тагъыучу уллу жез тамганг къайдады? Къуллугъунгу нек къойганса? Ма, сибиртгини ал да сыйпа!.. Алмасанг да, иги таууш эшитдирмем. Мен бусагъатда терезелени, столланы, шинтиклени жууарыкъма, сыйпамасанг, Солтан-Хамитге айтып, жер юлюш бердирмем, бир Аллах, – деп, сибиртгини узатды.

Зекерия, уяларакъ да болуп: «Аллах санга аман палах берсин!» – деп, сыйпай башлады. Туппуш, правленни аллында адамла олтурургъа деп салынган базаманны тюбюнден эски буштукъну чыгъарып, эки этеги баласча сюйреле, башында чохуну салынган къанаты бурун сыртына жете, правленнге ташайды.

Зекерия арбазны сыйпап бошады. Бираздан Туппуш, этеклери да суу болуп, эки женги жингириклерине дери къайырылып, правленден тышына чыкъды. Арбазны сыйпалгъанына къарай:

– Аллах ол ыспаслы этсин, Николай старшина болса эди, биягъы сен, тёрт жанынга кычыра, адамланы кьоркъута айланыр эдинг, – деп, лакъырда сёзле бла кеси кибик жарлы, кьарт, къарыусуз Зекерияны къакъ-сокъ этди. Бери онг жанында жашлагъа бурулуп:

– Жашларым, турчугъуз, правленни ичинде шинтиклени, столну былайгъа чыгъарыгъыз. Кюн тюшге келгенди. Солтан-Хамит келе болуп, айып этер, – деп, аланы тышына салдырды.

Донгат, Башилик къаяланы башларын сууукъ туманла, акъ башлыкъ бла башын байлагъан таулу нартлача кёргюзтедиле. Жыйын-жыйын келген адамладан правленни арбазы, тегерегинде чорбатла, хуна ташланы юслери толгъандыла.

Кюн тюшден оза болурму деген кезиуде жыйылган адамла, бир-бир туруп, неге эсе да къарайдыла. Бир заманда он-онбеш атлыны, алларында кызыл байракъ жел эте, Нумаладан Жарилги ёзенине чыкъгъанлары кёрюндю.

Алларында тамгъасы, жазыуу болмаган кынгырыракъ къайын сабы бла кызыл байракъны жел этдире, тюбюнде Даулетни биягъы къантор ажири ойнай, жалчы Азамат ёхтем келеди. Солтан-Хамит – аны онг жанында, Акъмырза – солунда, Туудукъ улу узун Даулетге келдиле. Азамат, халкъны тюз ортасында сын ташча сюелип: «Арабий, кьарт Аслан бла Даулет мында болуп, мени кёрселе, аз жүреклери жарылмаз эди», – деп, сагъышлана, кёз кыйыры бла тегерегинде халкыгъа къарайды.

Байракъны онг жанында – белинде къамасы, кероху, кылычы бла Акъмырза, солунда уа, аныча кийинип, Туудукъ улу Даулет сюеледиле. Эки жаны да бир бирлерине халкыны, жамаутны атындан саулукъ, саламатлыкъ сурашхандан сора, кьартла жерлерине олтурдула.

Жыйылгъанланы кёзлери Солтан-Хамитдедиле. Уллу буз жауун къанжалбаш юйню дауур этдире тургъанлай, ол тохтап шош болгъанча, адамла сабыр болдула.

Солтан-Хамит, сагъышлы, сабыр халкъны ортасына чыкъды. Халкъ, бауур уюгъанлай, шыбыртсыз, кёзюне, не айтады, не болабыз, къаллай дуня къуралады деп къарайдыла. Ол, онг къолун кётюре, айтды:

– Эй, къара халкъ! Эзилип, инжилип, унугъуп келген малчы, жалчы, жарлыла!.. Байланы патчахлары тахтадан тюшгенди, аны орунуна салынган Керенскени да къыстагъандыла. Арисейде оноу ишчи, эллилени къолуна тюшгенди. Биз большевиклебиз. Арисейни солдатлары биз къара халкъны жанынадыла. Бизни, ишчи, элли, урунган халкъны, большевиклени, таматабызны аты Ленинди. Ол хар миллетни баш эркинлигин кесине береди. Къуллукъну, бийликни, бир бирни жегиуно унамайды. Хар бир миллетни тилинде окъууун, жазыуун, школун кесине береди. Битеу Арисейде адам улуну хакъы, эркинлиги бирча болургъа, фабрикле, заводла ишчилени, жерле эллилени болургъа деген оноуну этип бегитгенди. Бюгюнден башлап, оноу Кенгешлени (Советлени) къолуна бериледи.

Багъалы къарындашла! Бюгюнден башлап, сизни юсюгюзде старшинала, баш оноучула, пристопла боллукъ туююдюле. Ма алайда Азаматны къолунда ышара тургъан къызыл байракъ, бачамабыз Ленин берген, урунган халкъны къаны-жаны бла алынган байракъды. Бизни борчубуз – ол байракъны тюбюнде бирлеширгеди. Бир тамычы къаныбыз къалгъынчы властыбызны душманнга бермезге борчубузду... Жашасын къызыл байракъны тюбюнде большевиклени Ленин берген эркинлиги!.. Элтигиз, Азамат, жангы правленни башында сюегиз, узакъ ёмюрлени къызыл нюрюн жайгъанлай турсун!..

Халкъ, тынгылагъанлай, сын къатханча, къымылдамай, къызыл байракъгъа къарагъанлай турады.

Азамат, ушкогун инбашындан алмагъанлай, эски правленни чардагъы бла башына чыкъды. Къанжалларын таууш этдире барып, къалын саплы байракъны къанжал ожакъгъа бегитип:

– Жашасын азатлыкъны белгиси – Ленинни байрагъы! – деп къычырды. Халкъ, ол заманны тили бла: «Амин», – деген жууапны берди.

Солтан-Хамит сёзюн бошагъандан сора, Акъмырза, элин жыйылыууна башчылыкъ эте, жангыдан тюрлю-тюрлю соруулагъа, жууаплагъа киришдиле.

Сорууладан, жууапладан сора Акъмырза, эки мыйыгъын кезиу-кезиу бура, къан кибик, къызгъыл, жибек тютюнден папирос бура, халкъгъа:

– Жамауат, кюн кетгенди, кеч болуп барады. Узакъ элледен келген адамла кёпдюле. Кетерикле болсала да, кеталмазлыкъла къонакъбайлагъа жарашырча, оноубузну, ишибизни бошаргъа керекбиз. Алыкъын ишле кёпдюле, – деп ангылатды.

Солтан-Хамит этиллик ишлени юсюнден бир белек такыйканы экинчи кере селеше келип:

– Жамауат, хар элни уллулугуна, гитчелигине кере, элни оноун, ишин этерге тийишли адам айырырга, ол адамны аты старшина угбай, «комиссар» боллукду. Ала сизге жерлени оноун этерикдиле, юлеширликдиле. Экинчи айтыргым а, алыктын душман кючлюду. Ала кьара кючлерин кеп жерледе жыядыла. Халкъланы арасында бузукълукьну кьара ертенлерин жандырырга аямайдыла. Аны ючюн намысы, эрлиги болгъан ахшы уланларыбыз, бюгюнден башлап, аскерчиликге жаздырырга керекдиле, – деди.

Солтан-Хамитни: «Эркинлигибизни сакълар ючюн, аскер жыярга керекбиз», – деген сөзлеринден сора, халкь бирден гюрюлдеп, кеп адамла чыгып-чыгып селешедиле. Байланы кьауумлары ары-бери чайкълалсала да, аланы кьолларында талай жылланы жалчылыкьда тургъан Азамат:

– Сиз, хажиле-хожала, байла-бийле, акьсюекле, кеп да айтырсыз. Сизни жашларыгьыз кесигизге аскер кьууаргьа Басхан боюнуна жайылгъанларын билебиз. Мен аны-муну билмейме, Солтан-Хамит, алгьа мени жаз, мен хазырма! – деп кьычырды.

Кеп акьсюекледен болгъанына кьарамай, мюлкю-малы да орта даражагьа жетген Туудукь улу Даулет а, мыйыкъларын чюйресине бурунуну эки жаны бла ерге буруп, бёркюн желкесине атып, бетине ачы хал алдырып, кьычырды:

– Эй, Чегемни байлары! Кепдю кьара халкьны кьанын ичгенигиз!.. Аягьына кьатхан чабыр, юсюне, башына киерге кийим тапмагъан, ёмюрюнде кек тузлукь бла арпа гыржындан кьарыны тоймагъан жарлыланы жашлары! Кесигизни бюгюн артха тартмазсыз деп умут этеме. Мен, бюгюнден башлап, берилген эркинликни кьоруулар ючюн, большевиклени керти, тюз жолларына антым, намысым бла кьошулама... Солтан-Хамит, мени да жаз!

Быланы ызларындан: «Мени да жаз», – деп, жыйырмала бла жашла кеслерин аскерликге жаздыра, аланы саны жюзледен атлады.

Аскерликге жаздыруу бошалгъандан сора, Советни айырдыла. Халкьны алгьыш толкьунлары Чегем тарларын, кьаяларын зангырдата, ишлерин бошадыла.

XXI

Солтан-Хамит: «Алыктын аллыбызда кьыйын ауушла бардыла. Ол ауушланы жолларын иги билген адамларыбыздан бири Мирон улуду. Мен андан айырылгъанлы танг кесек болады. Мен анга тюберге керекме. Алай андан да алгьа узакьда болмай, Кенделенде Алим улуна бир жолукьсам да, хатасы болмаз эди. Ол да окьуулу, билимли адамды. Кеси да Кавказны кеп шахарларында, эллеринде жюрюгенди. Чынтты большевиклени бириди. Мен бу адамла бла кесими байламлы тутаргьа

керекме», – деп сагъышланады. Болсада Чегем тарында ишлени аякъ юсюне салгынчы, къююп кетерге болмайды. Жангы айырылгъан Советин ишле бла шагъырей этерге, аскерликге жазылгъан жашланы сауут, ат, кийим, аш бла тамамлар мадарла къайдан табыллыгъын ойлайды.

Жангы айырылгъан комиссар, гитчерек кёк кёзчюклерин терк-терк къагъа, атасындан къалгъан кююш къамасын сюзюк чепкенини ичинден тагъып, ёрге-энишге жюрюйдю. Элдеде бир бёлек жарлылагъа бахча орунла берилгенликге, бир-бир адамла алыргъа, ишлерге, Аллахдан, байладан, иелеринден къоркъуп, унамайдыла.

«Солтан-Хамит тенглик алып келгенди, ой, жерле тенг боладыла!» – деп, къычырып, къууанып айланыучу Туппуш: «Манга жер юлюшюю Бабас неда Тиленчиланы сабанда бермегендиле», – деп, ёпкелеп алмайды.

Солтан-Хамитни Мирон улу бла этген оноулары тынчайтмайдыла. Планына кёре, ол бир кюн Акъмырза, Такуш, Мусса хазырлагъан аскерчи жашланы жангы къуралгъан правленнге чакъыртды.

Кючню, къарыуну, хазырлыкъны тинтип къарагъанда, белинде къамасы, эски къылычы болмагъан жокъду, алай асламысы ушкоксуз, болгъанланы да кёбюсю чакъмалы, эски къош къауалла эм бир-бирлеринде тюрлю-тюрлю бешатарла да кёрюнедиле.

Жангы Советни юйюне жыйылып, оноу этгенден сора, аскер башчыгъа Акъмырза салынды. Ол – атлы аскерни алып, Нальчик тийрелеринде, Такуш, Омар, Мусса, жаяу аскерле бла Лыха къаяларында, Чегем, Басхан тарларында болургъа деп тохташдырдыла. Танг белгиси бла: «Жолгъа чыгъарча болугъуз!» – деген буйрукъ берилди.

Солтан-Хамит кёп тюрлю сагъышлада, танга жууукъ, туугъан эли Нумаладан чыгъып, Эл-Тюбюнде Советни юйюне жетер-жетмез, баулары алларында тютюн тарта айланган адамла эслендиле. «Бу не ишди, бизде быллай бир ат, адам жокъ эди, бу неди?» – деп, тохтайыракъ болуп ойлашады. Ол кезиуде: «Ой, Азамат, Солтан-Хамитни къысха тап!» – деген бир шагъырей тауушну эшитди. Олсагъат правленни арбазында тегерекге айлана тургъан Акъмырза бла тюбешип, саламлашдыла. Къапчагъайны ёмюрде да тохтамагъан аязы бетлерине ура, Солтан-Хамит хапар соргъунчу Акъмырза:

– Солтан-Хамит, ишлерибиз игидиле. Биз былайгъа жыйылып, барны-жокъну тергеп бошагъанлай, Масан улу бла Темирчи улу, Нумалагъа къайтмай, баш жолну келгендиле. Хапарларына кёре, бир къауум сауутлу атлыларын Нальчик башына ийгендиле, бир бёлек атлыларын а биргелерине алып, бизни бла Нальчик боюнуна чыгъаргъады. Ала да, сен жазып билдирген оноугъа кёре, жаяу аскерчилерин тарланы, эллени сакъларгъа къойгъандыла, – деп хапарлады.

Солтан-Хамит Масан улун табаргъа керекди деп ашыкъды. Экиси да, муштухул селеше, баула таба атлай баргъанлай, Азаматны кимле бла эсе да селеше тургъан ауазын ангылап, Солтан-Хамит:

– Азамат, бери терк жет! – деп селешди.

Азамат, Солтан-Хамитни ауазын эшитгенлей окъуна, жел ургъанча келип, тансыкъ саламлашды.

Заманны оздурмай, тёртюсю да бир бирни табып, оноуну бирлешдирдиле.

Кюн чыгъыш жанында танг агъара, Масан улу, эски бауну башына чыгъып, къол бомбаны ташла ичине айландырып жиберди. Бомба атылды. Аны атылгъан ачы тауушуна къаяла, таула гюрюлдеп, эжиу этдиле. Эл сагъайып, итле къыстау-къыстау юрдюле. Берилген белгиге кёре, хар ким атларына минип, экеу-экеу тизилдиле. Жокълаудан сора, Солтан-Хамит:

– Эй, жарлыланы жигит уланлары! Алыкъын душман аллыбыздады. Керек жерде эр жигитликни кёргюзтюгюз, къылычлада, сампаллада къолланы ойнатыгъыз! Бизге жашау, душманлагъа ёлюм!.. Сау-эсен къалыгъыз, туугъан, ёсген эллерибиз! Биз, узакъ бармай, сизге ёмюрлюк эркинликни алып келирбиз, – деп, сёзюн бошагъандан сора, Масан улу юч да аскер бёлюмню бир бири артындан тизди. Азамат, быягъыча, къызыл байракъны тутуп, алларында тохтады. Къапчагъай аязында къызыл байракъ жел эте, Масан улу, аны эр сыфаты жүрекlege хошлукъ бере: «Тебирегиз!» – деп, команда берди.

Солтан-Хамит аскери бла ата келген, къызаргъан тангны тюбюнде эркинлик ючюн Нальчик, Терк-Къала таба чыгъып кетди.

КЪАЛТУР

«Минги-Тау» журналны хурметли редакциясы!

2021 жылны июль айны 1-чи кюнюнде «Къарачай» газетни редакциясына 46-чы бетде басмаланган «Къалтурну чубур айтыулары» деген къол жазма келген эди. Ол къол жазманы бизге келтирген Къарачайны эски эллерини биринде – Хурзукда – жашагъан Къазийланы Солтан-Хамитни жашы Ахмат болду.

Мен, газетни редакторуча, къол жазма бла танышыргъа суююп, окъуй башлагъанымда, тюзюн айтыргъа, ал кезиуде бек кёп тизгинни, сёзню да ангыламагъан эдим. Сейирсинмеклигим ёсгенден-ёсе, мен ангыламагъан бурунгу сёзлени къарачай-малкъар сёзлюк китаблада эмда Интернетге кирип, якъутдан башлап, гагауузланы сёзлюклерине дери хар ангыламагъан сёзюмю тюрк тилли халкъланы сёзлюклеринде излеп кюрешдим. Ай бла жарым чакълы бирни излем-тинтиу ишле бардыргъандан сора, кесиме уллу жангылыкъ ачдым. Мен ачхан жангылыкъ алыкъынчы кесими энчи оюмумду. Тил бла эмда тарых илму бла кюрешген онглу алимлерибиз бу къол жазмагъа, мени энчи ачыкълагъан фикирлериме да къаллай кёзден къарарыкъларын мен алыкъа билмейме. Аны амалтын, мен сагъыш этгенге кёре, «Минги-Тау» журналны мадары болуп, бу къол жазманы барысын да бир номерде басмалагъан болса, алимлерибиз тийишлы багъа берлик болур эдиле.

Энди къол жазманы юсюнден бир бёлек сёз...

Бу къол жазма XVIII ёмюрню экинчи жарымындан XIX ёмюрню орта сюремине дери жазылгъанды. Аны жазгъан къарачай-малкъар халкъны тарыхында, адабиятында да белгили назмучу, жырчы, философ Семенланы Къалтур болгъанды. Тарыхчыларыбыз, адабиятчыларыбыз айтханнга, жазгъаннга кёре, Къалтур 1750–1850 жыллада жашагъанды. Аны жазгъан затларыны юсю бла Малкъарда, Къарачайда да алимлерибиз тинтиу-излем ишле бардырыр керекли къалмагъандыла. Айтыугъа кёре, Къалтур къарачай-малкъар халкъны закий жырчысы Семенланы Исмаилны къарт атасыны атасы болады. Семенланы Къалтурну жырларыны сёзлеринден, назмуларындан, поэмасындан къуралгъан «Къалтур» деген китабы да басмаланганды. Къалтурну чыгъармалары: «Тынгысыз жюрекле» (Черкесск, 1979); «Къарачай-малкъар адабиятны антологиясы» (тюрк эмда къарачай-малкъар тилледе). Ал сёзню Хаджиланы Танзиля жазгъанды. Жарашдыргъанла: Хаджиланы Танзиля, Хапчаланы Тамара, Геляланы Ариука (Анкара, 2002). «Къарачай поэзияны антологиясы (XVIII–XX ёмюрле)». Ал сёзню Байрамукъланы Ф. И. жазгъанды. Китапны жарашдыргъанла: Байрамукъланы Ф. И., Акъбайланы А. А. (Москва, 2005). деген жыйымдыкълада басмалангандыла. Адабиятны суюген, бу илму бла аз да кюрешген ахлуларыбыз ол китапланы окъугъандыла, Семен фахмусуна уллу багъа бергендиле. «Къалтурну чубур

айтыулары» уа 300 чакълы ючтизгинден къуралгъанды. Мени кѣлнѣме келгенден, бу къол жазма къарачай-малкъар халкъыбызны адабиятыны, тарыхыны да хазна киши билмеген бир жангы бетиди. Къысхасыча айтсакъ, бу 900 чакълы тизгинде халкъыбызны тарыхы скифледен башлап, XVIII ѳмюрге дери суратланганча болады. XVIII ѳмюрде бизни халкъыбызда къаллай жамауат-политика хал болгъаны; мажюсю халкъыбызгъа ислам динни къалай киргени, дин кирген кезиуде халкъны ичинде къаллай айрылыкъ болгъаны; эминаны киргени, ол къаллай заран салгъаны; XIX ѳмюрнѳ жыйырманчы жылларында халкъыбыз Тюркден жакъ излеп, аны бла кесамат этгени, Тюрк, башы къайгъылы болуп, халкъыбызны кеси къадарына къоюп, атып кетгени; 1828 жыл Къарачайны Россейни къурамына киргени, андан сора уа халкъны жашауунда къаллай тюрлениуле болгъанлары эмда башха затла ачыкъланадыла «Къалтурну чубур айтыуларында».

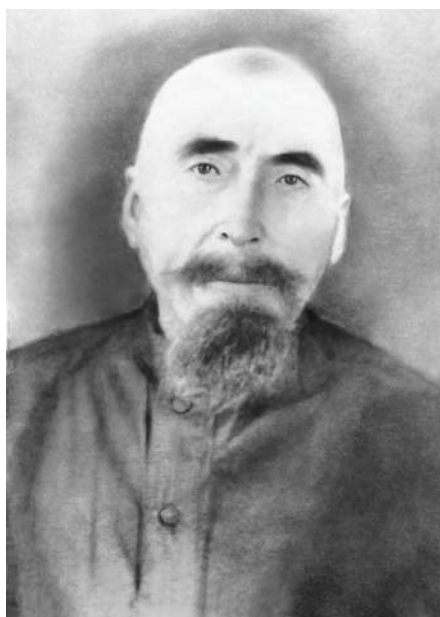
Энди сорууланы баш сорууу: Семенланы Къалтурну бу къол жазмасы къалай эмда къайдан чыкъды? Бу соруугъа жууап табар ючюн, башында сагъыннганыбызча, Къазийланы Солтан-Хамитни жашы Ахматны «Къарачай» газетни редакциясына жазып жиберген салам къагъытын окъуюкъ.

ЎЗДЕНЛАНЫ Альберт,
*«Къарачай» газетни баш редактору,
педагогика илмуланы кандидаты.*

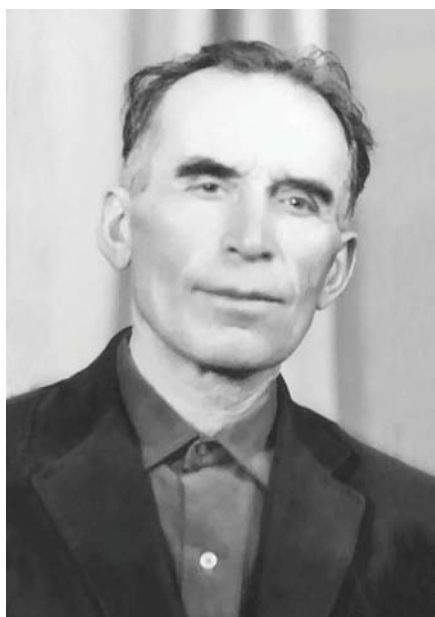
Салам алейкум, «Къарачай» газетни багъалы редакциясы!

Мен Къазийланы Солтан-Хамитни жашы Ахматма. Хурзукчума. Баш юрист билим алсам да, усталыгъым бла хазна ишлемегенме. Атам бла бирге малчылыкъда талай заманны урунганма. Къысхасыча айтыргъа, халал къыйыны бла жашагъан, юйдеги асырагъан бир тюз адамма.

Атам Солтан-Хамит (жаннетли болсун) айтхан хапаргъа кѳре, аны атасы Къазийланы Бекирни жашы Шенукъа 1888 жыл, Хурзукда туугъанды. Сабийлей атасы ауушуп, жашауну ауурлугъу башындан басып, кеси къыйыны бла жашагъанды. Назмула, жырла да жазгъанды. Къарт атам 30-чу жыллада Багъыр улу Къаспотну, Семенланы Исамилны биргелерине уллу жыйылыулада жырлап, ѳчле алып да айланнганды. Шенукъа аппамы жазгъан назмуларыны кючлери Багъыр улу Къаспотну, Семенланы Исмаилныкъылагъа жетмегенликге, ауазы бек ариу болгъанды. Анга шагъатха озгъан ѳмюрнѳ 30-чу жылларында чыкъгъан «Къызыл Къарачай», «Красный Карачай» газетледе басмаланнган статьяланы келтирирге боллукъду. Сѳз ючюннге: 1939 жыл, февраль айны 27-де чыкъгъан «Красный Карачай» газетде былай жазылады: «...Учкуланский ансамбль исполнил «Песню о Сталине». Запевал автор песни – народный поэт Карачая Исмаил Семенов. Кроме того, ансамблем были исполнены народные песни «Бенегер», «Азнаур». Хорошо была

*Къазийланы Бекирни жашы
Шенукъа*

*Къазийланы Шенукъаны жашы
Солтан-Хамит*

*Къазийланы Солтан-Хамитни
жашы Ахмат*

исполнена «Песня о новой жизни» колхозника Ш. Казиева. Запевал песню автор. Шумными аплодисментами были встречены...». 1939 жыл, мартны 10-да басмаланган «Премирование лучших исполнителей II областной олимпиады художественной самодеятельности» деген статьяда да былай жазылады: «...По песням и пению первые места присуждены Касботу Кочкарову и Исмаилу Семенову, которые награждены грамотами и денежными премиями по 150 руб. Вторые места заняли т.т. Кубиков Зулкарнай и Алексеев. Они премированы денежными премиями по 100 руб. каждый. Третье место присуждено Шенуке Казиеву (Учкулан) с выдачей денежной премии в 75 рублей».

Къарт атам Шенукъа, 1950 жыл Къзагагъыстанда сокъур чегиси атылып, жарарча врач табылмай, дуниядан кетгенди.

Энди мен бу къадар хапарны нек айтдым? Аны чурумун ачыкълар ючюн, 1950 жыл къарт атам Шенукъа ёлюрюню аллы бла атам Солтан-Хамитге айтхан сёзлерин эмда ол анга этген аманатын, атам манга айтханча, мен да газет окъуучулагъа айтыргъа сюеме.

КЪАРТ АТАМЫ АТАМА, АТАМЫ ДА МАНГА АЙТХАН ХАПАРЫ

Жашым, Аллахды билген бу жаман ауруу мени бошларыкъ болмаз. Ананга, эгечлеринге, къарындашынга, онгсузлагъа иги бол...

Аны бла бирге, айтыргъым, немцала Кавказдан кете айланган заманда Семенланы жырчы Исмаилгъа тюбеп къалама да, ол манга: «Шенукъа, шуёхум, сен аманнга, игиге хазна къатышмагъан, Аллах берген фахмунг болган, ауузунгда сёзюнгю тыя билген, келишимли, огъурлу адамса. Мен санга бек ышанама. Мен санга ата-бабаладан къалгъан, арап харфла бла жазылгъан «Къалтурну чубур айтыулары» деген китапчыкъны берейим. Анда къысха айтыула ючтизгинледен къуралыпдыла. Мени сартын, айтыулары магъаналарында бюгюнлюк кёзден къарагъанда тюз, ачыкъ ангылашынмазлыкъ жерлери талай бардыла. Кесинг билесе, мен Аллах деген адамма. Ол себепден бабабызны бир-бир тизгинлерин бизни хауабызгъа келишмегенча ангылайма. Бу къыйын заманлада мени тутхан зат этгенлери болса, юйде тинтиуюл этселе, ёмюрден артыкъны атадан балагъа бериле сакъланган китапчыкъны къурутуп къоймасынла. Сен, кишиге кёргюзтмей, сакълай турсанг, бир иги заман келгени болса, билимли жашла китапчыкъда жазылгъан затланы толу осмакъларла. Аллах буюргъанны кёрюбюз...» – деп, жырчы Исмаил тери тышлы, саргъалгъан чапыракълы эски китапчыкъны манга аманат этген эди. Мен анда жазылгъан затла бла иги танышырча мадарым да, заманым да болмай, кёчгюнчюлюкню къыйынлыкъларында китапчыкъны Къураным бла бирге эски тулукъну ичинде жашырып тургъан эдим.

Китапчыкъ асыры эскиден морт болгъаннга жетгенди. Энди мен анда жазылгъан затланы окъуп барайым да, сен кесинг ангыларча орус харфла бла жаз да бар. Бу китапчыкъ чирип къалмаса, муну иеси жырчы Исмаил сау эсе, мадарынг болса, анга тапдырырса... Алай а бу морт китапчыкъны анга тапдырама деп, башынга бир палах табып да къойма», – деген эди атам. Ма алай бла атам арап харфла бла жазылгъан къысха назмучукъланы окъуп, мен да андан-мындан тапхан къагъыт кесеклериме кимит карындаш бла жазгъан эдим.

Атамы башха аурууна да сокъур чегиси къошулду да, ол атылып, юч кюнню ичинде термилип ёлдю.

Биз къыш малла бла Къзахстанда тура эдик, жай а – Къыргызны тауларында.

Мен окъургъа бек суйгеним амалтын, окъургъа ёнкюч китап тапсам, бек къууана эдим. Кесими уа бир къыргызлы саугъагъа берген, тышы да болмагъан къыргыз тилде басмаланган «Манас» китабым эмда атам аманат этген «Къалтурну чубур айтыулары» деген ючтизгинледен къуралгъан китабым, сора ол атам окъуп, мен жазып баргъан къол жазмам бар эди.

Бир жыл къышлыкъдан жайлыкъгъа кёчген заманыбызда, мен ол орус харфла бла жазылгъан къол жазманы бюклеп, быстыргъа чырмап, жан хуржунума салгъан эдим. Не аз да мадарым болса, къойланы жайгъан кезиунюмде затда аны чыгъарып окъуй эдим. Тюзюн айтыргъа, анда жазылгъанладан кёп затны ангыламай эдим. Ангылагъанларымы бек жарата эдим. Ма алай бла, бир кюн Къыргызны чегинде малла бла тохтадыкъ да, чатыр къурдукъ. Къош нёгерим бизден узакъ болмай орналгъан элде тюкенден аберичикле алыргъа кетген эди. Мен да къойла узакъ кетмесинле деп, аланы бери къайтарыргъа чатырдан узагыракъ кетген эдим. Къайтып келгенимде, чатырда болгъан ууакъ-тюек затчыкларыбызны ким эсе да урлап кетген эди. «Манасдан» да, «Къалтурну чубур айтыуларындан» да мен алайда айырылгъан эдим.

Къагъыт, къалам, шакъы аз-маз эркинирек табыла башлагъанында, ол биринчи буршу-муршу къагъытлада жазгъанларым аман болгъанлары амалтын, иги ишлегеним ючюн, бригадир саугъагъа берген бир базыкъ дефтерге къысха назмучукъланы кёчюрген эдим.

Азиядан къайтып келгенден сора, Семенланы жырчы Исмаил сауду, Къызыл Октябрьде жашайды деп, бир хапар да эшитдим. Алай а, атамы аманатын толтурургъа, тери тышлы морт китапчыкъны урлаханым амалтын, барып Исмаилгъа тюберге уялдым. Тюзюн айтыргъа, Азиядан жангы келген жылларыбызда жашауубуз алыкъа жунчуулу эди. Мени сартын, мен китап къайгылы да туююл эдим... Ма алай бла, бу дефтерни 60 жыл сакъладым. Дефтер Бийчесынлада, Индиш Башлада къошлада биргеме айлана, бек аман болгъанды. Быллай затны адамгъа кёргюзтюрге да айыпды. Атамы толмагъан аманыты бу къагъытлада къалгъаны амалтын, бу дефтерни санга аманат этеме. Баш билиминг барды, Ахмат... Кесинг окъуп кёр да, ангыласанг, жукъгъа жарарча

болсала, газетде затда басмалатырса. Кесинг окъуп ангылаялмасанг, эгечден туугъаннга – Альбертге – бир кёргюзтюрсө. Бир ангыларыкъ адам бар эсе, ол ангыларыкъ болур...»

* * *

Атам ол сёзлени айта, дефтер атлы эски блокнотну 2012 жылны февраль айыны 29-да манга аманат этди. Экинчи кюн мартны 1-де атам харип дуниясын ауушдурду (Аллахны ырахматында болсун).

Бир бёлек кюн озгъандан сора, атамы аманаты эсиме тюшюп, «Эски блокнотну» окъуп кёрдюм. Атам, жаннетли боллукъ, айтханлай, баш билимим болгъанлыкъгъа, «Къалтурну чубур айтыуларында» бек кёп затны ангыламадым. Мылы бола, жазыулары бир бирине жагъылгъан, бир-бир бетлери бир бирине жабышып, кючден ачылгъан эски блокнотну ичинде жазылгъанланы ариу къагъытлагъа къолум бла жазып кёчюрдюм. Кёчюре барып окъусам да, бир-бир сёзлени, магъаналаны чыртда ангыламай, сагъышсыз жазып бардым. Атамы осуятыча, къол жазманы Альбертге бир элтип кёргюзтюр эдим дей, талай заманны ашырдым.

Былтыр, жылны ахыр сюреминде, Альбертге къонгуроу ачып, эшитгенимча, кёргенимча, билгенимча къол жазманы юсюнден хапар айтдым. «Бу ауруу жайылгъан къыйын заманда иште да адам къалмагъанны орунундады. Мен да юйден чыкъмагъанлай, удаленкада ишлейме. Ма манга айтхан хапарынгы жазып, «Къалтурну чубур айтыуларын» да басмалап, электронный почтабызгъа жиберсенг эди...» – деди Альберт. Ол айтханча этерге, мени мадарым болмады. Бу аман аурууну ачы заманында къол жазманы да алып, Альбертни юйюне кирип барыргъа да суймедим. Ма алай бла, къала-къала, айла оздула. Бир кюн къол жазмагъа билгенимча ал сёз жазып, Альбертге да телефон бла сёлешип, тынчлыкъ-ырахатлыкъ соруп, бошай: «Къалтурну чубур айтыуларын» да, къол жазмагъа кесим жазгъан ал сёзню да басмалатып, хазыр этгенме. Къайры элтейим?» – деп сордум. «Мен отпускдама. Аурукъсунганча этип турама. Редакциягъа элт да, бер да кет», – деди Альберт.

Ма алай бла, багъалы редакция, къарт атам атама, атам да манга этген аманатны мен да сизге аманат этеме...

Салам бла, сизни сыйыгъызны кёрген Къазийланы Ахмат.

*Хурзук эл.
01.07. 2021 ж.*

КЪАЛТУРНУ ЧУБУР АЙТЫУЛАРЫ

АТА ЖУРТ

Байкъамады¹ бизге ма бу тамашадан толгъан журт,
Битик Тюпден ёрюш бара, шам битикле² болгъан журт,
Минги тауну дорбунунда шам балала³ болгъан журт.

Темирдеуле-Гемиргеуле⁴ – нарт-гуртладан келечиле,
Хар ёмюрде Минги тауда шам дорбуннга келимчиле,
Бизледе анг жеталмазча, кёкден тюшген билимчиле.

Алатурну⁵ дорбунунда ёлмез бёлек⁶ жукълайд дейле,
Аны гырын эшиклерин Акъжан тейри⁷ сакълайд дейле,
Жети къатлы Ёлюмсюзню⁸ ол Къарадан⁹ жакълайд дейле.

Битик Тюпден¹⁰ ёрюш бара, ташда гырын кёрсенг дейле,
Тилек тилеп, сен акъланып къоркъмай, ары кирсенг дейле,
Онбеш кере жол къоратсанг, Тузлукъгъа¹¹ чыгъарса дейле.

Къара тауну¹², Тузлукъ тауну, Къызыл сууну¹³ тийрелери,
Сизден хаман умутлулла Къаражанны чюйрелери¹⁴.
Акъжанчыла¹⁵ къоймайдыла къара чюйрелени бери.

Хей, аланла, уллу-гитче къарачайчы эм малкъарчы уланла,
Минги таугъа къалыубалалада¹⁶ ие болгъанла.
Биз – эскёпчю¹⁷ бабаладан туугъанладан туугъанла.

Тау Аланнга ал патчах Эмбазыкъ¹⁸ болгъанды дейбиз,
Тау Аланнга арт патчах Багъатыр¹⁹ болгъанды дейбиз,
Онюч ёмюр ортада... патчахланы билмейбиз.

Онюч ёмюрню бабала бийлик эте таугъа-тюзге,
Хар жыллыкъ гюняхлары уа жетген да болурла жюзге...
Акъсакъ Темирни къолу бла дерт жетдиргенд Аллах бизге.

Мурдар эмир – Акъсакъ Темир – бизни этди кюл-кёмюр.
Эсли къартла: «Андан бери озду, дейле, тёрт ёмюр.
Сау къалгъанла эски журтха къайтып, болдукъ бир юйюр».

Бизни Акъсакъ Темир кесди, эмина кёплени алды,..
Тепенаны къара жаягъы сюрюп, чаууллагъа салды,
Беш къулачлы терегибиз къаратал²⁰ болуп къалай къалды?

Къарча бий тюйюл, жетген кюнде башбар²¹ эди,
Къарангыда томпа²² эди, гуждар²³ эди,
Халкъ жүрекни учундургъан жандар²⁴ эди.

Къарча, Науруз, Трам, Будуян, Боташ, Ёзден, Адурхай,..
Болмагъалла не бий, не къул, болмагъалла тотлу бай,
Ала бизге кьойгъан байлыкъ – Мекен²⁵ – Бирсил Къарачай.

Жер тубюнде – Къара Жек²⁶, кёкде уа – Гуртай²⁷,
Экиси да аш берген – жердеги Дыдай²⁸,
Андан кери болгъун сен – Нартлы Къарачай.

Кёнчекликге кёп барыучу Чох улуну жесири,
Жюрегинде болгъанды да жорлу²⁹ кючлю жезири³⁰,
Бурулмайды бери, барча ийнамында темири.

Къызылбек бла, къабарты бла эте къан-къарын³¹,
Таулу халкъым сакълагъанды жанын, малларын.
Унутмайын жырлагъанды нарт-гурт жырларын.

Болмайдыла Къарачайда сизсиз бушуула не тойла,
Бабаладан къала келген уллукъуйрукъ къара кьойла,
Хей, сизни талкъламасынла³² Малжут³³ чапжортла³⁴– малжойла³⁵.

Къарачайны ёз тукъумлу аты, кьою, ити бар,
Бал чибини бериученди жерде болмагъанча бал.
Мингжыллыкъ бу мал байлыгъын, Аллах айтса, халкъ сакълар.

Бек гернеуюл³⁶ болуп кьалды бизни халкъ,
Болуп кьалыргъамы башлагъанбыз талкъ?
Бирлик болмай, кьалай болгъун жаудан сакъ?

Жууукъ-тенгни арасы болгъанды гижакъ³⁷,
Бирле Тейри дейдиле, бирле уа – Аллах,
Келеди деп кьоркьабыз миллетге палах.

Не жашырыу, межисуула сынадыла жазалау³⁸,
Эки кьарнаш бир бирине болгъанелле кьанлы жау...
Жарым ёмюр ётдю. Къачан бошаллыкъды ма бу дау?

Жерибиз – ёгеуюл³⁹, кёзюбюз десенг а – бегеуюл⁴⁰,
Бир кезиуде уа такъыр кёлюбюз болад тёгеуюл⁴¹.
Сабийкёл халкъым, сен кьайдан тапхын жюрекге ёкюл⁴²?

Аслыгъынгы⁴³ эсгерип суй, асыры бек суйсенг,
Айтмаз жерде чола сёзню кызып айтып жиберсенг,
Ахырында болалмазса ахлулагъа желеу⁴⁴ сен.

Кюнбет тийреде ныгъышда айтхан эди кьарт Тохтар:
«Бизден кетгенле да бек кёп, бизге келгенле да бар,
Келгенлени бек кёбюсю уа – кьайтханла – сен ангылар...»

Къарачай бла ушакъ эте ётнюп барад жашауум...
Къарачай айтады манга: «Артда кьошулгъан къауум,
Ма кёрюрге, болмай кьалмаз мени бек кьанлы жауум».

Къалымды⁴⁵ бла ёсмеген Къарачай,
Темирге бёркюн тешмеген Къарачай,
Ол кьанынг барад энтта айнытмай.

Дертчи кепти⁴⁶ апендиге уллу дерт жетдиргенд дейле,
Кече келип, дуркъусуна какай⁴⁷ атып кетгенд дейле,
Бу кечеги бу кечилмез иш төреге жетгенд дейле.

Бир кыйын кезиуде ётдю сабийлигибиз,
Хаман туююш, хаман дау эшитгенибиз.
Тыш сёзледен толуп кьалды кеси тилибиз,

Тюрлендиле энди бизни байрагъыбыз, гепхабыз⁴⁸.
Аланы кьой, бир бирге да тюрленгенди кьаныбыз,
Эки кьарнаш этедиле сёз бла бир бирлерин быз.

Жангы затны осмакълауда хар инсаннга оноу жетсин,
Жашырмайын хар адам да кёлюндегин дайын⁴⁹ этсин,
Тюсюндюрген фикирни халкъ бегим алып дайым⁵⁰ этсин.

Бухамчыла⁵¹ Бир Аллахха ийнанмайла,
Тонгуз этни ашайбыз деп уялмайла,
Жаханымге тюшербиз деп ангыламайла.

Буугъалыкъгъа⁵² тыгъып, бирни Тау Артындан келтирдиле,
Уруп-туююп, ол жесини кьул этерге изледиле,
Ол сынмады, «диним» деди. Тилин кесип ёлтюрдюле.

Бир кьауумла бетлерине бетсизликден берен⁵³ салып,
Алдагбалла жалчыланы, кыйынларын урлап алып,
Бийлик атны алгъандыла ултху берип, бютюн жарып.

Эрттеледе Учкуланда «Чочха согъуш»⁵⁴ болгъан эди,
Бек кёплени гагайлары терден, кьандан толгъан эди,
Муслим кьарнаш тейричиге кечмез душман болгъан эди.

«Халкъны бёлген экилиде» муслимле баш болгъанелле,
Чочхаланы кёп тутханла теркде жарлы болгъанелле,
Уюп тургъан Юч Ёзенде уручула толгъанелле.

Чыртда муслим этелмей, Байбарс уллу кьарнашын,
Дау айыра, туююшуп тешгенд, дейле, кьаш-башын,
Атасы да кьыстагъанд юйюнден кичи жашын.

Бир бирине болгъанелле апенди бла табулай⁵⁵,
Бек арсарлы, бек каукалак⁵⁶ болгъан эди Къарачай.
Сабийлигим, тап жашлыгъым мени ётдю ма алай.

Бирле «Тейри», бирле «Аллах» деп, энди
Бир халкъыбыз эки юлешингенди.
Биз тёлуге айрыш⁵⁷ кезиу келгенди...

Къумукъ апенди кесин миллетге суюдюргенди дейле,
Аны сохтасы кеминниклени⁵⁸ кюйдюргенди дейле,
Кебинникле бла терс тюненебиз кетгенди дейле.

Дин киргенли бир кёп сёзюм болду бютюн жараусуз,
Сагъыш этсем, къыйыныма, кёлум болад къарыусуз,
Кел-кет сынжыр⁵⁹ юзюлдю деп, болуучама жукъусуз.

Мудах болуп къараучанма мен, кёрсем апендини...
Нек кюйдюртдю, нек кюйдюртдю ол а кеминниклени?!
Жюрегими кюйдюреди кел-кет сынжырны юзгени.

Къорсун⁶⁰ болуп атланганбыз, хей, апенди,
Биз жетерни обугъу⁶¹ да кёрюнмейди...
Эки къарнаш жау болгъаннга, ол не дейди?

Мёхел⁶² жылла болдула да, айырмадыкъ къышны, жайны,
Ич ёзеге жел чайкъагъан чёп болду да башчы байны,..
Шыйыхы да, машагъы⁶³ да чайкъадыла Къарачайны.

Бир танышым муслийманма десе да кеси,
Бир кезиуде табутамгъа⁶⁴ таргады эси.
Кечилемид аллай экили жанны терси?

Таш-агъачха табыныуну атханлай,
Тас болдула элден гизи⁶⁵, кошт⁶⁶, какай,..
Кирлиликден тазаланды Къарачай.

Айта эди анам харип: «Ай, Дыдай-Дыдай⁶⁷,..
Халкъ кьыл элекден⁶⁸ чыкъгъанлай,
Болгъан кезиуде жашайд Къарачай...»

Хонча улу Чочхаладан сайлап, къара къойну тамам игисин
Ауушдургъанд, дейле. анга онтап къанлы, харам санлы гизисин,
Къумукълу да, сат-аллагъа ачыуланып, урад жюгеннге кесин.

Дауур ача келишимсиз тейричилерибиз,
Китап ача, билим чача муслимлерибиз,
Эки къауум болгъан эди таулу элибиз.

Кёпчюлюкден къоркъуп Байпакъ улу, семизманларын⁶⁹
Талкъ этерге кёзю къыймай, агъач таба сюргенд барын,
Тюедиле жашла артха къайтып келген къур-къурларын⁷⁰.

Бюгюн апендибиз айтды: «Жыр – макрухду⁷¹ эм азы...»
Ишеклича, тап къоркъгъанча чыгъа эди ауазы.
Апендини нек чиркитед ариу жырны мазасы⁷²?

Излемегиз кюйюп кетген агъач жорну сиз кюлде,
Межисуугъа жокъ жакъчылыкъ, жокъ фатыуа ёкюлде,
Энди болду, кёпчюлюкде сёлешмегиз жазтилде⁷³.

Жыр нёр⁷⁴ тюлдю меннге, ийнан, жырым меннге – жан бла тин.
Хей, апенди, меннге тийме, жырны меннге эт изин⁷⁵,
Жыр жырларгъа къоймай эсенг, керек туююдю аллай дин!

Къарчачыла муслийманла болгъандыла дейдиле,
Жахил халкъгъа сингдиралмай къалгъандыла дейдиле.
Бир бирлерин муслим кёрге салгъандыла дейле.

Азан окъуй билген жашны абрайы⁷⁶ кёп,
Гуртай⁷⁷ анга истем туююдю, чартласа да кёк!
Ислам – чексиз бир сабан тюз, межисуулукъ⁷⁸ – чёп.

Юлгюлю бол, кѐп урун, не кѐп билим ал,
Неда жангы межгитге сослан тамал сал,..
Бир Аллахдан сора уа жокъду бир мисал⁷⁹.

Бир Аллахны сыйлы атын жүрегинге терен жаз.
Хар заманда Аллах деген жашау жолда жангылмаз.
Сен Аллахны унутмасанг, Аллах сени унутмаз.

Биз билген зат – асыулу мал, бичакъ, окъ,..
Къарачайны келечегин⁸⁰ билген жокъ.
Жангыз ислам динден кѐлюм болад токъ.

Хей, аланла, бар жарсыуну женгсейик⁸¹,
Учунайыкъ, күбелейни⁸² тепсейик,
Тепсей келип, бир Аллахха кѐксейик⁸³.

Бет ачдыргъан ол кезиу халкъны къанын бузгъанед,
Юч Ёзенни хауасын къара туман басханед,
Эмина киргенинде, миллет кесин къысханед.

Эминаны Къарачайгъа келтиргенле – баштакъла⁸⁴,
Бишедия⁸⁵ Къарачайым, тѐз, кесинги бир жакъла,
Дерт алырча къарыу жокъду. Аллах, Сен сакъла.

От къауданнга тюшген кибик жайылады эмина,
Ол айырмайд къарт, сабий деп, не ата деп, не ана...
Аууру жайгъан баштакъ халкъ, сен, Аллахдан палах сына!

Хужу ауруу чакъырылмай салып юйге киреди,
Эминадан бюгюннге ма ючюнчюм ёледи,
Болушалмай, кѐкге къарап, къычырлыгъым келеди.

Бу эмина халкъны бир бирге ишекли этдиргенди,
Бушууда да бир бирине барыу-келиу жокъду энди,
Чола-гула⁸⁶ хапарладан миллет тамам эрикгенди.

Мугъели⁸⁷ да кьаралгъандан кьаралады,
Кёзкёргенде аулам⁸⁸ кысыкъ болады.
Жашау ма бу халгъа ушап турады.

Эминадан тамам арып, кьалкый барад таулу эл.
Тамам гъаж-гъуж кьоншулагъа ушаш кьачхы гажаз⁸⁹ жел,
Табалагъанча ол кесин этдиреди бек секел⁹⁰.

Ауруу жута жарлы хакъгъа кьара тангла атадыла.
Эминадан кьачханлагъа гяуурла деп айтадыла,
Кьачмагъанла кьабырланы толу этип жатадыла.

Эминадан кёпле-кёпле болуп, тамам да илгиздик,
Кьачадыла тау артлагъа, дорбунлагъа бола кийик,..
Бек эрттеде ол кьутургъан Акъсакъ итден кьачхан кибик.

Аллах айтса, бу тоюмсуз хужу ауруу тохтагъанды,
Кьачханладан бир талайы тау артында кьалгъанды,
Къой бла кьозу бир бирлерин излегенча болгъанды.

Эминадан кьачхан кьауум кьайта-кьайта келедиле,
Аланы уа атларына гяуур кьауум деучендиле.
Бу айрылыкъ кьачан тохтар?! Ала жан кечиндиргендиле...

Кючден-бутдан кьалды халкый болуп кьалмай толу талкъ..
Эминаны бушуулары жүрегиме – буадакъ⁹¹,
Андан толу кьутултурча табылмайды меннге жакъ.

Эминадан шодурайгы⁹² болгъан халкый,
Хатажукъ сёзден сен болуп кьалма ёре талкый⁹³,
Бабала кибик жуабынг болсун бек жютю чалгъы.

Гъаж-гъуж жыйынны кыйы⁹⁴ сёзюню тютюню бек кёп, оту аз,
Къоркъмагъыз, жашла, бу ташлы журтха бир жау да ёртен тыгъалмаз.
Биз бабалача бирлешген болсакъ, бизни бир жау да хорламаз.

Хатажукъ улу кесин кёрдю аждахай⁹⁵,
Аны сыйын Губужо⁹⁶ этди бютюн сай...
Къанчыкъ бийге кюледи битеу Къарачай.

Таулу журтум, бир тынгыла сени суйген жашынга,
Сагъыш этсем, баш урама хар сууунга, ташынга,..
Айдыкъ⁹⁷ жерим, жау болмасын ариулугъунг башынга.

Биз тёлуге мингжылладан бери келген тулпар ат,
Къарча миннген, Трам бабам да мине келген тулпар ат,
Хей, жаш тёлү, энди болсун ол сизлеге аманат.

Беш Тау тийречи къарачайлыла сат-ал ишлеге устала
Орус тилден да сёзчюкле къошуп сёлешедиле, жармалап.
Не да болсун, биз барсакъ, ала болалла иги къонакъбайла.

Ойдагъыда⁹⁸ ким барады жармалыкъгъа?
Сат-ал ишле сёл болалла кюн жарыкъгъа.
Танг бурну бла чыгъыш болад онг байлыкъгъа.

Беш Тау тийречи Къарча бёлекни ыхтырадыла таулагъа,
Баба кёрлени къоюп баралла, жүреклеринден къан агъа.
Элемен⁹⁹ да бек амалсыздан кёл этед бирде алагъа.

Тенгиз тийречи мырдычы келгичле¹⁰⁰ – уятсызла,
Бетлери – ышаргъыш, жүреклери уа – къууатсызла.
Баба жерлени къойдукъ алагъа биз амалсызла.

Хатажукъла бла турсун табалгъан – суугъа таяннган,
Сабий кёллюдю аланы сёзге толу ийнаннган.
Да къайдан болсун бир хашкен къанлы инсандан онгнган?

Жер кючлерикни – кёлү ханауан¹⁰¹, бет къаны – сууукъ.
Туракъла¹⁰² къурай, болдула бизге жууукъдан-жууукъ,
Мамыр жашарбыз деген сёзлери – уллу алдауукъ.

Танузакъ¹⁰³ туююлме, акъылман туююлме эрттеден билген,
Мырдычыланы юслеринден буд кѣлюме келген:
Ёмюр жау болад жергили халкъны жерин кючлеген.

Юч ёзенчи жылкъыбайла¹⁰⁴ жармалыкъгъа барадыла,
Къарча къанлы ажирлени анда иги аладыла...
Орус сомла гъаж-гъужланы¹⁰⁵ жүреклерин жарадыла.

«Аланласыз Къалтур сиз, Исса дин къайтса сизге,
Сат-ал ишле бардыргъан тынч болур сизге, бизге», –
Дейд малгарлы, таплыкъ излеп, кесин санап бек тюзге.

Тюркле бизге ариу сѣзле кѣп айтыучан эдиле,
Бизни жашла тюрк солтаннга ышаныучан эдиле,
Бей, паша ат алырбыз деп ышарыучан эдиле...

Османлы тюрк бизге къолун да узатып жетген эди,
Жакъларыкъма деп, ол дайым кесамат да этген эди.
Экинчи жыл сау къал демей, башын алып кетген эди.

Къарачайны болгъанед, дейле, дарбазасы¹⁰⁶ – Хасаука,
Аны жаугъа ачханед, дейле, бир тоюмсуз ит чанка,
Жау келгенди кѣкню бетин жапханча къаргъа, чаука.

Сюегинг туююл, адамлыгъынг – тамам гедра¹⁰⁷ жан,
Болама деп жарлы Къарачайгъа олий, хан,
Сатдынг, энди сен Тенгизбий туююлсе – Къахмехан!

Эрттеледе къарамынгда болгъанча эд келбетинг...
Энди жаргъакъгъа¹⁰⁸ ушайды сени гыйдыран¹⁰⁹ бетинг.
Хей, Амантиш, кѣрюп болмайд бюгюн сени миллетинг...

Орус кюбе артха бугъа, журтдан кетдинг,
Кесилмеди, къанамады сени этинг,
Алай гѣнча¹¹⁰ къара болду сатлыкъ бетинг.

Тизгинлиди Дудаланы тийрелери, хуналары,
Кючлю эди, кирсиз эди къанларыны гуналары,
Кетерикмид юслединден Тенгиз салгъан тамгъалары?

Минги тауну тѣппесинде доммай болса чыгъар эдим,
Алтынлым бла илишаннга алып, аны атар эдим,
Юйдегиме согъум этип, хайт деп жазгъа чыгъар эдим.

Элия айда Хачир улу чыкыгъанд, дейле, Минги таугъа,
Аны ючюн алгъанд, дейле, ийнаралдан ол кѣп саугъа.
Таулу таугъа чыкыды деб а, нек берелле анга саугъа?

Халкъым десенг, этиучелле кыралгъа жау,
Этмесенг а айрахчыгъа¹¹¹ нохта бау,
Тюз болсанг да, бошалмайды жалгъан дау.

Халкъда сыйы не ангысы болмагъан бир акъмадий¹¹²
Хахайлайды: «Юч Ёзенде бизни юзюк – керти бий!..»
«Бийме! Байма!» – деучю болад «къан агъачы» болгъан чий.

Бетсинир, къонакъ келсе, алгъа Къарт Журт чыгъар,
Жырчы къонакъ келсе уа, Учкуланда тѣр табар,
Келген жауну аллын а хурзукчу тыяр.

Бюгюн Учкуландача эрттеледе жогъед бий.
Энди Къарт Журт тийреде баргъа ушайд жангыз бий,
Хурзукда уа, Хурзукда – хар бирери бирер бий.

Хурзукда кѣп – аскерчиле бла ууучула,
Андан да кѣп – дауурчула бла даучула...
Не десек да, жигитлелле хурзукчула.

Хурзукчугъа ариу айтсанг, бютюн эрир,
Инжилгенча кѣрсе, ахыр затын берир,
Тик сѣлешсенг, гаянгы жыртхынчы керир.

Баба журтха ие болуп кългъандыла баштакъла,
Хей, алан, сен бюгюн журтну къларыуунгча бир жакъла.
Суу эски жолуна кълайтад, ийнан анга, бек сакъла.

Бетламышла¹¹³ кълупияла¹¹⁴ болуп, алгъа чыкългъандыла,
Тил этген бла тазаланы тар буууннга тыкългъандыла,
Фитналыкъл бла халкълны азат сезимлерин сыкългъандыда.

Эрттеде да хар адам да батылмаед балда, майда,
Жалчы жалын таба эди, жорукълдача жылда, айда,
Бай бар эди, бий жокъл эди, кълул жокъл эди Къларачайда.

Аман кълыш кълырды, быдыян¹¹⁵ этди кълалгълан малны,
Бай кечинмек эте барыр, бек аманы ма бу халны –
Жалчы тутхан несинден берир жалчыгъла жалны.

Гамижледен¹¹⁶, тилчиледен элле толдула,
Къларачайны жигитлери гажаз¹¹⁷ болдула,
Миллетге уа баш болдула жалгълан жолтуула¹¹⁸.

Халкълны жолу болгълан кибик жар, чауул,
Жюрегими жесир этед жанауул¹¹⁹.
Халкълым жоргъл боллукълмуду башсыз кълул?

Жокъл эсе уа кълукюрт отдан толгълан доргъласын¹²⁰,
Жокъл эсе уа кепден чыкългълан хазыр кълоргълашин,
Бюгюн садакъл уруш этген тапмаз алгълышын.

Мал бъл этди нарт Къларчаны таулу миллетин...
Бизге бирлик келтиреллик – жангыз ислам дин...
Аллах айтса, дылгам¹²¹ этер халкълны иннетин.

Татымлыды черкесли этген нартюх кълууут,
Оруслу уа устады этерге атар сауут,
Ишханала¹²² этерге тамам устады чууут.

Минглеп болсун таулу хакъыбыз.
Кимсан¹²³ болсун таулу халкъыбыз
Аллах болсун бизни ёмюр жагъыбыз!

Халкъдан тил этген бёлекге бериледи, дейле, ачха эмда кюмюш,
Тамам уста тилчилеге бериледи, дейле, иги танг жер юлюш,
Лохпар¹²⁴ бола барад, дейле, тёбен таба таша баргъан сатхыч жюрюш.

Эл ичинде биргесине къайырбекле¹²⁵ айландыргъан,
Бу да адет болуп чыкъды, дейле, Ачахмат къауумдан...
Не аманлыкъ этгендиле къоркъур кибик ахлуладан?

Орус къонакъ келсе, Даулет къалакъай¹²⁶ кийип тёппесине,
Маске кибик къуйрукъ булгъап чабышады биргесине.
Къонакъ кетсе, къалабекча¹²⁷, ёрден къарайд элчисине.

Танымазча тюрленгенди къыяллары¹²⁸ бирлени,
Бир бирине жагъадыла тасха сёз бла кирлени.
Сатадыла бир бирлерин, сатадыла мекенни¹²⁹.

Багъырланып барад журтум – мени алтын терегим,
Аны тыяр, къаба¹³⁰ болур жокъ акъылым, керегим...
Къыйналгъандан накъыра¹³¹ болуп урад мени жюрегим.

Къарчалыкъда бийи да жокъ, къулу да жокъ эди халкъны,
Бир къауумла сат-аллыкъдан, сатхычлыкъдан таба хакъны,
Къоншу итге ушатдыла бёрю къанлы ёзден халкъны.

Хей, Ачахмат улу Ислам, тамагъынгы манга керме,
Байдамлакъ¹³² битикчинг¹³³ туююлме, бет ачаргъа чурум берме!
Айгъырлыкъды¹³⁴ мени къаным. «Бийме!» – десенг, «Ханма!» – дерме.

Халкъны бир бирге этгенле мидир¹³⁵ боладыла,
Жарашдыргъанча этип, сый-махтау аладыла.
Эм ачы жаула бу жарлы халкъгъа аладыла.

Къабат¹³⁶ юй сала башлагъан да бар,
Анга сукъланнган, зарланнган да бар.
Сукълана эсек да, болмайыкъ зар.

Бир бирине эришгенден, уллу байрам боллукъ айда,
Къулбегиле¹³⁷ тутадыла ма эндиги тамам байла.
Быллай адет болмаучуед эрттеледе Къарачайда.

Куркасында жукълап тургъан ач айыуну уятмагъыз,
Камсыклыкъдан жаныгъызгъа чакъсыз ажал¹³⁸ чакъырмагъыз,
Ол мизам¹³⁹ бла Къарачайны жаныгъызныча сакълагъыз.

¹ **Байкъамады** – священный.

² **Битикле** – надпись, скрижаль.

³ **Шам балала** – (букв. с кар.-балк.) святые дети, которые живут в пещерах Эльбруса.

⁴ **Темирдеуле-Гемиргеуле** – название созданного из железа народа, к которому во времена язычества старики возводили происхождение карачаево-балкарцев.

⁵ **Алатур** – (букв. те, находящиеся там) одно из названий Эльбруса на карачаево-балкарском языке.

⁶ **Ёлмез бёлек** – бессмертная группа существ, находящиеся в пещере (в шамбале) Эльбруса.

⁷ **Акъжан тејри** – бог защищающий пещеру (шамбалу) в Эльбрусе.

⁸ **Жети къатлы Ёлюмсюню** – букв. Семислойное бессмертие.

⁹ **Къарадан** – (букв. от чёрного). Автор имеет в виду злого бога с чёрной душой – **Къаражан**.

¹⁰ **Битик Тюдден** – местность на западной стороне Эльбруса.

¹¹ **Тузлукъгъа** – гора на восточной стороне Эльбруса.

¹² **Къара тауну** – гора на восточной стороне Эльбруса.

¹³ **Къызыл сууну** – река на восточной стороне Эльбруса.

¹⁴ **Къаражанны чюјрелери** – исполнители воли, воины бога Къаражан.

¹⁵ **Акъжанчыла** – исполнители воли, воины бога Акъжан.

¹⁶ **Къалыубалалада** – карач. то же, что къалиупеля (вар.: къалаупеля, къалоу-пеля) – седая старина, не запамятные времена.

¹⁷ **Эскёпчю** – скифы.

¹⁸ **Эмбазыкъ** – (букв. с кар.-балк. самый толстый, крупный) первый царь Алании.

¹⁹ **Багъатыр** – (букв. с кар.-балк. богатырь, силач) последний царь Алании.

²⁰ **Къаратал** – название кустарника.

²¹ **Башбар** – (букв. с кар.-балк. голова есть) умный глава, вожак, лидер.

²² **Томпа** – факел.

²³ **Гуждар** – вожак.

²⁴ **Жандар (жан дарман)** – эликсир бессмертия, лекарство души.

²⁵ **Мекен** – родина.

²⁶ **Къара Жек** – тёмная сила, злой дух; существо, обитающее в недрах земли.

²⁷ **Гуртай** – языческий бог небес.

²⁸ **Дыдай** – языческий бог холода.

²⁹ **Жорту** – крестовый, крестоносец.

³⁰ **Жезири** – стрезень.

³¹ **Къан-къарын** – кровопролитное сражение.

³² **Талкъламысынла** – уничтожить (или прикончить) всех, истребить, перевести, опустошить.

³³ **Малжуг** – злой Бог, постигающий на домашний скот.

³⁴ **Чапжортла** – слуги-побегушки.

³⁵ **Малжойла** – исполнители воли Малжуга.

³⁶ **Гернеуол** – разброд, рассеяние.

³⁷ **Гижак** – развод, зазор.

³⁸ **Жазалау** – репрессия.

³⁹ **Ёгеуол** – состояние, когда на родной земле становишься как пасынок (родная земля становится как мачеха, как отчим).

⁴⁰ **Бегеуол** – стражник.

⁴¹ **Тёгеуол** – в данном контексте состояние обиженного человека, который жалуется, изливает душу.

⁴² **Ёкюл** – адвокат, защитник.

⁴³ **Аслыгъынгы (аслыкъ)** – национальность.

⁴⁴ **Желеу** – спаситель, мессия.

⁴⁵ **Къалымды** – объедки, остатки трапезы.

⁴⁶ **Кепти** – язычник.

⁴⁷ **Какай** – кабанёнок.

⁴⁸ **Гепхабыз** – герб; символ.

⁴⁹ **Дайын** – раскрытие, объявление.

⁵⁰ **Дайым** – вечный.

⁵¹ **Бухамчыла** – еретик.

⁵² **Буугъалыкъгъа** – боевая сеть из конского волоса.

⁵³ **Берен** – броня, доспехи.

⁵⁴ **«Чочха согъуш»** – во 2-ой половине XVIII века в ауле Учкулан кровавая стычка между карачаевцами-язычниками, которые держали свиней и карачаевцами-мусульманами, которые были категорически против этого.

⁵⁵ **Табулай** – тенгрианский жрец.

⁵⁶ **Каукалак** – разгул.

⁵⁷ **Айрыш** – разногласие.

⁵⁸ **Кеминниклени** – летопись.

⁵⁹ **Кел-кет сынжыр** – (букв.) связующая цепь приходящих и уходящих времён.

⁶⁰ **Къорсун** – вынужденное подчинение, согласие.

⁶¹ **Обукъ** – горизонт; **обугъу** – горизонт конкретной местности.

⁶² **Мёхел** – вялый, увядший.

⁶³ **Машакъ (машагъы)** – тенгрианский жрец высшего разряда.

⁶⁴ **Табутамгъа** – капище (языческий храм).

⁶⁵ **Гизи** – поросёнок до месяца.

⁶⁶ **Кошт** – поросёнок до шести месяцев.

⁶⁷ **Ай, Дыдай-Дыдай** – обращение к языческому богу холода

⁶⁸ **Къыл элекден** – мелкое сито для просеивания муки.

- ⁶⁹ Семизманларын – породистая свинья.
⁷⁰ Къур-къурларын – свиньи.
⁷¹ Макрухду – нежелательный, но ещё грехом не является.
⁷² Мазасы – сила, мощь.
⁷³ Жазтилде – письменный язык.
⁷⁴ Нёр – забава, потеха.
⁷⁵ Изин – *рел.* позволение, разрешение.
⁷⁶ Абрайы – авторитет.
⁷⁷ Гуртай – языческий бог.
⁷⁸ Межисуулукъ – язычество.
⁷⁹ Мисал – пример, образец.
⁸⁰ Келечегин – (*в данном контексте*) будущее.
⁸¹ Женгсеу – победа, женгсейик – победим.
⁸² Кюбелейни – воинская пляска в честь одержанной победы.
⁸³ Кёксеу – поклонение Небу (Богу); кёксеийк – (*в данном контексте*) поклонимся Аллаху.
⁸⁴ Баштакъла – безродный, никчемный.
⁸⁵ Бишедия – огнеупорный, огнестойкий.
⁸⁶ Чола-гула – небрежный, недобросовестный, поверхностный; с изъязном; недостоверный, непроверенный.
⁸⁷ Мугъели – сумрак, сумрачный, дымка.
⁸⁸ Аулам – кругозор, обзор.
⁸⁹ Гажаз – бездомный, бесприютный.
⁹⁰ Секел – высокомерный.
⁹¹ Бууадакъ – зажим, прищепка.
⁹² Шодурайгы – обесиленный, слабодушный.
⁹³ Ёре талкъы – стоячая кожемялка (*очищает мездру*).
⁹⁴ Кыйы – нарезанный плитками кизяк из помета мелкого рогатого скота.
⁹⁵ Аждахай – дракон.
⁹⁶ Губужо – Губужо Каппушев – историческая личность в Карачае (XVIII в.).
⁹⁷ Айдыкъ – благодатная, подородная (земля, местность, край и т. п.)
⁹⁸ Ойдагъыда – позднее утро.
⁹⁹ Элемен – правитель селения (старшина).
¹⁰⁰ Мырдычы келгичле – люди, пришедшие из болотистых мест.
¹⁰¹ Ханауан – тьма, тёмный.
¹⁰² Туракъла – пристанище.
¹⁰³ Танузакъ – провидец.
¹⁰⁴ Жылкыбайла – коннозаводчик.
¹⁰⁵ Гъаж-гъужланы – говорящие на непонятном языке.
¹⁰⁶ Дарбазасы – крепостные ворота.
¹⁰⁷ Гедра – лиллипут.
¹⁰⁸ Жаргъакъгъа – *карач.* 1) *уст.* овчина низкого качества 2) *перен.* За-морыш (*о человеке*)
¹⁰⁹ Гыйдыран – противень.
¹¹⁰ Гёнча – выделанная и окрашенная в черный цвет шкура (коровы, быка).
¹¹¹ Айрахчыгъа – доказчик (в суде), следователь.
¹¹² Акъмадий – пустомеля, хвастун; трепач.
¹¹³ Бетламышла – подхалим, лицемер.
¹¹⁴ Къулпияла – раболепный, низкий, угодливый.
¹¹⁵ Быдыян – большая истощённая овца (или коза).
¹¹⁶ Гамижледен – ничтожество.
-

- 117 **Гажаз** – бездомный, бесприютный.
 118 **Жолтуула** – выскочка, из грязи да в князи, самозванец.
 119 **Жанауул** – беспокойство, чувство тревоги.
 120 **Доргъасын** – каменное корытце для приготовления пороха.
 121 **Дылгам** – монолитный, цельный.
 122 **Ишханала** – мастерская, предприятие.
 123 **Кимсан** – бесчисленный, бессчетный.
 124 **Лохпар** – рысак.
 125 **Къайырбекле** – телохранитель.
 126 **Къалакъай** – фуражка.
 127 **Къалабекча** – начальник крепости (гарнизона).
 128 **Къыяллары** – нрав, характерная черта.
 129 **Мекенни** – родина.
 130 **Къаба** – панцирь.
 131 **Накъыра** – маленький барабан.
 132 **Байдамлакъ** – состояние, приобретение.
 133 **Битикчинг** – писарь, секретарь.
 134 **Айгъырлыкъды** – породистый жеребец-производитель.
 135 **Мидир** – примиритель, посредник.
 136 **Къабат** – этаж.
 137 **Къулбегиле** – наемный воин.
 138 **Чакъсыз ажал** – несвоевременная смерть.
 139 **Мизам** – *карач.* порядок; дисциплина.

ДЕБО УЛУ КЮЧЮКГЕ

Кючюк, тюрюнг ушай эди къол бла къыйгъан суратха,
 Кесинг бала болгъанлыкъгъа, сёзюнг ушаш эд къартха,
 Бек сабийлей быттай¹ кийип миннген эдинг жыр атха.

Артха туууп, алгъа жетген – Кючюксе,
 Ангысы бла алгъа кетген – Кючюксе,
 Багъыр сёзню алтын этген – Кючюксе!

Жыр этиуде Къарачайда жогъед мени жарышым²,
 Бек кёплеге тамам уллу кёрюне эд къарышым...
 Тюз къашыма салды бюгюн, кичи жырчы къарнашым.

Гамижле³ бла дау болса, сёлешесе хахайламай,
 Ышарылып ёчешиуюнг булутдан кюн чыкыгъанлай,
 Чам ат атаунг сени борукъ⁴ жабышдыргъанлай.

Билегинг – кючлю, белинг да – кючлю, деминг⁵ да – кючлю,
 Алай а, Кючюк, алкъынчы сенде сабырлыкъ – ючлю.
 Сен хорларыкъса, сенде сабырлыкъ болса кюрючлю.

Ай, машалла, борукъчады айтхан сёзюнг,
Халкъ кюзгюсю болгъандыла эки кёзюнг,
Уллу Аллах берсин сеннге, Кючюк, тёзюм...

«Айсурат бла Бийнёгерден»⁶ хапар айтхан эдим анга,
Сёз къапчыгъым бошалмайын чыкыгъан эдим сейир тангнга.
Айдан багъыр айтыууму алтын этип келди манга.

Эрттеледе бедизчиенг⁷ меннге Дебо уллучукъ,
Кюнден-кюннге ёсе келип, жашлай болдунг уллучукъ,
Жыр Ёрюзмек бюгюн сенсе, жокъду мен кьошарча жукъ.

Сёз излеген Къаспар парий⁸ болуучуем мен,
Манга кёре, Кючюк, кючюк болуучуенг сен,
Энди болдунг сёз ажайып⁹! Жаша сау-эсен!

Байгъа кёре, Кючюк, сени дуня малынг бир буумакъ¹⁰,
Меники уа – сенден быттыр, хазна болмай – бир тырнакъ.
Алай, миллет берген болур бизге ёлномсюзлюк хакъ.

Индеулюсе¹¹, таш къалача къадамады былхымынг¹²,
Алгъабакъса¹³, гордагъайды¹⁴ фахмунг эмда акъылынг,
Аллах берген онг саугъаса, ангыласа тау халкъынг.

¹ **Быттай** – островерхая шапочка из волчьей шкуры (ее надевали на пятилетних мальчиков, прежде чем впервые посадить на коня)

² **Жарышым** – соперник.

³ **Гамижле** – ничтожные.

⁴ **Борукъ** – клей.

⁵ **Деминг** – внутренняя сила.

⁶ «**Айсурат бла Бийнёгерден**» – поэма выдающегося карачаево-балкарского поэта Байрамукова Кючюка Дебоевича.

⁷ **Бедизчиенг** – подмастерье.

⁸ **Къаспар парий** – вид охотничьей гончей собаки (из песни 11–13 века «Бийнёгер»). Крупная, сильная, быстрая собака-слепопыт, исчезнувшая карачаевская охотничья овчарка.

⁹ **Ажайып** – волшебник, чудотворец.

¹⁰ **Буумакъ** – свиток.

¹¹ **Индеулюсе** – опытный, испытанный, бывалый.

¹² **Былхымынг** – основательность, надежность.

¹³ **Алгъабакъса** – впередсмотрящий.

¹⁴ **Гордагъайды** – гигант.

КЕСИМ БЛА БАЙЛАМЛЫ

Бир кёзюледе кёбел¹ эсимде чексиз мийикге учама,
Гыбыт шанкуртну² ачханча алай сёз кяпчыгъымы ачама,
Чыкыгъан сёзлени жыр тизгинлеге тамам эсеплеп чачама.

Чексиз кибик кёрюнеди кёбелим,
Сыйынады ары саудан тау элим,
Хар ким – анда, жабышдыргъанча желим.

Хар кыарамны мен аулайма, жити эте кёзюмю,
Буучарча³ мен излеиме халкыгъа айтыр сёзюмю,
Сёз излеуде буучардан кёп жырчыны тёзюмю.

Ахлау⁴ болуп мени кёлюм ахсутда⁵,
Чалкы чалмай, жыр жазама мен сыртда,
Ким ангылар мени бу жахил журтда?

– Нек кыарайса, Къалтур, хаман ол ахырсыз обукыгъа⁶,
– Анда жашау болур жетген кибик тенгиз тобукыгъа...
– Къой алданма,.. сыйын сен да халкыча жашау жорукыгъа.

Кесим квалсам кележекге⁷ сагыш эте, мурат сала,
Тёгерекге кыарап бирде сёзлерим бла сурат сала,
Айыплайма мен кесими: «Кыыркыгъа келдинг, алкыын бала...»

Хар адамгъа Бергич⁸ беред бирер фахму, бирер затны,
Берсе эди меннге ташны уста жона билген хатны.
Чемер сынчы⁹ болсам, ишлер эдим кыарча кыанлы атны¹⁰.

Сёзге уста болсанг да сен, акылынг а – бютюн сай! –
Дейди меннге уллубыдыр, теренхуржун Домалай.
Ойнагъанча айтса да ол, гыйдыранд сёзю кыалай.

Сени бар байлыгынг десенг, бир тыкы шонтай¹¹,
Мени бар байлыгым десенг – Уллу Кыарачай.
Туудукъла багъа берирле, кыайсыбыз эсек да сай...

Кюрешеме адам кёлге къаразадан¹² къарагъанча къараргъа,
Къолдан келсе, жукъ билдирмей кюрешеме жарсыуна жараргъа.
Билдирсенг а, ахырында жау боллукъса, туз себгенча жарагъа.

Къоргъашын, темир зат излей иштенекчи¹³ да болдум,
Къазма чычхан кибик къаздым тауда таш, топуракъ, къум,..
Малгъа уста кибик чемер болалмад мени къолум.

«Трам тамгъалы» алтынлы¹⁴ – бабадан къалгъан,
Ата юйден жангыз ол болду мен алгъан,
Алтынлым къолда болса, къалгъан зат – жалгъан.

Алтынлыма беш гаммеш береди бир бай,
Гаммеш сютде бютюн кёп болуучанды май...
Трам айымы¹⁵ сатарча тюлдю башым сай.

Ийман, билим керекли батыгъед тулум.
Абдийхатлы¹⁶ юретме, хей Алий улу,
Сау бол, этдинг сен мени Аллахны къулу.

Элден кетип, тау тапхырда ахтыгерий¹⁷ къурдум мен,
Жангыз къалып, Жаратханнга кёп соруула сордум мен,
Аман хансча эсде жахил фикирлени ордум мен.

Бекишайдан¹⁸ мен чагъырны тёкгенме,
Ичин-тышын жуууп, иги сюртгенме,
Тюртю сууну къуюп, хошлукъ чекгенме.

Уугъа бара Апсатыдан мен тиледим белбийчан¹⁹,
Тюз аллыма чыкъды сора бир тамгъалы сейир жан,
Уралмадым, тюшюп эсге мен болгъаным муслиман...

Межисуууда жашап турсам, башчы байчы²⁰ болурем,
Ишексизме кёзбау сыйдан, харам хакъдан толурем,
Хей, мен муслим болмай къалсам, эм факъыр жан болурем.

Тохтамагъан баргъадакъды²¹ мени жүрек жүрюшом,
Тюшлеримде файгъамбарны бар-келчиси²² – баш ишим,
Сизден кетсем, сиз кёрюсюз тюнде толур кёп тюшюм.

Баш ишим болду да амандан игини элеу,
Къуранда нюр сёзле болдула ангыма желеу²³.
Энди баш магъанам – Аллахха табыныу, тилеу.

Дин тутдум да, кирсиз болду кир къаным...
Ахыр кюннге келсе мени ауалым²⁴
Ислам динди! – дерме ахыр ауаным²⁵!

Атам, жашлай чыныкъдырдынг мени санымы,
Хар бир ашхылыкыгъа тюзетгенсе къанымы,
Алай бютюн жашлай кюз этгенсе ангымы...

Анам кетди. Къара тубан басды жер юсюн.
Энди кёрлюк тюлме аны жарыкъ тюрсюнюн,
Кёзлериме кысдым къалгъан эски гюрбюсюн²⁶.

Агъам²⁷ манга бола эд хаман да абрай
Адалат²⁸ эд, адил²⁹ эд иннеги саулай,
Бек тазагъа зар болду откъусар Гуртай...³⁰

Кёп даулашдым жашлыгъымда, мен зауаллы, кесиме бек базына.
Сен метени³¹ къалай бассанг, ол да алай тебереди ызына.
Бу болумгъа тюшюндюм да, кышхы кёлюм башлагъанед жазына.

Хей, аланла, ишлемейин тишлемеген – баш бедиш,
Кюреш эте, къош жанында салдым уллу аракъ тиш³²,
Шукур, менден кери болду, болур энди ол бедиш.

Къууанчлада бола бездим бакъауул³³,
Тин бакъымы³⁴ эте халкыгъа багъыш³⁵, къул...
Той бошалса, кёлюм болучанды тул.

Бирле мени тенг этелле тамам билгич акъылманнга,
«Къарачайда жыр къаланы керменбийи»³⁶, дейле, манга,
Ол айтыула – кезбау себеп сабий кёллю таза жаннга.

Жашлыгъымда кёпле мени, мен кёплени жолат³⁷ этдим,
Кёзюм кыймай, терсни жуллай³⁸, биле, аслам халат этдим.
Хазна акъыл жыймагъанлай, эки жыйырмама жетдим.

Тюшлеримде жашлыкъны гола³⁹ башда кёреме,
Къарап анга сукълана, исси салам береме,
Къанат битип учсам деп, къолларымы кереме...

Кемсиз малкёз атдашым⁴⁰ Кам улу Къалтур,
Кёнчекликге барыудан энди артха тур,
Адам кыйын ашагъан болмаучанд огъур.

Кёп къарадым сагъыш эте, насып излей тереннге,
Махар суудан балкъыз⁴¹ тюр бла къарагъаненг сен меннге...
Ма ол бетни хурзук тойда кёрдюм мен, тюбеп сеннге...

Тойда сеннге къарагъанны сагъышымда тюеме,
Жаягъынгы сылайды деп, аязгъа да кюйюгеме⁴²,
Айтып ангылаталмазча, сени къалай бек сюеме!

Сора эсенг, ариу, менден байдамлыкъ⁴³,
Байдамлыгъым кертиси да – орталыкъ,
Мени жүрек байкъамам⁴⁴ а – жыр байлыкъ.

Сюймекликден табылмайды чыртда бир базма⁴⁵,
Кёлюмдегин жазар эдим, созмай мен созма...
Ариуум а чырда билмейд, нед арап жазма.

Гоккачалыу⁴⁶ кёрюнсенг да тышынгдан,
Халинг годурд⁴⁷ тауну сослан ташындан.
Жаз жауум бла насыб жаусун башынгдан!

Аллахха кьайталмадың сен ол жахил Тейриден.
Жахиллик ангкьырты⁴⁸ бийлеген бузгыйы жүрекден,
Мен а не излейме межису аякьыз⁴⁹ мёлекден?

«Малы кёпдю, кёпдю, – дейле, – кийими, ашы...»
Зукку кёзлю, ёрчек⁵⁰ сыртлы бир байны жашы,
Сени тилейд. Дуния малмыд дунияны башы?!

Жан аяным⁵¹ сюемиди, суймеймиди билмейме,
Багьымчакьгьа⁵² ийнанмайма, барьургьа да суймейме.
«Суймейди!» – деп эшитмейме, аны ючюн куймейме.

Бугьунсанг да сен чынг кьалын орманда,
Бугьунсанг да ахтыярда⁵³, асманда⁵⁴,
Табарькьма, ариу, буйрукь болгьанда.

Къанынг къаныма, жанынг жаныма ушап тюбедик,
Жангы адет бла, муслиман бет бла бирге тебредик.
Дуния башында эм насыплыла – экибиз! – дедик!

Мен бачосдан⁵⁵ чапачыкьла этдим кичи балагьа,
«Ол аланы кийип чыкьса – дедим, – Мамия кьалагьа⁵⁶,...»
Ата излем тенг кёреме бирде жыллыкь балагьа...

Бир кёзюуде эсгермей, сёлешсем да тик,
Сокьуранып тилейме сеннге игилик.
Манс⁵⁷ бла байлагьанчады таза суймеклик...

Толу юй болдукь, насыпдан толдукь, ай медет...
Хужу эмина жакьсыз жанланы тюп этед...
Ай, ёлелмейме, биргелерине ёлюрюм келед...

Жазыу бизге буюрду: бир тыпырлы болургьа,
Бир кьашыкьдан кьабаргьа, бир хауаны солургьа,..
Хей, кьалай да зарланды кеси берген огьургьа...

Сагъышланы кюте чыкъдым энтта тангнга,
Табалмайма дарман-дары, жандар⁵⁸ санга.
Сенсиз жашау мында жашау тюлдю манга.

Чырт къайтмаздан кетди ана, кетдиле алты бала,
Бир жашчыкъ бла, бир къызчыкъ бла мен кесим юйде къала,
Алагъа ата-ана да мен юч жыл кесим бола.

Адай⁵⁹ болду сагъышымы агъымы⁶⁰,
Мууал болду юйдегими чагъымы,
Тотча болду ауузу бычагъымы...

Ара болду бир ахырсыз кычырым,
Болмай сени къайтарырча мадарым,
Желде адай гюттю болду къадарым.

Къуу болду да, ауду насып терегим,
Бушуу эме азгек⁶¹ болду жүрегим,
Илипинчик болду умут черегим⁶².

Жюрегими бирде отлу арман⁶³ кысады,
Башымы уа сёл болмаучу къайгъы басады,
Сен кетгенли хар бир кюнюм алай озады.

Юйде къалсам, сени эсге салсам, ичимден жылай,
Кесекле тийгенча этдирип, жипгил⁶⁴ кёзлерими сылай,
Сабийлеге къарай, жашауум ётюп барады алай.

Сен кетгенли ма юч жыл кёлюм аман этеди,
Тёзюм да желсире⁶⁵, издорагъа⁶⁶ жетеди,
Ёре турукъ кибик ол бир аууп да кетеди...

Бийлик этсе бу ёмюрлюк ажырау⁶⁷,
Бу болумда жанынг – сау да, санынг – шау,..
Кимге салгъын, кимге салгъын, Къалтур, дау?!

Эминадан мен кәрмеген не кьалды,
Жанымдан да татлы жанланы алды...
Тёзюмюме Уллу Аллах кюч салды.

«Былай этип, бек кыйналып нек тураса, Кьалтур, сен?
Эки баланг сауду, шукур! Сен кесинг да – сау-эсен,..
Сабийлеге, башынга да мадар эт!» – дейд жууукь-тенг.

Бек кыйынды жазыу салса тамам кьашынга,
Санынг саудан, жанынг шаудан, кьызынга бла жашынга,
Кьалай этгин? Сен не мадар этгин жарлы башынга?

Бир кече уа тюшюмде кёкден акь инсан келди,
«Кьадарынга бойсунуп, юйдегили бол!» – деди,
«...Ёксюзлени кыйнагъан уллу гюняхды!» – деди.

Ёксюзлерим, ёсдюргенме сизни этмей белляуукь⁶⁸,
Ичигизде болмагъанды такьыр кёллю жылауукь,
Сизге жарсый, кесим кьалсам, төге эдим жыламукуь...

«Не этейим, кьадарыма бойсунайым», – дей,
Мен жолоучу болдум, насыбымы излей,
Аллах меннге буюргъан болду – Хаммесей⁶⁹.

Хаммесей деген – артха туууп, алгъа жетген,
Хаммесей деген – акьылы бла алгъа кетген,
Ёксюзлеге туугъан анача аналыкь этген.

Абек⁷⁰ кьолунг жараша, жаным, хар неге,
Айырмадынг балада энчи не ёге,
Жан нёгерим, таркьайдынг, кьадарынг жеге...

Хаммесейим, сен жангыртдынг төрт санымы, кьанымы,
Кьайтаргъанса бу аяусуз жашаугъа ийнамымы.
Керек болса, сени ючюн мен берликме жанымы!

- ¹ **Кёбел** – фантазия, греза; фантастический.
- ² **Шанкуртну** – деревянный краник (на бурдюке).
- ³ **Буучарча** – охотник на оленей.
- ⁴ **Ахлау** – воодушевление, вдохновение.
- ⁵ **Ахсутда** – период между поздним утром и полднем.
- ⁶ **Обукъгъа** – горизонт.
- ⁷ **Кележекге** – будущее.
- ⁸ **Бергич** – Бог мудрости и таланта.
- ⁹ **Сынчы** – ваятель, скульптор.
- ¹⁰ **Къарча къанлы атны** – (авт.) лошадь карачаевской породы.
- ¹¹ **Шонтай** – кожаный мешочек; кошелек; кисет.
- ¹² **Къаразадан** – смотровая щель.
- ¹³ **Иштенец** – рудник, копь, шахта; **иштенецчи** – рудакоп, шахтёр, горнорабочий на руднике, добывающий ценные ресурсы из скальных пород.
- ¹⁴ **Алтынлы** – кремневое ружьё.
- ¹⁵ **Айымы** – святыня, реликвия.
- ¹⁶ **Абдийхат** – диплом, свидетельство; **абдийхатлы** – дипломированный, освидетельствованный.
- ¹⁷ **Ахтыгерий** – войлочная палатка.
- ¹⁸ **Бекишайдан** – бочонок.
- ¹⁹ **Белбийчан** – пятнистый олень.
- ²⁰ **Байчы** – 1. Разряд жрецов (исполнители гимнов). 2. Злой дух. *Когда человек одинок, Байчы громко кричит, называя его имя голосом близкого тому человека. Но откликаться нельзя, так как, по народным поверьям, можно остаться заикой. «В присутствии ребёнка взрослые избегали разговоров о злом духе Байчы и никогда не пугали его именем детей». «Старики, знатоки старины, уверяют, что Байчы действует преимущественно ночью, зовёт человека по имени, и если кто-либо по неосторожности отзовется, тот теряет силу, полностью подчиняется воле Байчы и становится его жертвой».*
- ²¹ **Баргъадакъды** – скороход.
- ²² **Бар-келчиси** – курьер; прислуживавший, прогибавшийся.
- ²³ **Желеу** – спаситель, мессия.
- ²⁴ **Ауалым** – судьба, участь.
- ²⁵ **Ауаным** – возглас, призыв; зов.
- ²⁶ **Гюрбюсюн** – женское платье из плотной материи.
- ²⁷ **Агъам** – дядя (по отцу).
- ²⁸ **Адалат** – объективность, объективный, справедливый.
- ²⁹ **Адил** – справедливый, беспристрастный.
- ³⁰ **Гуртай** – языческий бог.
- ³¹ **Метени** – спираль, пружина.
- ³² **Аракъ тиш** – разновидность скирды.
- ³³ **Бакъауул** – распорядитель на пирах, свадьбах и пр.
- ³⁴ **Тин бакъымы** – духовное богатство.
- ³⁵ **Багъыш** – жертва, дар.
- ³⁶ **Керменбийи** – владелец крепости, замка.
- ³⁷ **Жолат** – приближать к себе, войти в доверие.
- ³⁸ **Жулай** – спасать, вызволять, оправдать.
- ³⁹ **Гола** – утес.
- ⁴⁰ **Атдашым** – тёзка.

- ⁴¹ **Балкъыз** – русалка.
⁴² **Кюйюгю** – ревность; **кюйюгеме** – ревную.
⁴³ **Байдамлыкъ** – состояние, приобретение.
⁴⁴ **Байкъамам** – священный.
⁴⁵ **Базма** – убежище.
⁴⁶ **Гоккачалыу** – идиллия, безмятежность.
⁴⁷ **Годурд** – выносливый.
⁴⁸ **Ангкъырты** – очень холодно, лютый мороз.
⁴⁹ **Аякъыз** – девушка-прислужница в тенгрианском святилище.
⁵⁰ **Ёрчек** – выпуклость; горб (верблюда).
⁵¹ **Аяным** – ближайший, любимый (друг, родственник).
⁵² **Багъымчакъгъа** – знахарь (-ка).
⁵³ **Ахтыярда** – один из семи слоев земли.
⁵⁴ **Асманда** – одно из семи небес.
⁵⁵ **Бачосдан** – кожа с ног быка (или зубра), снятая чулком; из нее делали детскую обувь.
⁵⁶ **Мамия Къалагъа** – башня над карачаевским аулом Хурзук, которая расположена на скалистой и достаточно высокой горе. Это единственная башня Приэльбрусья и самая старинная в Карачаево-Черкесии. Она датируется XIII–XIV вв.
⁵⁷ **Манс** – ремень (*длинный и широкий из воловьей шкуры*); ~ **жетмейди белине фольк.** ремень мал ему (*богатырю-великану*)
⁵⁸ **Жандар** – эликсир бессмертия.
⁵⁹ **Адай** – черствый, сухой.
⁶⁰ **Агъымы** – 1. течение, протекание, движение; **заманны ~ы** течение времени; 2. течение, поток, струя.
⁶¹ **Азгек** – истощенный, дистрофик.
⁶² **Черек** – река; **черегим** – моя река.
⁶³ **Арман** – томление, тоска.
⁶⁴ **Жипгил** – влажный.
⁶⁵ **Желсире** – колыхаться (на ветру).
⁶⁶ **Издорагъа** – финиш.
⁶⁷ **Ажырау** – расставание, разлука (вынужденная).
⁶⁸ **Белляуукъ** – неженка.
⁶⁹ **Хаммесей** – имя влюбленной Къалтура.
⁷⁰ **Абек** – умелый, умелец.

КЪАРТЛЫКЪ БЛА БАЙЛАМЛЫ

Къартлыкъда да сагъышымда сурат салгъан адетими къоялмайма,
 Тез жангурдан сора солуп, мыстылакны¹ ийисинден тоялмайма.
 Жюрегимде къалып кетген бир жууапсыз суймекликни жоялмайма.

Аркъама алама десем, туудукъла – ауур,
 Тезелмейме алгъынча этселе дауур.
 Къартлыкъ, жанны, санны да этдингми жауур?

Сабий болуп кѣргенме да, сабийлеге болучанма жумушакъ,
Кючюм барда онгсуз жаннга, жангылгъаннга бошламадым мен тамакъ,
Энди мен кесимден къартха мадарымча болуп кюрешеме сакъ.

Сексанладан атласанг, иги тутмай аякъ-къол,
Кетмиш² бола кѣреем кѣрге элтген ташлы жол,
Къалтур, жүрек кючюнг кѣп, сен тюнгюлме, тири бол.

Ол кюзгюден къарагъан голпу³ бет Къалтур,
Жашлыкъдача шохум сен жырны боюнун бур.
Былай эте, сен менден тансыкъ ала тур.

Кѣлом кѣгде учуп баргъан таулу къуш,
Къарт санларым этелмейле бир жумуш.
Жюрегимде къансыйд, сынсыйд желбуруш⁴.

Тюбемейме, тюберге да излемейме сууукълагъа,
Тюзюн айтсам, тюбегенден магъана жокъ жууукълагъа.
Этелгеним – жюзаппала⁵,.. айтдырама туудукълагъа.

Бѣрю тюлем – жут тюлем, тюлем хыйлачы тюлкую,
Тутушда, ууда, чарсда болуучуем мен юлгю.
Эминадан сора уа болуп къалдым сант⁶ юйгю⁷.

Жайгъыда да сууукъсурап, жапхын⁸ атып юсюме,
Къалкъый бара, жашлыгъымы кѣргюземе кѣзюме.
Къолай тюлдю кѣп жашагъан, ийнаныгъыз сѣзюме.

Тутуп жыкъдым, тойда оздум, толдум индеуден⁹,..
Къарт болсам да, уллу адам болалмадым мен,
Жырчыны уа кѣлю бола кѣреем илкен¹⁰.

Эски арбаны сынган жугуругуна¹¹ ие эсинги,
Зауаллы Къалтур, нек ушатдынг анга кесинги?
Кѣргенми этдинг издорагъа жетгенинги?

Мен умут илинкерими¹² такъыр кѣлюме атама,
Учун желпегим¹³ жыртылып, тѣшекде кѣлкъып жатма.
Жюзгюч¹⁴ этерча аяз жокъ, ман сабыр-сабыр батама.

Танг бла кетсенг, Кѣалтур, тауда хазна кийик кѣоймаучуенг,
Жыр жырласанг, белден тутсанг, Кѣалтур, сен бет жоймаучуенг,..
Санны, жанны жюгюн¹⁵ эте кѣре эдим кѣартлыкъ деген.

Кѣартлыкъ басып, жүрексинип, мен жатама, кѣлюм тола хынч-
хынчдан.

«Мен сюелип, сен а жатып» деген кибик, бери кѣарап такъгычдан
Жумултайым¹⁶ ышарылад, табалаймыд, дертми алад мен тынчдан?

Жашау деген кюн чыгышда туууп келиу голманнга¹⁷,
Меннге токъсан... Бир кюн кибик кѣрюнеди ол манга.
Жашау татлыд. Йа, Аллахым, эсен чыгъар Сен тангнга.

Аллах унутханладанмы болдум, шохум, бир айт сен?
Жазма тилни¹⁸, кеминникни эде азчыкъ да билген,
Бюгюнлюкде Кѣарачайда кѣалдым болур жангыз мен?

Мен «Нартланы» кѣлден билген жаш болдум,
Кѣарачайда жырчылагъа баш болдум.
Бюгюн, кѣартлыкъ, сен жаманнга аш болдум.

Кѣарт болгъанма, бу батагъа¹⁹ болур ахыр батагъам...
Батияма тынгылагъыз тынгылагъанча атагъа:
Сиз сакълагъыз хур юзюкню, Юч Ёзеннге жан тагъа...

Жюз тийреге атланнганды, Кѣалтур, сени ёреминг²⁰,
Кѣысха-кѣысха урад бирде мууал болгъан жүрегинг,
Хазырмыды, кѣайтмаз жолгъа барыр сени керегинг?

¹ **Мыстылакъны** – озон.

² **Кетмиш** – крутой спуск.

³ **Голпу** – помятый, измятый.

⁴ **Желбуруш** – вьюга, круговерть.

⁵ **Жюзаппала** – каламбур, скороговорка.

⁶ **Сант** – 1) равнодушный; нечувствительный; 2) глуповатый, дурашливый; рассеянный; 3) *перен.* пресный, безвкусный;

⁷ **Юйгю** – домосед, домашний.

⁸ **Жапхын** – одеяло из тонко выделанной овчины.

⁹ **Индеуден** – жизненный опыт.

¹⁰ **Илкен** – жеребенок-однолетка.

¹¹ **Жугурук(э)уна** – деревянное дисковое колесо (без спиц).

¹³ **Илинкерими** – якорь.

¹⁴ **Желпек(э)им** – парус.

¹⁵ **Жюзгюч** – пловец, водолаз.

¹⁶ **Жюгюн** – покориться, смириться.

¹⁷ **Жумултайым** – шуба, обшита материей.

¹⁸ **Голманга** – закат; запад.

¹⁹ **Жазма тилни** – письменный язык.

²¹ **Батагъа (батия)** – благословение; завет.

²³ **Ёреминг** – возраст.

ЖАШАУ БЛА БАЙЛАМЛЫ

«Чубурланы»¹ ючден-ючден айтама,
Сагъышымдан жарсыулары атама,
Терс айтсам а, тобагъа терк къайтама.

Арбаны текери² арбачыгъа жетер,
Балны къаймагъы³ да балчыгъа жетер.
Жырчы уа сёзюн кесине кёюп не этер?

Гадурадан⁴ чыгъаргъанча чий сютню,
Ёлчелеге къуйгъан кибик кюкюртню,
Алай хазыр этед жырчы хар сёзню.

Къыйын кёзюуде ачыкъда жатма,
Бир аман кюнде тенгинги атма,
Жесирге тюшсенг, халкъынгы сатма.

Бир жангылгъанны сен жауча кёрме,
Сормагъан жаннга сен жууап берме,
Хар жетгенинге сен къучакъ керме.

Толгъан айда тамгъа тапма,
Уллуну ауузуна чапма,
Тюз айтханны итча къапма.

Тама-тама турса тамчы, ташны тешер,
Къымылдагъан тиш да кѣпге бармай тюшер,
Таукел башланган ауур иш бир кюн бишер.

...Бек къыйналсанг да, ёмюр тул болма,
Дуня малгъа башсыз къул болма,
Жалчы болсанг да, байгъа къул болма.

Бир тыш журтчуну теркде тенг этме,
Аны да алып, элинге жетме,
Къабакъ эшикни бютюн кенг этме.

Бешжыллыкъ жашчыкъ сау сураны окъугъанды!
Бисмилляхий... ол бир сейирлик азмыч жанды!
Я Раппий, ахырзаманмы жууукълашханды?

Тюзюн айтсам чамгъа бура тѣзерсиз,
Сатхыч сѣз айтсам а, чыртда кечмезсиз,
Айбалта⁵ бла тюз башымы кесерсиз.

Бир къууанчда тепси жанда сен тангынгы атдырма.
Ёз ырысхынгы бир малкѣзге, бир са-талгъа⁶ сатдырма.
Жетген къызынг болса, жууукъ юйюнгде да жатдырма.

Бу жашауда тюбейдиле къолайсызла, къолайла,
Мадар тапсанг, къабакълашха къолайлыны сен сайла,
Къолайсызгъа тюбесенг а, айтек⁷ халгъа таш байла.

Бир урлагъан урушулуп, кечилип да къалады...
Юч урлагъан – алгъызчылыкъ⁸ салынмазлыкъ жалады⁹.
Ахырында «Суу челекни тюбю сууда къалады».

Къобуп келген Къобанны агъымына терс жюзме,
Тулпар атны къамчилеп, юрюк¹⁰ суугъа киргизме,
Тели батырлыгъынгы бир жаннга да кѣргюзме.

Хазна хайыр келтирмеучюд алпакъ¹¹ акъыл,
Ол ёкюнюп кюрешсе да, болуп чакъыл¹²,
Алай а ол гирешгенден кесек такъыл.

Аштапир жан гызмар¹³ болур,
Бек эриш жан бек зар болур,
Экисини жүрекклери да тар болур.

Къалмазлыкъгъа къалдырыу кюч салма сен,
Бир акъмакъны¹⁴ алгъыз¹⁵ этип алма сен,
Болмазлыкъны болдурмайды Юретмен¹⁶.

Къынгыр болду эсе, шохум, бурууунгда багъана,
Доду¹⁷ болуп тургъандан а чыртда жокъду магъана,
Ал да тюзет, болуп турмаз жарсыу кёлге чыгъана.

«Келишимли» дейле бирде алтакъгъа¹⁸,
Онглу адам къара десе уа акъгъа,
Алтакъ «къара» дерикди кюн жарыкъгъа.

Онглу бла ушакъ этгенинг болса, жый шохум толу эсинги,
Файгъамбар тюлдю, бир тюз адамды, балдырыкъ¹⁹ этме кесинги,
Ангылаялмай терс сёлешсенг да, бир Аллах кечер терсинги.

Къанау эр кишиден, киширий²⁰ тиширыудан,
Саны бла жанын, журтун сатхандан,
Аллах, Сен сакъла, къоркъмайма башхадан.

Харам хакъды терс жолгъа бизни элтиучю,
Харам хакъды ангыны алжау²¹ этиучю,
Эки туугъан къарнашны къанлы этиучю.

Арба чархда гузаланы²² къыйырлары эниш бола чыгъа ёрге,
Ма аллайын жашау жолда бирде тюше, бирде чыгъа мийик төрге.
Биз барабыз, къыйналабыз, къууанабыз киргинчиге дери кёрге.

Арам²³ эсенг, адалат²⁴ бол, жердеш, сен,
Абырайлы²⁵ тюл эсем да санга мен,
Алдаргъа кьоркъ Аллахдан не Тейриден,

Туууп, кёрге атланады хар бир сан...
Тёртден бир жол кьорай, юйлен, хей, алан,
Эм кыйынлы – асабасы²⁶ жокъ инсан.

Сен сапариш алып, этсенг белеют²⁷, белкьау²⁸,
Иш бергенден эшитирсе ачы сёз эм дау,
Хар белтирде²⁹, хар ныгышда атынг болур «Шау».

Аскерчиге, уучугъа асталыкъ³⁰ керек,
Жырчыгъа уа асталыкъ керек бютюн бек,
Сёзю салгъан жарадан сау болмаз жүрек.

Сёз да жокъду бек керекди дуня мал,
Алай, шохум, излеминге марда сал,
Малкёз адам болуп кьалад бек анхал³¹.

Ичги, харам ашарыкъ тау тепсиде болмасын,
Бир жангылгъан инсаннга бек кьатылыкъ болмасын.
Халкьын сатхан кьызбайгъа алгъызчылыкъ³² болмасын!

Айта берсенг, келед сёзню аманы...
Байталны да жетсе байдыр³³ заманы,
Жер танымай кёре эдим табаны.

Жазтотурда³⁴ хауа чууакъ кюн бла кече болад базман,
Къууанганча макъырады, кимин чакъыдады азман³⁵?
Анга харип – жадауургъа³⁶, не магъана келген жаздан?..

Къатыны ёлюп, сабийле ючюн балдызын³⁷ алгъад танышым,
Аккыллы болуп, эгешчигинча кёре, чайкьайд ол башын,
Мыдах къарайды, ышарталмайды чыртданда кёзюн, не къашын.

Жарлы аслам, байла да кѐп, болалмазса алчы тѐп³⁸.
Бакъылыкъны³⁹ суйген да бар, анга жеталмагъан кѐп.
Ийнамлыгъа дин сабанда мал бакъылыкъ – жангыз чѐп.

Аш тепсиде «тирелип да къалма сен бузгъа»,
Тойгъуч этер къабынланы теже онгсузгъа.
Бедеу⁴⁰ болгъан жарашады харам тонгузгъа.

Халкъ ангыгъа тин кире, айный барад жыл-жылдан,
Жырчыланы хатлары такъыл болад такъылдан,
Керти жырны борасы⁴¹ эшитилир минг жылдан,

Жырны бушкурун⁴² заманны жели тас этер,
Игиси ишексиз тѐлюден-тѐлюге етер,
Ахыр чекге жетер да, ёлюмсюзге кетер.

Биреу тилемегенлей, бетсинип болуучу дарган⁴³,
Кѐбюсюне ол болады кѐлкълды болгъан
Ол тюлмюдю жюрегинги тамам бек жаргъан.

Бѐлен⁴⁴ тенгим, башламайыкъ биз бичимсиз⁴⁵ иш
Бичимсиз иш болуучанды ташны къапхан кибик тиш.
Ишни былхымлы⁴⁶ этген эшитмейд бедиш.

Айрух⁴⁷ эди, ингил эди Жаухаратны бет къаны,
Субай назгъа ушай эди жетген къызны тѐрт саны,
Ол барысы бош кѐреем, болмаса уа тюз къаны...

Жаухаратда беш бармакъда беш алтын жюзюк,
Ич кийими болгъанд, дейле, аны акъсюзюк⁴⁸,
Байлыкъ нени этдирмейди, хей, зийна юзюк...

Саякъса! – деп, Жаухаратны атхандыла уругъа,
Юч Ёзенде ёкюл жокъду ёллюк жанны кѐорургъа...
Хар ёмюрге жокъбол⁴⁹ керек ачы юлгю болургъа...

Жашлыкъ деген чууакъ кюн, къартлыкъ а – бууакъ⁵⁰,
Чачынг-башынг, сакъалынг болуп чыммакъ-акъ.
Заман жашау кюнледен жыяды жасакъ...

Алайд жашауну биз кѳрген халы:
Къарт амма – бычыл, къыз – узун халы.
Хар бирини уа энчид ажалы.

Аман жора этип хаман, жүрегинге хуна къурма,
Игиден да, амандан да керексизге кьокъуп турма,
Сени урмаз, бир инсанны кемсиз сакъ болгъандан урма.

Ашхы иннет Минги тауча кѳрюнеди бютюн кенгден,
Аман иннет садакъчады къарангыдан учуп келген,
Аны ючюн «онглу» болад бирде аман игиден.

Юренмеген, окъумагъан бош заманы бола эсе жангыз эли,
Аллай жандан юйдегиси кьой, жарыйды саулай эли.
Акъылман да окъумаса, юренмесе ахырында болад тели.

Сюе эсенг адамны да, ёсюмлюкню, малны да,
Хый-мый этмей бере эсенг ишлегенни жалын да,
Аллах айтса, Кеси берир ажалны мажалын да.

Ахырына дери болмайд адам иги не аман,
Уу да бирде ёлтюреди, бирде уа болад дарман,
Хар нени да тюз багъасын эсеплеученди заман.

Зарланмагъыз, сукъланыгъыз иги затны кѳрсегиз,
Юлгю алып, анга ушаш бир иги иш этсегиз,
Ол заманда керилликди сизни адам чегигиз.

Сабырлыкъдан онглу шарт кѳрмегенме алкъын мен,
Ачыулулукъ этеди жыртхыч жаныуаргъа тенг.
Ишинг жалдат эсе да, ачыуланмай жан ал сен.

Сен эсенг да тамам кѣп сууаблыкь иш этген,
Этгенинге сокъуранып, сен ёлдюнг эсенг,
Аллахды билген, жаннетли болалмазса сен...

Жарыгъынгы, жылыуунгу къызгъанма халкъдан,
Тогъуз чыракъ жана эсе жангыз чыракъдан,
Кечегиде халкъ абынмаз он къат жарыкъдан.

Хей, аланла, тюл ушайбыз кьоредде,
Сѣз бла бектур ойнамайыкь тѣредде,
Тюзлюк болад нохта бау жокь Ёредде...

Жыр сѣзлени бир бирине такъгъанлай,
Галаккур бла оюу салгъан устлай,
Мен макъам бла башлаучанма оюулай.

Къач ахыры кюрешед, болама деп жерге хан,
Салыргъа да кюрешед къымсыз суучукъгъа «къапхан»,
Алай гибир тюлдю буз Къобанны бетин жапхан.

Ёчешелмейд, туююшелмейд сени бла жадау,
Сора неге айыраса сен аны бла дау?
Онглу жаудан кьоркъунчлуду кечмез онгсуз жау.

Туууп, кѣрге атланады хар бир сан...
Тѣртден бир жол кьорай, юйлен, хей, алан,
Эм къыйынлы – асабасы жокь инсан.

– Тойгъа барыргъа кьоншуну тулпар атын ал, балам.
– Кесим ёсдюрген гочман эшегим мажалды, анам
Биреуню ёнгкюч тулпар атындан. Сагъыш эт, тамблам...

Къайсын улу тамам байды, халиси уа – эмилик,
Юсю-башы гелетеудю, чабырлары да – тешик,..
Къызгъаннганын ол дуниягъа алып кетерик кибик?

Жашау жол деген кыйынды бютюн, кёпдю чынгылы эм жары...
Арбаны аллы кылайгы барса, гюлтемиши да баргъанча ары,
Алдагы кыауум халкыны терсейтсе, халкы да барады терс жары.

Кёпчюлюкню ичинде сый-махтау излей эсенг,
Элде калак итлеге башчы болгъандан эсе,
Гужумада чегетде бир аскерчи кыурт⁵¹ бол сен.

Абыстолда кюн жарыгы гымых болур,
Эндреуюкде сууну бети гызых⁵² болур.
Келир жазны бир насыплы кёрлюк болур?

Жашлыгынгда – дуня адил, кёлюнг – жашил,..
Орталыкы а – жюк ташыгъан бир деу дингил⁵³.
Кыартлыкы деген – кыяулу чарх – дигил-мигил⁵⁴.

Ангылыгы бир айтханлай, женгил ангылар,
Дыгылаугы⁵⁵ он айтсанг да, сёзню жангылар,..
Ачыулансанг, ол да сени итча кыабар.

Жахил жанны пакыры жаны кыап-кыарадан кыарады...
Бир соруугы жууап тапмай,.. жаш жюрегим – жарады...
Догъазыкы⁵⁶ бла асырагъан ол а кыайры барады?

Керти жырчы халкы жюрекке болады хан.
Сёзге уста иннети уа – бютюн жалгъан,
Сенден эсе, хайырлыды халкыгы даган.

Жалгъан сёзге сен кыошулма, зылды ёчешсе,
Дырхам⁵⁷ болма, биреу сениге дюрген сёлешсе,
Кечим салма, бир кыанлы жау халкы бла кюрешсе.

Тонсуз сыймез тонлуну,
Жолсуз сыймез жоллуну.
Да ким суюд онглуну?

Сен ма бу халгъа бек эс бур:
Ангысы болгъан – жадауур
Чыгъарыр хаман да дауур.

Жашау жолунг болса, ахлум, бютюн ёрек⁵⁸,
Саннга – тирилик, жаннга сабырлыкъ керек,
Бютюн керег а – такъыр болмаучу таукел жүрек.

Кёкден къарап, кезирлене⁵⁹ турадыла жарыкъ жулдузла,
Анда бирле менлей согъа болурламы жая къобузла?
Огъесе уа, ол жулдузла болурламы жансыз кёк бузла?

Кенгке⁶⁰ эсе, осал эсе сен тутхан жалчы,
Ол болуучанд кёлкълдычы, тили уа – ачы,..
Баш ал андан бедишликге къалгъынчы.

Бир къауумла кёзлери бла жүреклерин этиучелле къанагъат⁶¹,
Аллай гюнях этген жанны къайдан билсин баш къайгъылы жамагъат.
Ичи таза болгъан инсан, ким эсенг да бол Аллахха аманат.

Къаламан⁶² кийип, тойгъа баргъанча,
Не мет⁶³ балта бла отун жаргъанча,
Келишмегенни этмечи, санча.

Жюрюсенг чокунлап⁶⁴, эччелеп⁶⁵ барма,
Сёлешсенг сёзюнгю хынчылап⁶⁶ чыгъарма,
Суймей эсенг а, бетсинип ышарма.

Бекаууздан⁶⁷ сёз чыгъаргъан къакъыракъны⁶⁸ чалгъан киби.
Къаукъалакъ⁶⁹ бла ёчешген а кёрюнеди жалгъан киби,
Хорласа да, чий телини хорлап, мёжек⁷⁰ алгъан киби...

Тахсаны тыялгъан мингден бир болгъанын эсден атма,
Жауунга билдирмез тахсангы шохунга да сен айтма.
Тюбберни⁷¹ кечелсенг да, шохлукъ халгъа чыртданда къайтма.

Акъялсызны хорлаяллыкъ тюлдю акъялы болгъан.
Телини хорлайды тели, акъяллыны – акъялман...
Кеси чюйю болуучуду томурауну да жаргъан.

¹ «**Чубурланы**» – короткие стихотворения (*автор здесь имеет в виду свои трёхстишия*).

² **Текери** – передок арбы.

³ **Балны къаймагъы** – пчелиное маточное молочко.

⁴ **Гадурадан** – сито для молока (из травы).

⁵ **Айбалга** – секира, бердыш.

⁶ **Сат-алгъа** – торгаш.

⁷ **Айтек** – вспыльчивый, горячий.

⁸ **Алгъызчылыкъ** – пощада.

⁹ **Жалады** – вор, мошенник, жулик, хапуга, плут, проходимец, аферист и т.д.

¹⁰ **Юрюк** – бурная, норовистая (река).

¹¹ **Алпакъ** – поздний, запоздалый.

¹² **Чакъыл** – человек, который старается, но у него ничего не получается.

¹³ **Гызмар** – жадный.

¹⁴ **Акъмакъны** – идиот, умалишённый.

¹⁵ **Алгъыз** – поруки.

¹⁶ **Юретмен** – Бог учения и воспитания.

¹⁷ **Доду** – насупленный, мрачный.

¹⁸ **Алтакъгъа** – беспринципный.

¹⁹ **Балдырыкъ** – принижение, недооценка.

²⁰ **Киширий** – мужеподобная.

²¹ **Алжау** – растерянность, маразм, сумашедствие.

²² **Гузаланы** – спица колеса.

²³ **Арам** – свидетель (на суде).

²⁴ **Адалат** – объективность, объективный, справедливый.

²⁵ **Абырайлы** – авторитетный.

²⁶ **Асабасы** – наследник.

²⁷ **Белеют** – непрочный, сделанный с изъязном.

²⁸ **Белкъау** – источенный, выщербленный; покосившийся.

²⁹ **Белтирде** – перекресток.

³⁰ **Асталыкъ** – осторожность.

³¹ **Анхал** – наглый, глумливый.

³² **Алгъызчылыкъ** – пощада.

³³ **Байдыр** – период полового возбуждения у кобыл.

³⁴ **Жазтотурда** – весеннее равноденствие.

³⁵ **Азман** – непутевый, гулящий; козел, кастрированный в трехлетнем возрасте; *перен.* молодой мужчина.

³⁶ **Жадауургъа** – импотент.

³⁷ **Балдызын** – младшая сестра жены.

³⁸ **Тёп** – вершина богатства, самый богатый.

- ³⁹ **Бакъылыкъны** – роскошь, роскошный.
⁴⁰ **Бедеу** – жирный, тучный.
⁴¹ **Борасы** – эхо.
⁴² **Бушкурун** – шелуха (зерна).
⁴³ **Дарган** – щедрец.
⁴⁴ **Бёлен** – задушевный (друг)
⁴⁵ **Бчимсиз** – непродуманный; нескладный, неуклюжий.
⁴⁶ **Былымлы** – основательный, надежный.
⁴⁷ **Айрух** – прекрасный, светлоликий.
⁴⁸ **Акъсююк** – тонкая шелковая материя.
⁴⁹ **Жокъбол** – (букв. исчезни!) исчезнувший, жертва.
⁵⁰ **Бууакъ** – изморось.
⁵¹ **Аскерчи къурт** – волк-воин. *Воины – это команда вожака, обеспечивающая безопасность и пропитание стаи. Можно сказать, что это «дворянское сословие», на котором держится всё. В случае нападения на защиту встанут только воины, у остальных членов стаи – другие задачи.*
⁵² **Гызых** – обледенелый.
⁵³ **Дингил** – двухколесная телега; повозка.
⁵⁴ **Дигил-мигил** – 1) *карач. пренебр.* мелочный; ~ **чот** мелочи; мелочные затеи; ~ **этерге** мелочиться.
⁵⁵ **Дыгылаугъа** – непонятливый.
⁵⁶ **Догъязыкъ** – обряд похорон.
⁵⁷ **Дырхам** – оцепенение, растерянность.
⁵⁸ **Ёрек** – вертикаль.
⁵⁹ **Кезирлене** – мерцание.
⁶⁰ **Кенгке** – ни к чему не пригодный, негодящий.
⁶¹ **Къанагъат** – удовлетворение (страсти, похоти).
⁶² **Къаламан** – охотничья обувь с плетеной подошвой.
⁶³ **Мет** – ромб.
⁶⁴ **Чокунлап** – ковылять, ходить ковыляющей походкой.
⁶⁵ **Эччелеп** – (идти) вперевалку, лентясь.
⁶⁶ **Хынчылап** – ворчать; брюзжать; выражать недовольство.
⁶⁷ **Бекауздан** – человек умеющий держать рот на замке; человек который умеет держать язык за зубами.
⁶⁸ **Къакъыракъны** – *карач.* место со скудной растительностью; суходол.
⁶⁹ **Къаукъалакъ** – дурость, сумасбродство.
⁷⁰ **Мёжек** – приз.
⁷¹ **Тюбберни** – неосознанно предавший человек.

ТАБИЙГЪАТ БЛА БАЙЛАМЛЫ

Кёлтюрмеген къайдан билсин таш-агъачны ауурлугъун,
Минмеген да къайдан билсин атны жолда барыулугъун...
Кенгден къарап, кёрюученбиз жерибизни ариулугъун.

Сангкытлыккыны¹ жипгил² аяз салкын этди,
Элия къара булутланы жётеллетди,
Жангур жаууп, орамланы боз кёл этди.

Сарггалалла бетле, сыртла, кьолла, кьулакъла,..
Желсирелле³ безгеклиле⁴ кибик мууал чапыракъла,
Учадыла жылыулагъа кёзюлетгич кьонакъла⁵.

Толгъан айны айрух⁶ бетин кьуршакъ⁷ этип кёк кесине,
Жууукълашхан кибик эте Минги тауну тёппесине,
Чомартланып, жарыкъ тегед кьарлы-бузлу кюбесине.

Къызылдымгъа кёксюлдюмню кьошхан бетли кьубрайчыкъ⁸
Бешмюйюшлю кьонгураучукъ – суюмлю гопанайчыкъ⁹,
Ариу сёзге тыйыншылыкъ, сабий кёзге жубаншыкъ.

Кенг тайпакъны¹⁰ арасында отлайд семиз къара гочман¹¹,
Кёзлеринде кёрюнелле акъбаш таула, жашил орман.
Окьуса уа, жууап келед кычырычу къаяладан.

¹ Сангкытлыккыны – жара.

² Жипгил – влажный.

³ Желсирелле – колыхаться (на ветру).

⁴ Безгеклиле – мед. малярия, лихорадка.

⁵ Кёзюлетгич кьонакъла – (букв.приходящие и уходящие гости) автор имеет в виду перелётных птиц.

⁶ Айрух – прекрасный, светлоликий.

⁷ Кьуршакъ – серебряный или золотой нагрудник.

⁸ Кьубрайчыкъ – бот. колокольчик.

⁹ Гопанайчыкъ – красивый, отменный, отраднй, цветущий, благодушный.

¹⁰ Тайпакъны – долина меж двух гор.

¹¹ Гочман – породистый осёл.

Канта ИБРАГИМОВ

АВРОРА

Роман

* * *

Цанаев, жюреги тынгысыз эте, Москвагъа жетди. Ол экинчи кюн больницагъа барыр акъылда эди, алай ары аэропортдан барыргъа тюшдю. Ол, кесини саулугъун, жюрегини ауругъанын, жашауун да унутуп, жашыны къайгысы бла айланды. Аны студент жашын университетни аллында туйген этгендиле.

Врачланы айтханларына кёре, жанына къоркъуу жокъду. Следовательни айтханына кёре уа, муну скинхедле туймегендиле, аны бу иште усталыкълары болгъанла дерт жетдирир акъылда туйгендиле. Жаш кеси айтды ала чеченлиле болгъанларын, Цанаевни жашына «итден тугъан» деген сёзню терк-терк айтханлары да эсиндеди. Аны атасына айтханлары да ол эди. Тилчи да болуп, тилчини да жашыса дедиле.

Цанаев кесин къолда тутаргъа да кюрешеди, къатыны уа угъай. Жашха не ючюн азап сынатханларын ангылап, къайгы этди: ары дери ким эсе да анга эки кере телефон бла сёлешип, Бидаевни юсюнден жазгъан заявлениягъызны артха алыгъыз деп тургъанды.

– Угъай, биз Москвада жашайбыз, – деди Цанаев, – бу ишни милиция ахырына жетдирликди.

– Не милиция хапар айтаса? Ол ментле кеслерин къалай жюрютгенлерин кёрмегенмисе? Чеченли чеченлини туйгенди деп къууанып турадыла, – деп, Цанаевни къатыны жиляйды.

Цанаев а кесиникин айтады:

– Терсликлери болгъанланы табарыкъдыла, кереклерин берликдиле.

– Бидаевни, аны бир затдан артха турмагъан тенглери да бетлери жокъду. Къыралны кючу, адамы да ала жанлыдыла. Биз заявлениябызны артха алыргъа керекбиз.

– Угъай! – деп къычырды Цанаев, кесини къатылыгына бла ётгюрлюгюне сейир эте.

Къатыныны айтханы кёбюсю тюз болгъанын Цанаев ангылай эди: къарыу-кюч да тенг туйюл эди, аны юсюнден Патрон да ачыкъ айтханды. Алай аны жашауунда Аврора бар эди, ол энтта аны блады, ёмюрден ахыргъа боллугъу да алайды. Аврораны къарындашыннан туугъан, сабий болгъанлыкъгъа, кесини къарыуун, ётюн кёргюзтдю Цанаевге. Анга айып этди. Къалай болады алай, юй бийчесини намысы бла ойнатыргъа?

Ол артыкълыкъны кётюрюп жашамакълыкъ дуния азабына тенгди. Цанаев а эр кишиди, профессорду, ахыры-къысхасы, адамды. Ол Авро-

раны намысын, юйюрюню намысын сакъларгъа, кесини намысын да сакъларгъа борчлуду, сакъларгъа да керекди. Жашына да азап сынатдыла. Угъай, быллай затны кечерге жарарыкъ туююлдю. Ол заявлениясын артха алгъанны угъай, Бидаевни жангъдан сюдге берликди, Аврорагъа артыкълыкъ этгени ючюн.

Бу иште хорлаялмазлыкъын да ангылайды Цанаев. Алай ол алимди, эр кишиди, бир онг табаргъа, мадар этерге керекди. Быллай иште Фёдоров анга бир болушлукъ этерикча кёрюндю.

Цанаевни Фёдоровну адреси, телефону жазылгъан къагъытчыгъы бар эди, анда уа аны эки телефон номери, алай ала экиси да ишлемей эдиле. Ол заманда Цанаев аны Интернет бла табаргъа кюрешди. Алай спецслужбаланы адамына Интернетде зат къалай табылыр эди? Гал Аладович энчи детектив тутаргъа акъыл этди.

Детективни да Интернет бла излеп башлады. Анда да дуня бла бир адам, аладан экеулен бла тубешген да этди. Бири – алгъын милицияда ишлеп тургъан адам, баям, ичгиге берилгени ючюн, ишден къысталгъанды. Экинчисин жаратмады профессор – асыры жаш адам, жаншакъ, кеси да кёп ахча тилейди. Цанаев детективни андан ары Интернетде излерге таукел болуп тургъанлай, аны таматасына чакъырадыла.

– Профессор Цанаев, сизни усталыгъыгъызгъа, фахмугъузгъа баш иебиз. Алай сиз кесигизге керекли затланы бизни юсюбюз бла излегенигиз ушамайды.

Цанаев башын энишге ийди, мангылайын тер басды, быллай ишни ол табарыкъ туююлдю. Алай ишни болгъаныча айтды:

– Терсме. Кечигиз... Ишденми кетер эдим?

– Нек? Экинчиде энди аллай иш бла кюрешмегиз. Дагъыда сиз билмеген бир зат: бизде къоркъуусузлкъну сакълау жаны бла ишлеген служба барды. Керек эсе, андан болушлукъ табаргъа боллукъсуз.

– Сау болугъуз. Мени аллай къайгъым жокъду.

– Да сиз детективни излей эдигиз да?

– Хау, излегенме, – деди Цанаев. – Аллай адам бек керекди. Бармыды?

– Профессор Цанаев, сиз бек билгили, бек уллу халкъла аралы компанияда ишлейсиз. Андан тышында да, баям, сиз контракт бла иги шагъырей болгъан болмазсыз. Анда ачыкъ жазылып турады: компания кесинде ишлеген адамла ючюн, дуняны къалайында да болсунла, жууаплылыкъ алады... Сиз Грозныйге барып къайтхансыз, бизге жукъ айтмай.

– Солуу кюнледе, – дейди Цанаев. – Юйюрюню жумушу бла баргъан эдим.

– Къайгъылы жерге, биз эркинлик бермей, барыргъа жарамайды. Ол да жазылып турады контрактда.

– Грозный къайгъылы жергеми саналады? Анда уруш тохтагъанлы иги кесек заман болады.

– Чечен – халкъла аралы терроризмни бек къайнагъан жерлеринден бириди. АБШ-ны Конгресси тохташдыргъанды аны.

– Россей, Кремль аны дурус кӛргенмидиле? – деп сейирсинди Цанаев.

– Гм, – деп, жӛтел этди тыш кыраллы адам. – Жууабым буду: Кремльде ишлегенлени кыатынлары, сабийлери Майамиде жашайдыла, анда окыудула, ишлейдиле. Сабийлерин да анда табадыла – анда хауа тазаракды... А сиз а, профессор Цанаев, контракт бла энтта тынгылы шагъырей болугъуз, окыугъуз. Тюшден сора кьоркьюусузлукъну сакълагъан службаны адамы сизге келликди.

Цанаев, аны компанияны адамларыча, ол службаны адамы да жаш инсан болур деген акъылдады, алай кабинетине жыл саны келген эр киши келди. Келе келгенлей, аскердеча шатык айтды ким болгъанын:

– Кьоркьюусузлукъну сакълау службаны начальниги, контрразведканы отставкадагы генерал-майору Самойлов, – деп, Цанаевни кьолун кыаты кысыды.

– Къайдан чыкыгъансыз бери? – деп, Цанаев акъылында болгъанын айтды.

– Сиз къалай келген эсегиз да, мен да алай: мында иш хакъ уллуду.

– Тасхачыла да отставкага чыгъамыдыла? – деп, профессор дагыда бир ушамагъан соруу сорду.

– Бусагъатда Россейде кӛп тюрлю зат болады. Чыгъарып атдыла, сора – сау къал. Фатар окъуна бермегендиле, – деп, генерал, юйондеча, шинтикге олтуруп, бир жукъа папкачыкыны стол юсюне салып, ышаргъан да этип: – Былагъа да кӛз-къулакъ керекди, – деди.

– Сора сиз отставкадасыз, огъесе?..

– Тюзю «огъесе», – деп, генерал ачыкъ кюлдю. – Мен къартлыгъымда терек бахчада жубаныргъа, туудукъларыма кьараргъа, аланы ёсдюрюрге керекли адамма. Неда тыш кыраллагъа барыргъа, кеси кыралыбызда айланыргъа кереклиме, тыш кыраллы пенсионерлеча. Алай аллайгъа тийишли болгъан болмам да, энди кесим тыш кыраллылагъа ишлейме. Сиз да профессор – пенсияда, эрттенден ингирге дери ишлейсиз, – деп, генерал теренден солуду. – Терслик кесибиздеди, салгъан урлугъубузну...

– Нек болабыз терс? – деди Цанаев, генералны айтханына ыразы болмай. – Мен кесим кесими таныгъанлы ишлейме. Атамы фатарында жашайма. Манга жаланда Грозныйде берген эдиле да фатар, аны да артха сыйыргъандыла, – деп, Цанаев терен ахтынды. – Кертисин айтханда уа, мен да бек сюерик эдим бир жерде дачам болса. Къыйынды, жюрегим тынгысыз этгенлей турады. Пенсия бла жашаталлыкъ туююлме юйюрюмю ансы. Тӛгерекде багъала уа къалайдыла! Бизни институтлада уа иш хакъынга къара шай бередиле... Мында уа, кесигиз билесиз, кьолумдан келгенича ишлейме.

– Ишлеген жерибизни оночулары ыразыдыла сизге. Алай ишни бла энчи жашауну кыатышдырыргъа керекмейди. Бизни ишибизни юсю

бла ФСБ-ны ишчилерин излейсиз. Анда кеслерин кьорууларгъа кьолларындан келмеген сылхырламы олтургъан сунасыз?

Цанаев, бир уллу хыли этген студентча, башын энишге ийди. Дагъыда, башын ёрге кётюрюп, генералны тюз кёзюне къарады:

– Сизге, энчи сизге, кесигиз айтханча, «бизни излеу ишибиз» эм «ФСБ-ны ишчилерини тизмеси» – ала башха тюрлю затламыдыла, огъесе?

– Мен сиз не айтыргъа сюйгенигизни ангыладым, – деди генерал, бир кесек сагъыш этгенден сора. – Мен СССР-ге, бусагъатда болмагъан кыралгъа, кьуллукъ этерге сёз бергенме. Энди уа ким кёп ахча берсе, анга кьуллукъ этеме, заман алайды... Тюзюн алып айтсакъ, кыралланы спецслужбаларыны бирге ишлерге деп, келишимлери барды. Бусагъатда барыбызны да къанлы жаубуз бирди – халкъла аралы терроризм. Аны миллети да, кыралы да жокъду... Мени жууабым сизни ыразы этдими?

– Политкорректно, бусагъатда айтычуларыча, – деп, Цанаев ышарды. – Алай, мен сизни коллегагъыздан, жаш адамдан, башха тюрлю оюу эшитгенме: «дуняда терроризмге сурам барды, биз аны излемин толтурургъа керекбиз», – деп.

– М-да, – деп, генерал, ачыулана, бармакълары бла столну урду. – Бусагъатдагъы жаш адамла заманга кёредиле, – деп, кьолларын жайды.

Цанаев а дагъыда сорду:

– Энтта бир сорлугъум барды сизге... Сиз спецслужбала кеслерин кьоруулаяллыкъдыла дейсиз. Мени уа – бир бош инсанны, – халкъны, кыралны уа кьоруулаяллыкъмыдыла ала, кьоруулагъан да этемидиле?

– Кьоруулайдыла, – деп, къаты айтды генерал, – анга бирда ишекли болмагъыз, – деп, бир кесек тохтап, сёзюн башхагъа бура: – Ишчи заманыбызны керексиз хапарлагъа бермейик да, мен ишдеме. Келигиз, сизни жарсыуугъузну оноун этейик. Ким эм не зат кыйнайды сизни?

Цанаев ангылатыргъа кюрешип тебиреди, алай Самойлов аны сёзюн бёлдю:

– Къысхасы, сизге Фёдоров керекди?

– Хау, майор Фёдоров.

– Ол бусагъатда подполковникди, – деп, генерал папкасын ачды. – Сизге аны телефону бла адресими керекдиле?

– Хау, – деп кюдю Цанаев. – Анга бир адепли сорууум барды.

– Энчи жашауу бламы байламлыды ол соруу? – деп, ачыкъ сорду генерал. – Алай эсе, аны билмей тургъанлай тутаргъа керекди. Мен болушурма сизге.

Федоров энчи жашау болумланы сургени белгили болду былайда. Подполковник кечеге клубланы, казиноланы сюйген адамды. Аланы араларында уа багъалы фитнес-клубдан чыкъмайды: анда уа – хамам, массаж, бильярд, футбол.

– Сени ушагъынга бильярд ойнагъан жер бек келиширикди, – деди генерал. – Узакъгъа созар кереклиси жокъду, бюгече ол анда боллукъду.

– Мен бильярд ойнай билмейме, – деди Цанаев сагъышлы.

– Ары хакъ бла къоядыла. Ойнаргъа уа юйретирле, ахча бер ансы.

Цанаев ол айтханча этди. Абонемент сатып алып, бильярд ойнагъан жерге кирди. Анда уа – уллу зал, жаланда эки столда ойнайдыла, Фёдоров а алыкъа жокъду, профессор да кеси аллына шарланы ары-бери урады.

Профессор арыгъан да этди. Жарым сагъатдан клуб жабылады деп билдиргенлей, Цанаев да кетеме деп, эшик таба тебирегенлей, дауур бла, кюлген таууш этип, бильярд ойнагъан жерге бир ненча адам кирдиле. Фёдоров – барындан да ёсюмлю, юсюнде спорт костюму, кёрюмдюсю бла жаш адамгъа ушайды.

– Кабакга ойнайбыз.

– Къызла уа киремидиле ары?

– Къызла уа суйгенинге кёре, – деп кюледиле келгенле.

Ол сёзледен сора жашла шарланы столгъа тёнгеретип, кийлени сайлайдыла, оюннга хазырланадыла. Цанаев а Фёдоровну къатына барыргъа базынмайды. Фёдоров кеси аны эслеп, Цанаевге къарай, сын къатды. Сора, кийни бир жанына салып, Цанаевни къатына келди:

– Ингир ахшы болсун, – деди, къол а бермеди. Аны атын эсинде тутханы бла Цанаевни сейирге къалдырды. – Гал Аладович, бери уа къайдан чыкъгъансыз?

– Сизни излейме.

– Къалай тапдыгъыз да?

– Сиз ийне туюлюсюз да бичен ичинде излерча – подполковник болуп турасыз. Визиткагъызны да берген эдигиз манга, керек болсам, сёлеширсиз деп. Ма келдим.

– Ангыладым, – деди Фёдоров, не этерге билмей. – Жашла, менсиз башлагъыз оюнну, – деп, башын хыны чайкъап, Цанаевни ичги болгъан столну къатына чакъырып, бийик шинтикге олтура, бармен жашха айтды: – Хар замандача. Сиз а не зат ичериксиз?

– Суу.

– Мында сууну хакъсыз бердиле.

– Кёп жерде «тютюн ичерге жарамайды» деген жазыула, Фёдоровха бир ариу ийис этген коньяк, бир сейирлик рюмка, сигарет, пепельница келтирдиле. Сора Фёдоров, коньякдан бир уртлап, тютюнню да тартып, Цанаевге да къарамай:

– Тынгылайма, – деди.

– Мен Аврора Таусова бла байламлы ишни юсюнден хапар айтыргъа келгенме, – деди Цанаев. – Ахыр кере сиз этген эдигиз анга соруу, – деди Цанаев шатык, аны билген этгенча. – Ёмюрде кечилмезлик иш болгъанды. Мени къатыным... – деп, Цанаевни ауазы къалтырады.

– Фёдоров а анга берилген ичгини бир уртлагъаны бла бошады.

– Энтта келтир, – деди ол барменнге, буйрукъ халда угъай.

Ол келтиргенни да бир уртлап ичип, кёз къыйыры бла Цанаевге къарап:

– Жашыртын этилген сорууну ачыкъ этерге киши эркин туююлдою, – деди Фёдоров ачыкъ. – Алай тюбешгенден сора, айтайым: Таусовлары барысы да, болгъанлары, бусагъатдагъылары да, терроризм бла къаты байламлыдыла. Аврора да аланы ичиндеди. Аны къарындашындан туугъан да, бусагъатда аны тинте турадыла.

– Тинте турадыла дегенигиз неди? Аврора бла терроризмни не байламлылыгъы барды? – деп, Цанаев ачуланды. – Сора мени да къошу-гъуз террористлеге, битеу чечен халкъны да.

– Мен алай айтмагъанма, – деди Фёдоров, ышара. – Сиз мени солуп тургъан жеримде табып, къанымы бузуп айланнганыгъыз артыкълыкъ туююлмюдю?

– Артыкълыкъмы? Не артыкълыкъды, сиз, ырахат олтуруп, коньяк иче тура эсегиз?

– Мен а бильярд ойнаргъа келген эдим.

– Мен тюзлюкню излейме.

– Тюзлюкню сюде излейдиле, билирге сюе эсегиз.

– Не сюд! Мени къолумда тюзлюкню ачыкъларча документим жокъ эсе. Мени ауурлугъу болгъан къатынымы тутхан да этип, артыкълыкъ да этип, ташлатхан да этип...

– Тохтагъыз, тохтагъыз, – деп, Фёдоров Цанаевни сёзюн бёлдою. – Ким кимге артыкълыкъ этгенди? Сиз нени юсюнден айтасыз?

– Манга ол хапарны Бидаев кеси айтханды.

– Бидаев бла сёлешигиз, андан излегиз тюзлюкню. Мени бла не ишигиз барды? Клубну жабар заман жетип турады, аны юсюнден манга хапар бергенлерин ангыладыгъызмы? Онекиде клуб жабылгъан этеди. Сау къалыгъыз, – деп, Фёдоров кётюрюлдою.

Быллай жерге юйренмеген Цанаев, барда бийик шинтикден тюшеме дегенлей, не затха эсе да илинип, абынып, жыгъылыргъа аздан къалды. Фёдоров аны къолундан тутуп, жыгъылыргъа къоймады. Ала бетденбетге тюбешгенлеринде, Федоров былай сорду:

– Ким айтханды сизге мени мында болгъанымы? Бидаев туююлмюдю?

– Хм, – деп, профессор аз ышарды. – Бирегизге ишлегенлеге да ышанмаймысыз? Битеу чеченлигеми ишекли боласыз?

– Сизде бир зат барды.

– Барды, эркинликге бир кесек суймеклигим, таза кавказ ёхтемлигим барды, сиз ахыры бла тюп этерге кюрешген миллет ёхтемлигим.

– Биз терроризмге къажау кюрешебиз.

– Хау, – деп, Цанаев ауур солуйду. – Жолдаш подполковник, сизни тамата неда кичи къарындашыгъыз бармыды?

– Тамата къарындашым барды. Не эди?

– Адетде болуучусуча, сабий заманыгъызда тамата къарындашыгъыз сизни жаныгъызгъа кёп кере тийген болур эди. Сиз а, аны кётюралмай, аны бла тохтамай, сермешгенлей тургъан болурсуз. Былай алып къарагъанда, терроризмни шартлары кёрюнедиле.

– Ха-ха-ха! Ма санга юлгю! Былайда адет юйретирча туююлдю, – деп, Фёдоров профессорну женгил тюртдю, – бу фитнес клубду, мында адамланы, санларына зауукълукъ бередице, жанларына угъай.

– Москвада адамны жанына жарагъан жер а бармыды?

– Ха-ха, болмай а, – кечеги клуб. Барайыкъ, солуюкъ, – деп, Фёдоров къолун узатды.

Цанаев, быллай жерде биринчи кере болгъаны себепли, фитнес-клубланы низамларын билмей, къайда эсе да берилген брелогун къойду. Ол, артха къайтып, аны излегинчи, иги кесек заман озду. Ол орамгъа чыкъгъанда уа, онекиден иги да озуп эди: шыты, сууукъ, аязлыды. Цанаев метро этилгинчи юйюне жетиуню къайгъысына кирди. Паркны ичинде бир жан жокъ, машина жокъ, алайлай билмей тургъанлай, жер тубюнде машинала туруучу жерден машинаны чыракъ жарыгъы аны кёзюне тийди. Кючюн алып, мотор уллу таууш этди. Бурулгъан чархларыны тауушу эшитилди да, машина барып бордюргъа тийип, артха келип, Цанаевни къатында тохтады:

– Олтуругъуз, метрогъа дери элтейим, – деди Фёдоров, терезени ачып.

Цанаев ашыгъышлы минди машинагъа, метрогъа узакъ болгъаны ючюн угъай, Фёдоров аны иши бла бир зат айтыр деп. Фёдоров а, жолну учхалауукъ болгъанына да къарамай, къызыудан-къызыу барады. Цанаев асыры къоркъгъандан шинтигине жабышып къалды. Фёдоровну машинаны элтгени Патронну сюргенин унуттурду.

Былай къаты сюргенде, хапар къайгъылы туююл эдиле, тынгылауну басып барадыла. Алай, метрогъа жетгинчи, Фёдоров былай айтды:

– Къарындашымы юсюнден келтирген юлгюгюз а келишеди... Мен тамата къарындашымы кёрмегенли кёп жыл болады. Жууукъ заманда самолёт бла учарыкъма анга.

– Сиз кесигиз къайдансыз?

– Сибирьденме, – деди Фёдоров, ёхтемлигин жашырмай. – Бизде да барды бир кесек ёхтемленир затыбыз.

– Болмай а, барды, – деди Цанаев.

Ала дагъыда алгъындан эсе, бу жол бир бирге уллу хурмет этип, жылыулукъ бла айырылдыла. Цанаев метрогъа кирген жерге жетгенлей, Фёдоров:

– Гал Аладович, тохтачыгъыз, – деди, жолда тютюн тарта. – Къуллугъуму да бир жанына сала, Аврораны адамлыгъына, огъурлулугъуна, намысына багъа биче, мен сизни сорууугъузгъа къысха жууап берейим, – деп, ол тютюнюн тартды, сагъыш этгенча. – Ол кюн, анга соруу этгенлеринде, мен анда сагъат тогъузгъа дери турдум. Аврора бла Бидаев къалгъан эди. Эрттенликге ол хапарны эшитдим – аны ташлагъанын, ташлагъанын да букъдуруп къояргъа акъыл этгенлерин. Бир затны юсюнде Таусовагъа болушхан да этген эдим, – деп, Фёдоров бир кесек тынгылап, тютюнню аузуна салды. Цанаев а кесини къайгъысы бла байламлы:

– Сизде Аврораны телефону бармыды? – деп сорду.

– Угъай, – деди Фёдоров.

– Тюзюн айтырыгыгызыны тилейме, Бидаевми, – деп, профессор кыым-тым этди, – кыйнай эди Аврораны?

– Зорлукъну, артыкылыкъны юсюнден айтханда, ала бизде жюрию-мейдиле. Кертиди, бир хапарла уа болгъан эдиле, алай аны да букъдуруп кыйдула. Бидаевни, хе-хе, чеченлиле айтханча, тукъуму да аманды, бир затдан артха турлукъ туююлдю ол. Мени оюмуна кёре, ол сизни чечен, кавказ адет-тёре аны кыаты бла да озмагъандыла. Таусовлагъа уа аны энчи дерти барды – атасына дерт жетдиреди дейдиле. Мени сизге айтырыгым, ол ит адам бла сермешмегиз. Бир зат да эталлыкъ туююл-сюз. Кесигизге аманлыкъ этериксиз. Ол битеу адамланы сатып алыргъа кёолундан келликди. Алайды да, заявлениягызыны артха алыгызы.

– Бир заманда да угъай! – деп кычырды Цанаев, шашхан этгенча. Эскалатор бла метрогъа тюше: – Мен аны тутмакыгъа сугъарыкыма! Мен ол эшекни анда чиритирме! Мен аны буууп ёлтюрлюкме!

Экинчи кюн Самойлов Цанаевни кабинетине келди. Келип олтурду да, эрттеден шуёхуча:

– Не болудугъуз, Фёдоровха тюбедигизми? – деп сорду.

Профессор болгъан ишни кыошмай-кыоратмай, башындан аягына дери айтды:

– Да, – деди генерал, – адам эс бурурча да, жангы зат да айтмады ол сизге. Биргесине ишлегенни уа кыоруулады, заявлениягызыны алыгызы деп.

– Бир заманда да аллыкъ туююлме!

– Тюзсюз. Аллай аманлыкычыла бла, кыалай-алай болса да, кюре-ширге керекди.

– Кыысхасын айтханда, ол Фёдоров аман жаш туююлдю.

– Болур, даулашмайма, аман да болмаз эди. Бирда болмаса да, Сибирьденди.

– Сиз аны дамы билесиз?!

– Иш берилген эсе, аны тынгылы этерге керекди, – деди генерал, бармаклары бла столгъа ура. – Ала кеслери уа кыалай жашайдыла? Кырал оюла турады, халкъ жарлыдан-жарлы бола, сабий тапхан жокъ, ала уа кыан эсирип. Сиз аланы машиналарын бла кыалаларын бир кёрсегиз эди.

– Кёргенме, – деди Цанаев, – аны машинасы бек кызыуу барады, багъалы болур... Алай, мен оюум этгеннге кёре, хар бири да анда ишлегенле спецслужба бла кечине болмазла.

– Хау, барысы да туююлдюле... Алай итден туугъанла, кёзбаучула ким онглу эсе, аны олтаны бола айланганла аз туююлдюле. Аллайла кеслери да бирер иги жерледидиле. Сёз ючюн, Фёдоровну окыуна алайыкъ юлгюге. Саулукълу, ариу жаш, Сибирьден келип, пограничниклеге тюшеди. Анда чекде замполитни кызы бла танышып, аны бла юйленди. Ол комсомолчу тилчиле, Горбачев бла бир болуп, перестройканы

къурап, СССР-ни чачхандыла. Артда уа Ельцин бла бирге Россейни тонап тебирегендиле. Энди уа Фёдоровну къайын атасы нефтегазовый компанияны директорларыны советини председателиди. Киеую уа академияны бошагъанды, Чеченде да болду. Уруш этгенди дейдиле, кюню юч кюннге саналып. Сора чынла, майдалла, орденла алды да, энди уа – миллет, дин бла байламлы экстремизге къажу тургъан департаментни таматасы. Не этерикди ол эрттенден ингирге дери казиноладан чыкъмай турса.

– Аны таматалары къайры къарайдыла да? – деп, Цанаев бек къаты чамланды.

– Оноучулары уа – аны къайын атасы. Къыралны низам болуруна ат башындан къарайдыла. Сизде илмуда, билим бериуде уа хал алай туюлюмюдо? Анда да – тюз алай къара къатыш. Итден туугъанла, Россейни сатып бошадыла, чачдыла, – деп, Самойлов, ачыуланьп, ёрге къопду. Цанаев а, аны айтханларын башына да алмай, кесини жарсыуун айтады:

– Жолдаш генерал, энчи бир тилегим барды сизге: бир бек жууукъ адамымы телефонун табаргъа болушчугъуз... Аврорады аты, Урина Таусова да олду. Ол бусагъатда Норвегияда болургъа керекди. Аврора бизге илму ючюн да керекди.

– У-у, – деп, сагъышланды генерал. – Илмугъамы? Таматаладан бир сорурма. Кёрейик.

Баям, ол тилекни толтургъан Самойловха тынч туююл эди. Жаланда юч кюнден сора келди Цанаевге Самойлов, генерал сыфаты да болмай. Алай бир къагъыт кибикни уа Цанаевни аллына салды: Аврораны юсюнден билдириуле.

– Да была Интернетде да бардыла, – деди, хыликкя этгенча, ышара, профессор.

– Сиз а ахыр абзацны бир окъучугъуз, – деди генерал.

Ол да Цанаевге жангылыкъ туююл эди: «Таусова бир къауум заманны профессор Г.А. Цанаевни некахсыз къатыны болуп тургъанды. Аны ёлген къарындашлары экстремист, террорист къауумда командирле болгъандыла. Къарындашыннан туугъанча, Таусова да экстремистлени бла террористлени оноуна тюшгенди».

– Къалай къарайсыз бу ишге? – деп сорду Самойлов.

– Барысы да ётюрюкдюле! – деп, Цанаев чамланды. – Аны къарындашлары не экстремист, не террорист болмагъандыла.

– Боевикле болгъандыла.

– Боевикле да болмагъандыла ала. Ол атланы спецслужбаны адамлары бла басма органлада ишлегенле къурагъандыла. Таусовлары чынты эр кишиле, патриотла, туугъан журтларын къоруулагъан адамла эдиле.

– У-у, – деп ахтынды генерал. – «Эр кишиле, патриотла, туугъан журтларын къоруулагъанла» – ала озгъан ёмюрледе болгъандыла, кеслери да жаланда таурухлада къалгъандыла. Шёндюгю заманда уа, глобализацияда, халкъла аралы терроризм барды, халкъла аралы спецслужбаланы эм аскерлени заманыды.

– Къаллай терминологиягъыз барды?!

– Андан башха бусагъатда жокъду. Жигитле да энди керекмейдиле, Ата журт да жокъ. Жаланда биз къуллукъ этегенча компанияла бардыла. Ангыламла да быллайладыла: террор – антитеррор, Ата журтну къоруулагъан, жигит деген сёзлени уа магъаналары жокъду бусагъатда.

– Не сейир затладыла!

– Сейир затла башхададыла. Террор, антитеррор да бир адамны къолундадыла. Алагъа барысына да бир адам этеди оноу.

– Да алай жараймыды да? – деп сейирсинди Цанаев.

– Аланы акъылларына кёре, жарайды. Жаланда Аллахды кёкде, оноу этгенле уа – жерде. Анга кёре уа, – бир закон, бир ахча, бир тил, бир аскер. Чекле да, миллетле да, адет-тёре да, тарых да жокъ. Тюзю, кертиси уа Инжилдеди. Аллаи сыйлы китапланы уа ким окъуйду бусагъатда, окъусала да, ангылаймыдыла? Къысхасын айтханда, хар адамны юсюнден да хар зат да белгили боллукъду, хар бирин да тинтирикдиле.

– Таусованы телефону уа белгисизмиди? – деп, Цанаев кесиникин сорады.

– М-да, – деп, генерал сагъышланды, – мени акъылыма кёре, сизни Таусовагъыз ол ташыуулгъа тюшгенди.

– Аврора террорист туююлдю, – деди Цанаев.

– Мен алай айтмагъанма, – деди генерал сабыр. – Кеси аллыгъызгъа, алимча, бир сагъыш этчигиз. Чеченли десенг окъуна, тапсызды. Таусов деген тукъум бла уа? Аякъ машинаны жангыдан неге къуараргъа керекди? Ала хар кимни къулагъындадыла – Таусовлары чеченлиледиле, террористле. Ол төреди: чеченли десенг, ол иги туююлдю! Ахырда иги туююлдю!

– Аврора террорист туююлдю! – деп къычырды Цанаев. Самойлов а биягъыча сабыр:

– Сиз айтханнга мен да толу ийнанама. Алай жашауда террористле да керекдиле.

– Мен аны эртте эшитгенме: «дунияда терроризмге да сурам барды» деп.

– Тюзсюз. Баям, Таусова да эрттеден бери да тюшген болур аланы ичине. Бир киши да сейир этерик туююлдю, аны къарындашларын телевизор бла кёргюзтюп, радио бла айтып, газетде жазып, аланы терроризм бла кюрешгенлерин кеслери суюгенча айтсала оноучула.

– Мен ийнанмайма, – деп, Цанаев сейирге къалды.

– Ийнан, – деп, генерал таукел айтды. – Европада, хар кимни телефону белгили болгъан жерде, Таусованы телефонун а киши билмейди. Ол шарт кёпню ачыкълайды.

– Угъай, – деп, Цанаев ийнанмайды. – Аврора кеси сынагъан къыйынлыкълардан, адамлагъа белгили болгъан затладан кенгге болургъа сюеди, Бидаевдан да къоркъады...

– Бидаев – бош затды, – деп, генерал аны сёзюн бёлдю, – ким не буюрса, аны эте айланган маскеди. Аны баш мураты жаланда – ахча! Таусова уа, аугъа тюшгенча, аланы ичиндеди. Аны къарыусуз жерлери

кёпдю: къарындашлары, къарындашындан туугъанла, кесини кёз къарамы. Аны ол жерлерин билип, оппозиция, аланы айтып, суйген затларын этдиредиле. Аврора хар кимден букъдургъан затлары, айтыргъа суймеген затлары бла антитеррорну адамлары хайырланадыла. Ала аны телефонун да биледиле, айтханларын да этдиредиле.

– Не этерге керекди? – деди Цанаев.

– Не этерге керекдими? Билмейме... Билеме Аврораны, террористле бла байламлылыгы бар эсе, спецслужбаны тузагъында болгъанын, аны телефонун да билгенлерин. Европачыла кеслерини мамырлыкъларын сакълайдыла. Анга анда жашаргъа къоярыкъ туююлдюле. Россейде Бидаев да, аны нёгерлери да Аврораны кьолдан ычхындырлыкъ туююлдюле. Жаланда бир мадар барды: Норвегияда юй, машина, башха юйде керекли затла сатып алыргъа, кысхасын айтханда, жашауун кьолайлы этерге. Жашауун кьолайлы болгъан адам террористлеге кьошулдукъ туююлдю. Адам террорист жашауун кьуралмагъандан, жарлылыкъдан, амалсыздан болады.

– Бай болмагъаныма биринчи кере жарсыргъа туюшдю, – деди Цанаев, – Аврорагъа болушур эдим.

– Таусовагъа жаланда Таусова кеси болушаллыкъды, – деди генерал ачыкъ. – Сууда бата баргъан адам кесин жаланда кеси кьутхараллыкъды. Таусова тюз этеди бу кыйынлыкъгъа сизни да кьошмагъанын.

– Ол терен билимли, терен оюмлу алимди. Бу бусагъатда ишими да Аврора кьурагъанды.

– Билеме. Алай ол эртте болгъанды. Бусагъатда уа юйюрюгюзно, сабийлеригизни сагъышларын этигиз. Къайда ишлегенигизни, ненча алгъаныгъызны да унутмагъыз.

– Мен аны суйген этеме, – деп шыбырдады Цанаев.

– У-у, – деп, этиучюсуча этди генерал. – Ол кыйынлыкъ сизден кетер. Алай бир-бирде сизге сукъланнган да этеме, – деп, генерал ёрге турду. – Быллай иште сынауум болгъаны себепли, бир оюмуну айтайым. Баям, ол да бек сюеди сизни, нек дегенде сизге кыйынлыкъ сынатмайма деп, сизни кьоруулай, кесин тапдырмайды. Алай бла сиз да аны жеринде кьоюгъуз. Сиз аны бла тюбешибиз десегиз, аны да, кесигизни да жояргъа боллукъсуз.

Цанаев ол сёзледен сора кёп сагъыш этип турду, алай жукъ ангыламай эди... Аны юйюрю жангыдан тынгысызлыкъны азабына туюшдю: жашлары больницадан энди чыкыгъанлай, белгисиз уубетле аны тюерге мурат этдиле. Ол а, насыбына, аладан къачып, университетге ташайды.

Жашны анасы жилайды, баласына кьоркъады. Цанаев да къайгылыды, жансызды. Жангыз жашына жарсыйды, бирле бир зат этерле деп. Ол кюнледе Цанаев ишден чыкыгъанлай, аны джипден атын айтып кычырдыла: Фёдоров, терезени энишге этип, анга бир кьагъытчыкны узатып кюледди.

– Не затды бу? – деп, къайгылы сорду Цанаев.

– Сизге ыразылыгъымы билдирген саугъа – Аврораны телефону, сиз тилеген этигиз да.

Профессор сагъышлы болуп, сёз айтхынчы, Фёдоровну машинасы кёз туурадан ташайды. Цанаев кьагъытчыкьгъа эс буруп къарап турду да, код Норвегияныкьы болгъанын ангылады.

Кабинетге кьайтып, неда юйге барып сёлеширге да боллукъ эди, алай, ол сёлешгенде, аны киши эшитмесе суюе эди. Къалай-алай этсе да, тынгылагъанларын да биле эди. Тынгыласала тынгыласынла деп, киши кьулагъына кирмей, Аврораны ауазын эшитирге суюдю. Ашыгъышлы бир орамгъа бурулуп, адам аз жюрюген жерге барып, кьалтырагъан кьолу бла аны номерин алды:

– Аврора! Аврора! – деп, кьууанчы жюрегине сыйынмай кьычырды ол. – Ёчюлтме телефонну! Тилейме, ёчюлтме!

Аврора уа хыны:

– Гал Аладович, ким бергенди сизге мени телефонуму?

– Башхалыгъы жокьду.

– Ол итден туугъан Бидаевми?

– Угъай. Фёдоров.

– Не зат ючюн?

– Саугъагъа бергенди, бир затха ыразылыгъын билдирип.

– Сиз Бидаевни юсюнден жазгъан заявлениягъызыны артха алгъаныгъыз ючюнню? Итден туугъан Бидаевдан аллай бир нек кьоркьасыз?!

– Угъай, Аврора! Эки атылсала да, заявленияны артха аллыкъ туююлме. Эки жолда да жашымы жоаргъа кюрешгенликге да, артха аллыкъ туююлме.

– Не кьайгъыды ол? Жашха бичакъ беригиз, керох алып беригиз. Аны аллына келгенни мангылайына урсун да кьойсун. Кеси кесин кьоруулагъаннга саналып кьаллыкъды.

– Аврора, не хапар айтаса?! Бизни юйюрюбюз интеллигентлени юйюрюдю.

– Кечигиз, Гал Аладович! – деп, Аврораны ауазы жумушады. – Сизге ол кьыйынлыкъ неге керекди? Тюз этгенсиз заявленияны артха алгъаныгъызыны.

– Биз заявленияны артха алмагъанбыз! – деди Цанаев. Аврора тынгылайды.

– Къалайса?.. Тилейме, телефонну ёчюлтме. Аврора, мен сени суюе! Бек, бек суюе! Сенсиз жашауум жашау туююлдю. Айт, жангыз бир сёз окьуна айт, – деп, Цанаев Аврораны жилягъан тауушун эшитеди. – Аврора, Аврора! – деп, ёчюлген телефоннга кьычырды.

Цанаев кёп кюрешди Аврораны ауазын эшитирге. Болмады, телефону ёчюлюпдю. Профессор юйюне мудах болуп келди. Къатыны уа эшик юсюнде:

– Жашыбыз нек эсе да кёп кьалды, – деди.

– Кьуру мынга кьайгъы этгенлей нек тураса? – деп кьычырды Цанаев. – Жыйырма жылы болгъан жаш. Бичакъ, керох берейик да, къатына келгенни уруп барсын.

– Не затла жаншайса?! – деп, чамланды кьатын. – Не бичакъ, керох хапарды ол?! Болду. Мен заявленияны артха алгъанма.

– Не зат? – деп, жеринде сын кьатып кьалды профессор.

– Не зат эшитген эсенг да, – деп жууаплады кьатыны. – Сен бир жашынгы анасыны кьарынында тас этгенсе. Бу мени жангыз жашымды, андан башха боллукъ тьойюлдю. Мен Цанаевланы Таусовланыча тьоп этериклерин сьоймейме. Манга жигитле, Ата журтларын кьоруулагъанла керек тьойюлдюле, манга сау сабийле керекдиле!

* * *

Билмей тургъанлай, жаз башы келип кьалды. Цанаевни жашауу да тынчлыкъ, кеси айтыргъа сьойюучюлей, сабырлыкъ алды. Бирда болмаса да, юйюрюнде тынчлыкъ болду. Алай ол кьрюмдюлю тынчлыкъды, Гал Аладовични ичи уа кьайнайды, жюреги жер тапмайды. Кеси бек иги биледи ол эр кишиге тийишли иш этмегенин. Кезиунде жумдуругъун столгъа уруп, юйюр тамата ким болгъанын танытыргъа керек эди ол. Кьатыны заявленияны артха алгъанында уа, Бидаевдан кьоркзуп этгенча алай болду.

Жангьдан заявления жазып, ишни аякъ юсюне салыргъа да боллукъ эди, алай адвокат айтханнга кьере, бир суугъа эки кере кирмейдиле... Ол Аврорадан бек уялады, айыпды. Аны бла жаланда бир кере тынгылы селешсе эди, хар зат да ачыкъ болур эди. Ким биледи, аны кечген да этер эди, сьоймеклигине жол бермеса да, алгъынча, бирда болмаса да, намыс этер эди. Кеси уа Аврораны алгъынча сьое болурму? Сьоймей а, сьоеди. Алай алгъынча сьоймейди, бусагъатда ол аны жылыулукъ бла сьоеди, хар затны да кьайтмазлыгъын ангылай, алай умут жилтини ёчюлмей, хар зат да алдады деп. Алай ала барысы да ёлломден сора боллукъ затладыла... Ол сагъышла профессоргъа аллай кьыйынлыкъ береди, асыры сагъышдан кьаны башына чабып, эти, кьолу, тырнакълары иш да кьаралып, бауур бетли боладыла. Аны ол халин кьрюп, юйде да, иште да анга: «Не болгъанды? Игимисе?» – деселе, ол: «Хау, игиме», – деп кьояды. Алай айтханлыкъгъа, ичи кьайнагъанын, солуу жетмегенин ангылайды. Врачла анга жюреги ауруйду деп кьоярыкъ эдиле, алай Цанаев кеси иги биледи ол аны жюреги теренинден кьыйнагъанын. Цанаевни жюреги Аврораны кьрюрге термиледи, ол анга бек керекди. Аллай кезиуледе профессор не этерге билмей кьалады. Ол заманда Аврораны эсине тьошюреди: ол а жангызлыкъ сынай болурму?! Ол жангызды, кьатында киши жокъду, бьютюнда аны ызындан тьошюп, кьарап айланганла бардыла. Кесине да террорист атадыла, ёмюрюнде кетмезлик тамганы салдыла.

Быллай сагъышладан профессор кесине жер табалмайды. Бек башы уа, ол Аврорагъа бир зат бла да болушалмайды. Колундан келгенде да, болушалмады, Бидаевни олтурталмады тутмакъгъа. Цанаев жигит болмай, кьорккъакъ болгъанын ангылады. Аллай сагъышладан сора профессор, хар затны да унутуп, ёллогю келеди. Ичги сатхан тюкенлеге

да бир ненча кере барды. Аракъы, тютюн да алды, алай тютюн да ичалмады – ёпкелери къоймадыла, аракъыны уа ичерге унамады – Аврора сёлешип ийсе, ол а эсирип. Аврора хар затны да кёрюп, билип турады, аны къатындан кетмейди. Аны себепли Цанаев ичгиси болгъан хуржуну атып, межгитге барып, намаз этип, Аллахдан тилейди. Ол кезиуде кесини гюняхларыны юсюнден айтмайды, аланы кечериклерин тилемейди, кесини юсюнден ахырда сагъыш этмейди. Цанаев кесини юйюрю ючюн тилекле этеди, Аврора да аны юйюрюдю. Сабийлерине, ол туумай ёлген жашчыкыгъа да – ол да аны жашыды – тилек этеди. Жаланда ол болушады анга, ол жүрек аурууун бир кесек сынтыл этеди, болушлукъ береди жанына. Андан сора Цанаев чачылгъан дуниясын бирге жыяргъа кюрешеди. Алай бла аны къууандыргъан жаланда илму къалды. Илмугъа баш урады, ишин бек сюеди Цанаев, нек дегенде Аврора салгъанды аны бу ишге. Цанаевни этген ишин да, адамлыгъын да жаратадыла мында. Аны бла контрактны бир жылгъа угъай, юч жылгъа созгъандыла. Къысха заманны ичинде кёп саугъа кьоллу да болгъанды Гал Аладович. Ишлеген а кюн сайын тогъуздан тогъузгъа дери этеди. Бусагъатда аныча специалистле жокъну орунундадыла. Эрттеден бери ишлеген алиMLE къарт болгъандыла, билимли жаш адамла уа тыш кыраллагъа кетедиле: анда иш хакъ да кёпдю, кыралны жанындан болушлукъ да барды.

Не десенг да, орусну бийик илму школуну терен, дуния сукъланырча тёреси байды, мурдору кючлюдю. Бир-бирде тынгылы илму ишле да чыгъадыла, алай ала кёбюсю узакъ элчикледен боладыла. Уллу шахарла да уа, грантланы кёп бергенликге, илму айнымайды, ол сатыу-алыугъа кетип къалады. Илмуда бир бирни тонау (илму иш жазгъан заманда), кандидат, доктор диссертациялада болгъан учхаралыкъ, сансызлыкъ эсленедиле. Адамла илму бла кюрешип, аны айнытайыкъ демей, кандидат, доктор диссертацияларыбызны кьоруулайыкъ ансы дейдиле. Илмудан хапарлары болмагъан адамла, ахча тёлеп, ишлерин жаздырып, жалгъан кандидатла, докторла боладыла. Илмуну жолунда аллай шарайыпла кёпдюле.

Быллай къара къатышда Цанаевге терен магъаналы илму ишни тапхан да кыйынды. Ол алтын излеучю кибик хар ишни да тынгылы тинтеди. Аллай кюнлени биринде бир ишни жаратып, бир дагъыстанлы, башкирли неда татарлы жазгъан болур деп турса, статьяны толусунлай окъуса уа, ол а – Аврораны тинтиу иши! Аврора бла биргеми ишлеген болур бу ишни иеси? Урлагъан этген эселе уа?

Ол тынгысызлыкъ кьоймай, Интернетге терк-терк къарап, авторну анда изледи. Аллах! Да бу аны эрттегили танышыды, чеченли жаш Забаев, Чеченни алгъыннгы министри, бусагъатда уа Москвада белгили жамауат кьуллукъчу: «Будущая Россия» партияны политбюросуну члени, сенаторну болушлукъчусу, бир къауум илму ишни автору, иги кесек белгили суратлау китапны да автору, лауреат, дагъыда кёп саугъаланы алгъан жазыучу. Чечен-Ингушну пединституну физика факультетин бошагъанды, кандидат диссертациясын да кёп болмай кьоруулагъанды.

Цанаев иги биледи, ёмюрлерин кьуллукъда ашыргъан адамла кимле кьаллайла болгъанларын. Аллайладан бирлери, Забаев, бюджет ахчадан урларгъа боллукъду. Алай илму ишни уа бир заманда уа угъай. Сора сатып алгъанды. Аврорадан неда бир башхаданмы?

Алай жангыз статья бла узакъгъа барлыкъ туююлсе. Цанаев бир кесекни сакълап, къарап турду, алай сакъларгъа кёп тюшмеди. Забаевни бек кёп илму ишлери чыкъдыла, кеслери да къайда болса, анда басмаланып угъай, бек сыйлы, атлары кенг белгили ВАК журналлада басмаланыпдыла. Ол затла ахчагъа этилгенлери белгилиди, алай былайда кьуру ахча туююлдо: бир уллу кьуллугъу болгъан адам сюеледи аны артында, статьяларын алай чыгъартып турурча. Забаевни илму докладлары халкъла аралы илму конференциялада, Россейде бек иги, бек терен магъаналы илму ишлени тизмелеринде болгъанларына ол уллу шагъатлыкъ этеди.

Эринмей, Цанаев, кеси ол илму конференциялагъа къатышып турду, алай аланы биринде да Забаевни кёрмеди. Конференциягъа келмегенини сылтауу уа – доклад этер заманында ауур, жууаплы ишинден ычхыналмагъанды деп. Иши басмаланып чыкъса, андан сора не керекди.

Алгъа Цанаев Забаев артыкъ сугъанакълыкъ этген адам болмаз, кандидат диссертациясы бла чекленип кьалыр деп умут этди. Алай бир бири ызындан басамадан кёп иши чыкъгъанын кёргенде уа, доктор диссертациясына хазырланнганын ангылады. Битеу ишде материалланы барысын да Аврорадан алгъанды, жашырын материалладан кьалгъанларын.

Бу затны кёре, Аврора материалланы Забаевге кеси сатып бергени ангылашынады.

Аврора! Къалай сюе эди ол доктор диссертациясын кьорууларгъа, профессор болургъа! Аны кьорууларгъа кёп материал хазырлады, артыгъы бла да. Анда бек азындан юч доктор диссертациягъа материал бар эди. Бусагъатда уа быллайла кьоруулайдыла... Ломаевге да берген эди кесини тинтиулери.

Цанаев Забаевни быллай бир илму ишини басмаланнганына кесаматчыла эс бёлюрле деп турду, Интернетни юсю бла окъуна. Алай акъылларына да алмадыла. Илмугъа эс бурулмагъаныны шартыды ол. Бютюнда чеченли бла демлеширге ким сюерикди?

Цанаев а Забаев бла сёлеширге сюе эди, бирда болмаса да, Аврора бла алай байламлыкъ тохдашдырыр эди.

Забаевни тапхан къыяма туююлдо, беш минутлукъ ишди. Грозныйде министр болуп ишлеген заманында таный эди ол Цанаевни. Профессоргъа намыс берип, аны кьонакъгъа чакъырды.

Кёрюнюп турады Забаевни уллу кьуллугъу болгъаны: Москваны арасында кьалауурлары бла ююю, омакъ кабинетинде уа – Россейни байрагъы бла герби.

Терк окъуна чай да келтирдиле. Цанаев а анга, узакъдан туруп, кьаланып кюрешмей:

– Сизни басмаланган илму ишлеригизге къарап турама, – деди.
 – Хау, узакъ бармай айырыула боллукъдула.
 – Мен физика бла байламлы илму статьяларыгъызны юсюнден ай-
 тама, – деди Цанаев. Бир кесек тынгылагъандан сора, Цанаев биягъы
 башлады:

– Ол тинтиулени мындамы бардыргъансыз?
 – Аны бла не айтыргъа сюесе? – деп, Забаевни бети тюрленди.
 – Мен айтыргъа сүйген – бу материалланы Аврора Таусова жаз-
 гъанды, аны материалларыдыла. Ол кёплеге белгилиди.
 – Аны айтыргъа келгенсе бери?.. Не керекди сора?
 – Доктор диссертациягъызны къоруулар мурагыгъыз бармыды?
 – Кесингми кетесе мындан, огъесе?.. – деп, Забаев ачыуундан бу-
 рунун тартады.

– Къыстай эсегиз, кетейим. Алай сиз ангыларгъа керексиз, Аврора
 манга тыш адам туюндою. Мени да къыйным барды бу санга тюшген
 илму ишледе.

– Мен билеме. Дагъыда бир затланы ачыкъларыкъма. Санга айты-
 рыгъым а – тилинг сени къанлы жауунгду. Эсингде тут.

– Унутмам, – деди Цанаев, кесини сабыр сёлешгенине сейир эте. –
 Жаланда бир затны айта кетейим: педагогика илмуланы кандидатына
 профессоргъа акъыл юйретирге эрттеди.

Забаевни алай тынгылап къоярыгъын Цанаев ангылай эди, алай бы-
 лай боллугъун акъыл этмедди: Ломаев сёлешди. Эртте замандача экиси
 да университетни кафебинде тубешдиле.

– Аврора сёлешгенди. Бек тилегенди ишни барыууна къатышмаз-
 лыгъынгы, къолунгдан келгенича болушуругъунгу, – деди Ломаев.

– Телефон номерин бергенмиди? – деп, жан кирди Цанаевге.

– Угъай. Тюсюн айтханда, ауазы иги эди. Кесинги да, юйюрюнгу
 да, сабийлеринги да бек сорду, санга уллу салам айтды.

– Жарлы Аврора, – деп, терен ахтынды Цанаев. – Доктор диссер-
 тациясын сатхан эсе, бек къыйынды жашауу, баям... Нелляй бир берген
 болур Забаев анга?

– Билмейме. Иш а тынгылы ишди.

– Кафедрада, факультетде уа не айтадыла?

– Биринчи бир затла айтып башладыла. Артда уа, баям, Забаев кёп
 ахча берип, ауузларын жапдыргъан болур, киши жукъ сагъынмайды.
 Энди уа Забаев Грозныйде бу тинтиу ишни таматасы болуп тургъанды
 дейдиле. Аврораны юсюнден а сёз да жокъ.

– Аврора! – деп, жаны къыйналып, кючден айтды Цанаев. – Аврора
 манга телефон бла нек сёлешмейди?

– Билмейме, – деди Ломаев жарсыулу. – Мен билген башхады: Ав-
 рора болгъан жерде – революция, къазауат бар, тынчлыкъ жокъ.

– Ол жаш заманында эди алай. Бусагъатда уа ол ёхтемлик суу-
 гъанды.

– Хау, аны кесини энчи къылыгъы, акъылы, кёз къарамы барды.
 Бусагъат заманда аллай кёз къарам бла жашар онг жокъду. Андан сора

да террорист къарындашларыны, аладан туугъан жашланы ауаралыкълары да кьошулсала уа.

– Мен да не эри, не шуёху болалмадым.

– Сен кесинги нек кьошаса? – деп, Ломаев аны жапсарыргъа кюрешди. Дагъыда айта кетейим, сен Аврорагъа, эсе да Забаевге керекли боллукъса. Анга болушмай, амалынг жокъду. Аны Аврора тилегенди. Болушургъа керекди. Жашау алайды!

Ломаев айтханча болду иш, алай Цанаев суннганча болмады: аны диссертация советни председатели кесине чакъырды.

– Гал Аладович, жашауда кеп тюрлю зат болады. Биз а сизни бек белгили, бек оюмлу, бек фахмулу алимча суйген да этгенбиз, уллу хурмет да бергенбиз. Сиз билесиз, бизде илму не халда болгъанын, илмуну айныууна ахча берилмейди, жаш адамла илмугъа келмейдиле, физиканы уа жокъгъа сана да кьоюгъуз... Къысхасы, мен сизге бир хайырлы ишни айтыргъа сюеме. Угъай дедегиз, бек тилейме.

– Тынгылайма, – деди Цанаев, сагъайып. Алай ол бир зат тилер деп акъылы жокъ эди.

– Мен бек ыразы боллукъма, тилеген да этеме, диссертация советге къайтыргъыгъызны, ол бизге кюч берликди.

– Андан сора уа?

– Экинчиден а, – деп, председатель кеп тынгылады. – Гал Аладович, бек тилейбиз, Забаевни доктор диссертациясыны биринчи жууаплы оппоненти болуругъузну.

– Не зат?! – деп, Цанаев чачыкъды, чай исси болгъан кибик. Председатель а, анга эс бурмай, сёзюн бардырады:

– Иш бла да шагъырейсиз. Бирда болмагъанча, тынгылы ишди. Забаев а жерлешигизди, угъай деяллыкъ болмазсыз.

Цанаев тин-тери этди, аркъасын бла мангылайын суу басды. Ол кертиси бла да угъай деяллыкъ туююл эди, аны Аврора тилегенди. Аврора ючюн, аны ишлери ючюн, Цанаевни да кеси сагъышлары бар эди:

– Алай эсе, мени да барды эки тилегим, – деп, къаты айтды Цанаев. – Биринчиден, Ломаевге да эркин этигиз диссертациясын кьорууларгъа... Биз экибиз да билебиз эки диссертацияны да Таусова жазгъанын. Забаевни «тинтиулери» Ломаевни «тинтиулеринден» сора барадыла. Экиси да чеченлиле, кеслерини «тинтиу ишлерин» Грозныйде, Москвада да бардыргъандыла.

Таусова алыкъа диссертациясын кьоруулаялмагъанлыкъгъа: алимлени ахчалары жокъду... Аны ишлери басмалансынла. Не тюрлю Советни да аллай диссертацияла даражасын бийикге кетюрлюкдюле!

– Илму ючюн не да этериксе, – деп, сакъ айтды председатель.

– Тинтиу бардыргъанларына кёре, Ломаев биринчи кьорууларгъа керекди диссертациясын.

– Хау, илму низамны сюеди... Экинчи тилегиз неди?

– Ууакъ зат... Эки диссертацияда да хайырланган литературагъа Таусованы ишлерин кьошаргъа.

– Ой! Тейри, ол а ууакъ зат туююлдю! – деп, шыбырдады председателъ. – Ол кьоркьуулуду! Бирле эслеселе уа?

– Киши да эслерик туююлдю, нек дегенде физиканы окьугъан адам жокъду. Бирда болмаса да, Таусованы ишлери ючюн анга аллай намыс берилирге керекди... Илму ючюн.

– Илму ючюн, хау, керекди! – деди председателъ.

Ломаевны кьууанчыны чеги жокъ эди. Цанаев да ол кьууанчдан юлюшюн алды – аны телефонуна быллай эсэмэс келди: «Хар ишинг бийик даражадады. Бек сау болугъуз. Аврора».

* * *

Цанаев биле эди Аврораны кьыйналгъанын. Алай аны жашауу кюнден-кюннге тюзеле баргъанын да сезе эди. Хар замандача Аврора кеси селешеди. Ол Ломаевге бир ыйыкьгъа эки-юч кере селешеди, диссертация бла байламлы деп. Алай, артда Ломаев айтханнга кере, ахырында шош сормай кьыймайды:

– Къалайды Гал Аладович, саулуугъу игилей турамыды? Анга салам айтыгъыз.

– Кесинг нек селешмейсе анга? – деп, Ломаев тырман этеди хар заманда.

– Селеширме, селеширме, – деп, сёз береди Аврора.

Кертиси бла да Аврора, Цанаев иште болгъан сагъатда аны юйюне селешип, къатыны, тамата кьызы бла бир ненча кере селешгенди. Жашауу тюзеле баргъанын да айтды. Узакъ бармай, иши тюзелликди.

Ким биледи, Аврора, бирси адамлача, ахчасы болмай бек кьыйналып жашай болур деп, акьыл этеди. Забаев анга авансын берген болур, анданды Таусованы жашауу игиги айланнганы. Диссертациясын кьорууласа уа, анга борчун толусунлай берликди да, сора...

Алай ол жаланда Цанаевни оюмларыдыла. Ол ишни юсюнден Цанаев Ломаев бла да хапар айтханды. Интернет бла да къарап билгенди: баям, ишини багъасы бир 100 минг евро болур. Бютюнда, айтханларына кере, бай Забаев кьуру доктор диссертациясын кьоруулап кьыймай, академик болургъа мураты барды.

Россейде ахча берсенг, хар ненг да боллукъду, ким да боллукъса. Аллай онгу уа Забаевни барды. Ол ахчаны Аврорагъа телесе, Аврора кесини бир кьауум тешигин жабар деп оюм этеди Цанаев.

Аврораны не жарсыулары болгъанын Цанаев билмейди. Алай, ол ангылагъаннга кере, ол кьайгъыла Бидаев бла байламлыдыла.

Хар зат да Цанаев сагъыш этгенча болду. Диссертация кьоруулагъан советни председатели, Цанаевге селшип, абызырагъан ауазы бла аны келиригин тиледи.

– Бюгюн эрттенликде бери бир жаш адам келди. ФСБ-ны майорума деди. Чеченлиди... Къалайгъа эсе да аны тукьумун жазгъан эдим.

– Бидаевми болур? – деп, Цанаев кесини сабырлыгъа сейир этеди.

– Хау, хау, тюздю, Бидаевди... Таусова кесини ишлерин сагып, сиз а аланы кьорууларгъа чыгъарасыз деп кетгенди... Къысхасы, дагъыда

бек кѣп зат айтды, мен абызырагъандан эсимде жукъ къалмагъанды. Бу этген ишигиз террористлеге болушлукъгъады дегени эсимдеди.

– Илму бла террористлени не байламлылыгы барды? – деп, хыликъя эте кюлдю Цанаев.

– Кесинг билесе, чеченлилени тѣгерегинде хар зат да башха тюрлюдю.

– Чеченлиле алим болаллыкъ туююлмюдюле, къуру террористлемидиле?

– Билмейме, билмейме, – деп, не этерге билмей къалды председатель. – Мен академикме, манга быллай къайгъыла неге керекдиле? Мен къатышмайма. Мен хар затны да артха къайтарсам игиди.

– Не затны къайтарыргъа сюесиз? – деп, къаты айтды Цанаев. – Интернетдеди эки автореферат да. Оппонентле да, къорууларыкъ кюнд да – белгили. Бидаев келди деп, сиз артмы бурасыз?

– Гал Аладович, не этейим? Мен сизни чечен ишлеригизге къатышырыгъым келмейди.

– Нени юсюнден айтасыз?! – деп кюлдю Цанаев. – Не «чечен ишледиле»? Мында жаланда илмуду! – деп, председателни кѣзлеринде экиликни кѣре: – Не затдан къоркъасыз? Бидаев аферистди.

Цанаев председателни аллында кесин ъхтем тутханлыкъгъа, ичин а къалтырауукъ алыпды, Бидаевни тукъумун эшитгенлей окъуна, кѣло аман этеди. Къалай-алай болса да, жашаргъа керекди, кеси ючюн болмаса да, Аврора ючюн сюелирге керекди. Къалай къорууласын ол Аврораны, спецслужбаланы амалларын бир-бирде ангыламай къойса? Быллай къара къатышда Самойлов бла оноулашыргъа умут этди.

– Сызни ачыкълыгыгъызны жаратама, – деди генерал. – Алай, энди эсигизде болсун, бу жолдан сора юйюгюзде окъуна быллай ишлени юсюнден айтмагъыз. Башха адамланы, ишлерине кѣре, къоруулагъан ол игилик келтирмейди.

– Бугъатда къорууланган диссертацияланы хар ючюсю, экиси туююл эселе, магъанасыз ишледиле... – деп, ауур ахтынады Цанаев. – Иш хакълары 200 долларды. Илмуда, школда ишлеген да къыйынды.

– Эх, – деп, аны айтханы бла ыразы болады генерал. – Къуру илмуда бла школда къыйын туююлдю. Битеу Россейде алайды... Итден туугъан Бидаев а, баям, аны билип, кесини къуллугъун хайырлана, къоркъутуп, ахча алыргъа умут этгенди. Къысха айтханда, рѣкет. Ол бу ишлени, мени оюмуа кѣре, кеси эте тургъаны ишексизди. Энтта бир келсе, къагъытын, удостоверениясын кѣргюзтсюн, къырал мекамны тинтирге эркинлигим барды деп, – дегенни генерал ангылатады. – Андан да игиси уа, генерал Кондартенкогъа айтырыкъма дегиз. Ол энчи департаментни начальнигиди, ФСБ-дан келгенлени тинтген адамды. Ангыладынгмы? Эсингде тутдунгму?

Аллайны ангылагъан къыйын туююлдю, алай телефон бла айталыкъ туююлдю. Аны себепли Цанаев институтха тебиреди. Диссертацияла къоруулагъан советни председатели аны айтханын ангылагъан этгенликге, анга женгил болмады. Сора председатель айтды:

– Гал Аладович, келигиз былай этейик. Бидаев энди келсе, мен аны сизге иерме. Мен сизни чечен ишлеригизге кьатышыргъа суймейме.

«Чеченлиледен (Забаевдан) ахча алыргъа уа суюемисе?» – дериги келди Цанаевни.

Алай профессор айтды:

– Охо, Бидаев келсе, манга селеширсиз, – деп, айтханына бир тюрлю болду... Ашыгъып, институтдан чыгъып бара, Цанаев Бидаевни эследи: тютюн да тарта, телефон бла да селеше атлайды. Бек омакъ кийинипди кеси да.

Цанаев Аврораны эсине туюшюрдю да, намыс-сый да унутулуп:

– Эй, къайры тебирегенсе?! Илму бла кюреширгеми суюесе? – деп, Цанаев куююп кетеди.

Бидаев а, тохтап, сансыз ышарып, абызырап:

– Сизмисиз? Не этесиз мында?

– Мен мында ишлеген этеме. Бу илму мекамды. Сен а мында да террористле излергеми келесе?

– Нек кычырасыз?

– Мен кычырмайма, – деп, Цанаев буююн бек чамланды, – суюенимча селешеме! Мен мында профессор да, генерал дама. Сен а не этесе мында? Ахча юзергеми келгенсе? Бери келирге эркинлигинг берген кыгъытынг бармыды?

– Кычырма. Алай туююл эсе, ауазынгы тунчукъдуурма.

– Сен меними тунчукъдурлукъса?! – деп, Цанаев битеу куююн жыйып, Бидаев таба атлады. Кесини къайдагъысын, не эте тургъанын да унутуп, ёлсе да, артха турмазлыгъын ангылап, бир кесек сагъыш этип: – Бусагъат генерал Кондратенкогъа селеширикме. Сени бла ол заманда энчи бёлюм кюреширикди.

Профессор эски, уллу телефонун чыгарып, жумдуругъунда кысып, селешир ююн угъай, кьолунда саууту болгъанча сундуругъа.

– Не этесе? Не этесе? Телими болгъанса? – деп, Бидаев, кьоркьуп, сейир этип къарап: – Кондратенкону уа не иши барды? Не энчи бёлюм дейсе? Къайры суюсенг, ары селеш.

– Мен бир жары да селеширик туююлме! Бусагъат кесим берликме керегинги! Аврора ююн, жашым ююн, хар этгенинг ююн жууап этериксе! – деп, Цанаев, кесин кьолда туталмай, кычырып тебиреди.

Аланы дауурларын эшитип, адамла жыйылып тебиредиле, терезеден да къарадыла. Ким эсе да кычырды:

– Милиция! 02-гъа селешигиз!

Бидаев а, абызырап, тегерегине къарап, артха туракълап айтды:

– Шайтанлы. Сен энгта керегинги алырса, – деп, ол алайдан муштухул кетди, узакъда машинасыны чархларыны тауушу эшитилди.

Институтну адамлары, алайда орам бла ары-бери озгъанла да Цанаевни тегерегине басындыла:

– Къарыусузму боласыз? Бетигиз агъарып турады. Скорыйными чакъырып эдик?

– Угъай, угъай, сау болугъуз, хатам жокъду, – деп, Цанаев ышарыргъа кюрешеди.

Тюзюн айтханда, Цанаев къаты ачууланды. Кёкюреги къысып, санларын ауурлукъ алды. Ол алайда шинтикге олтуруп, дарманланы иче эди. Анга скорый керекмей эди, нек дегенде аны жүреги ыразылыкъ сынап, къууана эди. Цанаев былайда, къалай-алай болса да, Бидаевни хорлады. Аны кёрюп болмагъан жауу, Бидаевни юсюнден ол башха тюрлю сагъыш этмей эди, андан кюркъуп къачды.

Аны Аврора билсе эди, къалай иги боллукъ эди. Къайдады ол? Къалай болур ол? Цанаевге уа, тюзюн айтханда, бек аманды. Цанаев кюркъады, аны кёрмей, аны бла селешмей, ёлюп къалырма деп. Аны Аврорагъа аллай бир айтырыгъы барды, Аврораны къаты къучакълап, ахыр кере суймекликни дуниясына батаргъа излейди...

* * *

Врачла Цанаевге бир къауум заманнга больницада жатарын тийишли кёрдюле. Алай ол унамады, нек дегенде Ломаевни диссертациясын кьоруулар заман жете тура эди. Ол анга бек жарсый эди, кеси да биринчи оппонентиди.

Алай ол кесини докладына, бу тинтиуге Таусова салгъан къыйынны ачыкълап, иги кесек жазыу къошду. Ломаев а, кесини сёзюнде Таусованы диссертациягъа салгъан къыйынын энчи чертип, кёп кере айтды атын.

Ол тюрлю ачыкъ сёзлеге эс бурдула диссертация советни членлери. Айтхан да этдиле илмуну айнытыугъа кёп адам къатышмай жетишим болмазлыгъын, бютюнда физикада. Ломаев кеси уа чынтты алимди, жазгъан ишин да иги биледи, кёп сынау, излеу иш бардыргъанды диссертациясын хазырлай туруп. Аны илму ишине ыразы болмагъан жокъ эди сёлшгенледе. Диссертация кьорууланнгандан сора, Цанаевни аркъасындан бир уллу ауур жюк тюшгенча болду, нек дегенде эсэмэс келди Аврорадан:

«Гал Аладович, мен сизге бек ыразыма. Адамлыкъны кёргюзтдюгюз! Мен да бир къауум затларымы тынгылы этип, доктор диссертациямы кьорууларыкъма. Менде алыкъа материал кёпдю. Уллу жүрек ыразылыкъ бла, Аврора».

Ломаевни ызындан Забаев кьорууларыкъды диссертациясын. Цанаев бу ишге артыкъ бек жарсымайды, нек дегенде мында физиканы законлары угъай, рынокны законларыдыла – ахча. Аны себепли Цанаев быллай ишлеге къатышыргъа суймейди, алай башха онгу жокъду. Диссертация кьорууланырдан алгъа, Забаев Цанаевни чакъырып, ушакъ этди.

– Сен Бидаевни таныймыса? – деп сорду Цанаев, эшикден кирик-кирмез.

– Жарсыугъа, атасын да, жашын да таныйма.

– Атасын мен да таный эдим. Ит адам. Аллах жаннетли этсин, тийишли эсе. Жашы уа атасындан жюзге да аманды – эшек.

– Сейирди бирча сагъыш этгенибиз! – деди Цанаев. – Аланы нек эсигизге тюшюрдюгюз?

– Къалай эсгермезсе! – деп ачыуланады Забаев. – Ол суубурун, манга келип, сен террористле бла байламлыкъ жюрютесе, алагъа болушхан этесе дейди.

– Сора уа? – деп сейирсинди Цанаев.

– Къалай «сора? Анга ачыуланмай, не этгин!

– Хау, ачыуланырчады, – деди Цанаев. – Ол сора не зат сюеди?

– Не сюеди? – деп, къайтарып, Забаев, къым-тым этип, сагъышланды. Сора профессор:

– Терроризм бла кюреширге къаллай умуту барды? – деп сорду.

Жууап алмагъандан сора: – Ол сизден ахча умутму эте болур?

– Тюз алай... Энди капек да берме Таусовагъа деди, алай этмесенг...

– Алай этмесенг, не? – деди Цанаев.

– Алай болмаса, мени доктор диссертациямы къорууларгъа къярыкъ туююлдо.

– Доктор диссертацияны къоруулауну бла терроризмни байламлыкълары недеди? – деп, жетел этди Цанаев.

– Гал, сен тели туююлсе да! Ол итден туугъан бизни ишибизден бир затла эшитгенди да, энди аны бла мени ырбыннга тыяргъа кюрешеди.

– Бидаев терроризмге къяжауму кюрешеди, огъесе ол кесими жаяды терроризмни?

– Ол затла манга чыртда керек туююлдоле, – деп ачыуланады Забаев. – Мен биле эдим Таусовла террористле болгъанларын.

– Сен Аврораны юсюнденми айтаса, огъесе къярындашларыны юслеринденми?

– Барысыны юслеринден да!

– Ким террорист болгъаны бла болмагъанына оноуну сюд этеди, – деп, Цанаев сабыр селеширге кюрешеди. – Ишни уа сюдге дери бир заманда да жетдирмегендиле.

– Россейде не сюд барды?! Болгъанны сатхандан бла алгъандан башха затны кёрлюк туююлсе, – деп, Забаев кычырып селешди. Цанаев а кесиникин айтады:

– Ангылат сора, Бидаевлары террористлемидиле, огъесе угъай?

– Даулаш жокъду анга! Мен а не этерге керекме?

– Энтта, ким биледи, санга келип къалса, удостоверениянгы, соруу этерге жарагъан кягъытынгы кёргюзт дерсе, – деп юйретеди профессор.

– Не дейсе? Ха-ха-ха! – Забаев кюлдо. – Рэкетни не кягъыты боллукъду?

– Ол спецслужбаны адамы ушайды да?

– Гал, не хапар айтаса? Неда сен телесе, неда мени телиге санайса.

– Къалай болурса сен тели? Доктор диссертациянгы къорууларгъа хазырлана тураса.

– Да, хау, – деп, Забаев шош айтды. – Кел, аны юсюнден ушакъ этейик.

Бек кыйынды Цанаевге аны илму ишини юсюнден ушакъ этмеклик, Забаев физикадан жукъ да билмейди. Диссертацияны къоруулау не халда барлыгъын башына келтиралмайды профессор. Алай диссертация советни председатели окъуна затха жарсымайды, ыразы окъунады. Аны юсюнден айтхан да кыйынды, алай бусагъатда хар нени да этдирген ахчады. Забаев да ол сагъышдады. Ишни юсю бла алай бир ушакъ этгенлеринде, Цанаев:

– Бидаев экинчи кере кёрюнмей кьалдымы? – деп сорду.

– Ол бетсиз тохтарыкъмыды?

– Сора не?

– Не башхалыгъы барды кимге ахча телесенг да? – деп, бурун тюбюнден айтды Забаев. Цанаев а, сейирге кьалып:

– Не дединг? Къайтарчы... Кимге телегенсе?

– Бир кишиге бир зат да телемегенме, телеген да этерик туюлме, – деди Забаев.

Цанаев айтылгъан сёзлени эшитип, къайгыгъа кирди. Ол Забаевдан анга да ахча телеригин изледи.

– Сен кимсе? – деп, Забаев ачыулана эди. – Мен Аврора бла келишгенме, берлигими да анга берликме.

– Мен аны эриме, – деди профессор.

– Алгыннгы эри... Сени бла не ишим барды. Ол манга сёлешсин.

– Къалай «сен кимсе»?! – деп ачыуланды Цанаев. Ол кызыуу бла тюзюнлей диссертация советни председателине барып, Забаевни диссертациясын къорууламазча этерге деп, сёзю кьаты салды.

– Не хапар айтаса? – деп, председатель гузабагъа кьалды. – Алай этерге онг жокъду.

– Бирда болмай эсе да, артха соз, – деп, кеси айтханда турду Цанаев.

– Не болгъанды санга?! Авторефератланы тийишли жерлерине тапдыргъанбыз, диссертация къачан къоруулананыгъы белгилиди, оппонетле да хазырдыла, – деп, председатель сейир этди.

– Угъай! – деп тохтады Цанаев.

– Гал Аладович, – деп, председатель жалыныу хал алды, – не тукъум халкъсыз сиз! Бир биригиз бла окъуна жарашалмайсыз. Сен Москвада ёсгенсе, мында бийик билим алгъанса, профессор болгъанса, кесинги уа башха болмай, тюз чеченлича журютесе.

– Уф, сиз диссертация советни сатыу-алыу киоск этгенсиз, – деп ачыуланды Цанаев.

– Тохта, тохта! Сыйлы затлагъа тийме! – деп, бармагъын кёкге кётюрдю. – Илму сатылмайды, не сатылып алынмайды. – Сора жумушагъыракъ халда Цанаевни къулагъына: «Аврора Таусова да диссертациясын мында къорууларыкъды. Ол акъыллы тишириуду, чынтты алимди!»

Ол сёзле Цанаевге жан дарманча эшитилдиле, къадарына ышанды. Забаевни доктор диссертациясыны къоруулагъаны айыплы бошалыр деп сагъыш этди. Угъай. Барысы да ыразыдыла иш бла, Забаев Омну

законундан хапары болмагъанына да эс бурмадыла. Аны себепли анга берилген соруула да физикдан болмай, политикадан болдула: бусагъатда Чеченде хал къалайды?

Анда физика бла да кюреше эселе, хар зат да тапды.

Забаев да кесин алай эркин жюрютеди. Жарсыугъа, Забаев Таусованы атын бир сёз бла окъуна сагъынмады, хайырланнган литературасыны тизмесине да къошмады. Цанаев а, ишни оппонентича, диссертацияны терен магъаналы болгъанын чертип, Таусованы ишлерине таянып, аладан юлгюле келтирди.

Тюзюн айтханда, советни членлерине ол сейир туююл эди, киши тынгылагъан да этмеди: къорууларыкъ къоруулады, ахча аллыкъ алды, бютюнда жанында тынгылы жарашдыргъан хант къанга къуралып, иги коньякны ийиси тездюрмей, хар кимни да банкетге тартдырады.

Банкетге Цанаев бармады, экинчи кюн а жангы докторну телефону бла тынгысыз этди.

– Тюненеги кюнден сора кесиме келалмай турама, – деп, Забаев телефонну ёчюлтюп къойду. Экинчи кюн да ол Цанаевге: – Хар зат да тапды, – деп, къысха жууап берип, телефонну биягъы ёчюлтюп къойду. Андан бери телефонну алмайды.

Цанаев ангылады хар зат да тап болгъанын, Забаевни да тэлегинин, Бидаевге тэлегинин. Аврораны уа ахчасын берген болмаз, алай ол Цанаевге алыкъа белгили туююлдю. Ала аны сагъышларыдыла.

Профессор алай эте тургъанлай, Ломаев келип къалды да:

– Гал, Аврора сёлешгенди. Диссертацияны къоруулагъандан сора экинчи кюн Забаев анга берлик ахчаны толусунлай жиберирге айтхан эди, алай хапар жокъду. Телефонну алмайды, тас болгъанды, – деп, Аврораны сёзлерин айтды.

– Ненча?

– Юч миллион бла жарым.

– Ма санга! – деп, Цанаев башындан тутду. – Аллай бир ахчаны Бидаев ычхындырлыкъ туююлдю.

– Не иши барды Бидаевни уа ол ахча бла? – деп сейирсинди Ломаев.

– Бир сагъышым барды. . . Не да болсун, олтуруп турмазгъа керекди. Болушурмуса манга?

Ким не да айтсын, ким не сылтау, не сагъыш да этсин, Забаев борчлуду.

Забаевни къайда тургъаны белгили болгъанлыкъгъа, Цанаев бла Ломаев излеп, аны тапмадыла. Забаев алай бош адам туююлдю, аны къуллугъу, ахчасы, кесини къалауурлары да бар. Ала бу эки алимни анга ийдирлик туююлдюле, тапсала да. Быллай бетсизликге, адамсызлыкъгъа тюз кеслерича бетсиз болургъа керекди. Аны Цанаев ангылады да, Чеченге Патроннга сёлешди.

– Гал, – деп, Патрон да сагъышлыды, – кёп болмай манга Аврора сёлешгенди. Хапарым барды бу ишден. Забаев Бидаевни сылтаугъа туттады. Ол эшек адамгъа ангылашынмагъан бир затланы айтады.

– Ала бла байламлыгыгызымы барды? – деп, сейирсинип сорду Цанаев.

– Болмай а, бир ишни юсю бла ишлейбиз.

– Не этейик да сора?

– Ала экиси да Чеченнге келирге кьоркьгъан этедиле. Манга да республикадан тышына чыкьмасам, бютюнда Москвагъа бармасам, иги эди. Алай барыргъа тюшерик болур дейме. Аврора ючюн барлыкьма. Хални жаланда жеринде билип, бир зат этерге боллукьма.

Патронну келирин бек ашыгып сакьлайды Цанаев. Ол ишни онгунан айландырлыгына ийнаныпды. Экинчи кюн телефону зынгырады:

– Гал, мен Москвадама. Сагъат алтылагъа «Россия» кьонакь юйню кьатына келаллыкьмыса? Тюз келгенинглеи, телефон бла селеш.

Цанаев ол тюбешиуню асыры сакьлагъандан кьонакь юйню аллына жарым сагъатдан алгъа келди. Жай эди, кьызыу, солур хауа жокь. Алай бла бир кафеде олтуруп, заман келгинчи, бир суучукь да ичеийм деп тургъанлай, узакьдан Патронну терезе аллында олтуруп тургъанын эследи. Аны эслемезча туююл эди, аллайла, жанында да кероху бла Москвада тюбемейдиле, Патронча деменгили борбайлы адамла аздыла. Аны аллында уа, ит кючюнкден башха болмай, Бидаев олтурады.

Селешген кьбюсюнде Патрон эте эди, кьолары бла бир затла да кьргюзтют, бир-эки кере жумдуругъу бла столну да уруп.

Артда Цанаев бек сокьурана эди, ол заманда кьатларына барып кьошуламгъанына. Патрон бла Бидаев а, баям, бир затны юсюнден хапарлашып, оноулашхан болур эдиле, туруп, Бидаев ахчаны да стол юсюне атып, кафеден чыгып, джипге миндиле.

Бидаев рульгъа олтурду, Патрон а – жанына. Машина алайдан кетип, Цанаев сагыш этгинчи, Патрон селешди:

– Гал, келемисе?

– Мен мындама, – деди Цанаев.

– Бир кесек сакьлачы. Мен бу ишни юсю бла кетгенме. Хар зат да тап болур деп ышанама. Жарым сагъатдан кьайтама.

Сагъат онекиге дери, кафе жабылгъынчыгъа дери Цанаев аны кафеде сакьлады. Патроннга кеп селешип кюрешди, алай аны телефону ечюлюп эди. Профессор бир затны тапсыз баргъанын сезе эди. Бидаев болгъан жерде алай болмай амалы жокьду. Къалай-алай болса да, Цанаев Патрондан умутун юзмей эди, не десенг да, Патрон милицияда ишлейди, офицерди, Россейге таза ниетли кьуллукь этгени ючюн, орденле бла, майдалла бла да саугъаланганды. Москвада негерлерине тюбеп, солупму айлана болур? Алай жюрегинде кьайгы тынчлыкь бермейди. Экинчи кюн, иште тургъанында, Ломаев селешди:

– Гал, телевизор бла жангылыкьлагъа кьарагъанмыса?.. Кьарачы.

РФ-ны МВД-сыны билдириую: «Тюнене ингирде Москваны ортасында эрттеден бери кесин тапдырмай айланган чеченли боевик елтюрюлгенди, кесин тутдурмай, кьажау сюелгенди. Оюмалдан бирине кере, ол ара шахаргъа теракт хазырлар ючюн келгенди. Тинтиу ишлени бардыргъанлагъа чырмау болмаз ючюн, аны ким болгъанын айтмайбыз».

«Ол Патрон болмаз», – деп, бирле сөлешгинчи ийнанмай турду:
– Гал Аладовичмисиз? Фёдоровма, – деп, кысха айтхандан сора: – Патрон деп биреуленни ёлтюргенлерин эшитген болурсуз, – деди.

– Энди эшитдим.

– Аны не ючюн айтама, телефону бла ахыр кере сизге сөлешгенди.

– Биз не затны юсюнден сөлешгенибизни билиргеми сюесиз?

– Мен сизге керти бир зат айтыргъа сюеме: унутугъуз аны атын да, кесин да. Алай этсегиз, иги боллукъду.

– Аракъымы ичейим?

– Аны да хатасы жокъду, кереклиси да ол болур, – деди Фёдоров.

– Алай эсе, мени кеф болгъаныма ийнаныгъыз, тынгылагъыз: аны аллында кюн Патрон Бидаевни машинасына минип кетген эди.

– Мен сизге айтдым ушайды да, аны атын унутугъуз деп...

– Сизни айтханларыгъыз манга керекмейдиле, – деп, профессорну азазы тюрленеди.

– Бош айтасыз алай. Сагъыш этмей айтасыз... Жангы номерин жазыгъыз. Ким биледи, керек болуп къалыр.

– Керек болурму дейсиз?

– Керек боллугъуна ийнан!

Ол заманда Цанаев кесиникин айтды:

– Аврораны телефонун а билемисиз?

– Угъай, – деп, къаты айтды. Дагъыда къайтарып айтды: – Энди артыкъ затланы айтмагъыз.

– Хар кимге да айтыркъма! – деп, Цанаев, кычырып, телефонун салды.

Хар билгенин да Интернетге чыгъарыргъа акъыл этди. Аланы ким окъурукъду? Къаллай оюм боллукъду окъугъанлада? Цанаев кесини юсюнден не аз да сагъыш этмейди. Жашы уа? Юйюрю уа? Ол къоркъакъ туйюлдо, алай кесине керекни да ала билмейди. Эр киши да туйюлдо! Ол эр киши болса эди, Аврораны къорууларыкъ эди, аны кечиндирик эди... Ол заманда Аврораны бир киши кыйнарыкъ да, хыликка да этерик туйюл эди.

«Жарлы Аврора, – деп, Цанаев кзуруда аны юсюден сагъыш этгенлей турду. – Аллах сакъласын, Патроннга келген кюнню ол билгенден... Аврора билмеген, эшитмеген хапар а жокъду. Хар нени да билликди. Къалай кётюрлюкдю Аврора ол хапарны?» – деп тургъанлай, анга жууап этгенча, эсэмэс келди:

«Мен кзуру къайгъы келтиреме. Гал Аладович, тилейме, кечгинлик беригиз манга. Мени унутугъуз. П. юсюнден бир зат да айтмагъыз. Жангыз бир сёз да угъай. Кесигизни сакълагъыз. Юйюрюгюз ючюн. Кечаллыкъ эсегиз, кечигиз. Мен сизге аллай бир кыйынлыкъ сынатханма. Кечгинлик беригиз. Сау къалыгъыз. Аврора».

– Мени жашауум бошалды, – деди Цанаев, ачыуун жүрегине сыйындыралмай. – Мен эр киши туйюлме, Аврора жангыз таянчагъын тас этди. Аврора къоркъгъанмы этген болур? Ол итден туугъан ит Бидаев

аны кесине бойму салдыртхан болур? Мен ол итден туугъанны керегин берирге керекме! Не мен аны ёлтюрлюкме, не ол мени. Мен хар затны да ачыкъ этерикме. Аны кесим табып, кесим думп этерикме!

Ол оюм профессорну учундургъан угъай, ууатхан этди. Иш бошальгъа кёп къалмагъанды, муну уа жюрек аурууна, ол ауур жарсыула да къошулуп, къаты къыйналады. Бичакъ тюбюне тюшген жюрек быллай къыйынлыкъны кётюралмайды, ичи кюеди, жанады.

Сау кюнню ол халде турду ишде. Нётрлерери юйге бар деп да кю-решгендиле – унамагъанды. Алай Цанаев ишде ингирге дери ишледи. Ишлеген а илмугъа угъай, Бидаевни юсюнден кесине керекли материалла жыйды, аны бла бирге Бидаевни атасына да. Цанаев жыйгъан шартла кёп болмасала да, терен магъаналыдыла, ала терроризм бла байламлы соруулары шарт ачыкълайдыла.

Бу очеркде кёп белгили зат барды, кёп белгили адамланы атлары да, айтханлары да бериледи. Бек башы уа, боллукъ затла ачыкъ жазыладыла. Ала уа адамланы къуандырырча затла туююлдуле. Очеркни жалгъан тукъум бла бермей, Цанаев тюбюне кеси къол саллыкъды.

Андан сора аны не хазна къойсунла компанияда. Диссертацияла къоруулагъан советден да къыстарыкъдыла. Ол барысы да бошду. Жаланда компанияны атын аманнга чыгъарып, чёп тюшюрюрге суймейди. Аны себепли битеу жыйгъан затларын юйде компьютеринден Интернетге саллыкъды.

Сагъат онбир бола чыкъды ишден Цанаев. Тышында алыкъа жарыкъ эди. Ингирге къызыулукъ кетип, сериуон болду. Москвачыла да солургъа жайылдыла. Цанаев да айланьргъа, солургъа бек суйгенди. Ол озгъан жашауунда эди. Алгъа ол юйюне ишден жаяу баргъан эсе, Аврора бла бирге хапар айтып, аны юсюнден да сагъыш этип, энди уа метрогъа къалай терк жетейим деп, сагъышы ол эди: къыйналады, солууу кючден чыгъады, къуру портфелин элтирге окъуна къарыуу жокъду. Портфелинде уа жаланда – тюш азыгъы (аны да ашаргъа кёлю бармайды), бир-эки къагъыт эм бек керекли флешка. Бусагъатда да ол Аврораны юсюнден сагъыш этеди, алай сёлешген а башха адамла бла этеди. Бидаевни уа муру-чуру этерикди, бу къызгъаны бла къолуна тюшсе... Ол да алай айтып бара тургъанлай, тюшде кибик, тилегин Аллах эшитген кибик, аны аллында, тюз жолну ортасында Бидаев суюлип тура эди. Бидаев, Цанаевге жуукъ келип, хыны, бармагъы бла аны бел бауун тартып, аракъы ийиси да мындан ары бара, бусагъатдагъы чеченлиле сёлешгенча, бирде орусча, бирде чеченча былай айтды:

– Сен къарт киши, жашаргъа сую эсенг, тилинги тый. Алай туююл эсе уа, кесип, бир жеринге сугъарма.

– Э-э-э! – деп, профессор, къаты къычырып, ачыуу бла алгъа чапды. Чапды, жыгъылды, кёзю къарангы этди. Жыгъыла туруп: «Милиция! Скоруыйни чакъырыгъыз!..» – деп эшитди.

Ол аллай ёлюмню сакълай эди.

* * *

Физикада закон барды – «Механиканы алтын жоругу». Ол жорукъ-гъа кёре былайды: «Къарыу бла къаллай бир хорлай эсегиз да, аралыкъ-да аллай бир къытдырасыз». Башхача айтханда, къаллай бир таба эсегиз да, аллай бир тас этесиз. Архимед, ол законну ачып: «Манга бир таянчакъ беригиз да, мен жерни башын тюбюне бурурма», – деп айтханды.

Аврораны бир таянчагы болса эди, жерни бурмаса да, кесин а къорууларыкъ эди. Цанаев анга билеклик эталмады, аны къоруулаялмады, намысын, сыйын сакълаялмады. Аврора, Цанаев сагыш этгенге кёре, аны жукъгъа санамайды. Кертисин айтханда уа, битеу болгъан къайгыыла аны кесини хатасындан болгъанын айтады Аврора. Цанаев къадарын Аврора бла бир этмесе эди, Цанаев тынч жашарыкъ эди, намысы-сыйы жюрюген профессорладача. Аны уа эл бла бир жарсыуу, ёлдю-къалды деген чекге жетди. Врачла болушдула: жангыдан жюрегине операция этдиле, энди келе башлады кесине. Аны биринчи сагышы: сау болуп сау болмай, ёлюп да ёлмей. Заты аурумагъанына кесин саусузгъа санамайды, энди кеси солуп башлагъаны бла, кеси аллына аш ашаялмагъаны бла уа – саусузду. Къысхасын айтханда, чыкъмагъан жаны – ичинде, аппаратланы болушлугуу бла кючден турады. Ары-бери баралмаса да, оюмлагъан а этеди, кёп затны эсине тюшюреди, сагышланады. Эсине тюшюрге, сагышланаргъа да заманы кёпдю.

Кесини жашауун эсин тюшюре, аны къарап-къарагъынчы кетгенине сагышланады. Ол къысха кезиучюкде Цанаев хар затны да сынады, кёрдю: жарсыуну, къууанчны да, атасын-анасын тас этип, кеси къалгъанын, сабийлени туугъанларын, аланы биринчи атламларын, биринчи сёзлерин, доктор диссертациясыны къоруулагъанын.

Къысхасы, хар зат да хар кимдеча болду, бир такъыйкъагъа кетди жашау. Алай бу жашауда, адамсызлыкъ, къарангылыкъ болгъан жашауда, башха жашау да бар эди. Ол кезиу Цанаевге къум тюзде ариу чакъгъан жап-жашил агъачха ушай эди – ол Норвегияда жашауу эди. ол Норвегияда болгъаны ючюн угъай, жанында Аврора болгъаны ючюн эди.

Къалай сейирлик эди ол жашау! Къалай эди суймеклик!

Ол жаш адам туйюл, пенсионер эди, жюрегине да операция этдирип. Къалай-алай болса да, Аврора анга башха тюрлю жашауну Цанаев ёмюрде сынамагъан суймекликни берди. Аны бла болгъан хар кюнюн да Аврора – Танг Жарыгъы, атына кёре, тангы жарыгъыча жарыкъ этип турду. Аны ючюн хар затны да тёзерик эди... Цанаев бюгюн да хазырды ёлюрге, алай ёлюрден алгъа Аврораны бир кере кёрюп, къучакълап, аны кёзлерине къарап, ёмюрге чачларына батып къаллыкъ эди.

Алай Цанаев ол къууанчны сакълаялмады, ол жашаугъа тийишли адам сунмады кесин... Алай толу ийнаныпды Аврора бюгюн-бюгече да аны бек суйгенине, хар намаз этгенинде, анга тилек тилегенин да биледи. Цанаев да аны жылыуун кече-кюн да сезгенлей турады, Аврора аны къатындача турады... Ол да аны сюеди! Алай аны жашауу ётдю.

Хар нени да базманнга салыр заман жетди. Бек биринчи сорууу уа кеси кесинеди: бир затны юсюнден иш сокъуранамыса?

Сокъуранмай а, сокъуранады. Аврора тохтамай тилегенлей жашагъанды – намысынгы-сыйынгы тийишлисича сакъла дегенлей. Алай Цанаев сакълаялмады. Къыралгъа, сюдге ышанды. Ахырында уа ангылады бандитле къурагъан жамауат жашауну ортасына тюшюп къалгъанын. Бандитлеге бандитлеча этерге кереклисин да ангылады. Реанимацияда былай жатып, къолундан да жукъ келмей, сокъураннгандан эсе, къазуатда ёлгю эди.

Ызы бла дагъыда: энтта аягъы юсюме болсам, кюреширикме деп. Бусагъатда уа къаллай жигитди ол? Жаш заманында да болалмагъанды ол эр кишича жигит.

Бусагъатда этеди ол быллай сагъышла, аманлыкъгъа аманлыкъ бла деп. Халкъны да, къыралны да тюрлендиралмазлыкъын да ангылайды. Алай намысын-сыйын а сакълар эди! Бусагъатда ол сагъышла бла къыйналмаз эди...

Артда уа акъылы жерине келгенча, башында башха сагъышла туудыла: мен бандит, террорист боллакъ болурму эдим? Недиле бу сагъышла? Къайдан чыкъдыла ол сагъышла? Мен адамны къалай ёлтюрлюк эдим? Террор терроруму туудурады?.. Ёлюр тюгю чыкъгъанда, аны аллай сагъышла нек бийлейдиле? Аны сабийлери окъуна бошдан сюе болмазла тыш къыралгъа къачаргъа. Бата тургъан кемеденми къачадыла?

Алай эсе, терс олмуду эм аны кибикле, къыралны ойгъанла? Битеу жашауун ишлеп ётдюргеменмиди ол? Белгили алим террорист болургъа аз къалды. Ала аны сагъышларымыдыла? Жашаууну ахырында ол неге келди? Ол уллу къыралда СССР-де туугъанды, анда ёсгенди, – илмуну айнытхан, анга уллу эс бургъан, аны бла ёхтемленген къыралда. Энди уа алим, устаз, физик деген сёзлени хыликкя этген къыралда ёледи.

Ол сагъышла Цанаевге къыйынлыкъ береди. Врач а айтады:

– Сиз, къаты жарсыйп, хар нени да жюрегигизге аласыз да, давлениигъыз кётюрюледи. Жарсымагъыз. Хар зат да бошалды.

Хау, хар зат да бошалды. Ол ёлмегенликге, хар кимге да жюкдю. Алай жюреги, акъылы да жериндедиле, ишлейдиле. Не сейир эсе да, Цанаев намысына, сыйына дерт жетдирир ючюн жашаргъа сюеди. Кечди! Кеч болгъанын ангылады. Анга асыры жарсыгъандан, дарманла да болушмай эдиле. Врачла телефонну бергенден сора, анга эсэмэс келди: «Заман бла Аллахдыла хар затха шагъат! Кесигизни сакълагъыз! Кечигиз мени! Аврора».

Анга бир капельница да берлик туююл эди ол Аврораны жазгъаны берген кюч-къарыуну. Цанаев тёшекден къобаргъа къарыуу болмагъанлыкъгъа, къатынындан а сорду:

– Манга телефон бла киши сёлешмегенмиди, мени киши излемегенмиди?

– Хау, сорадыла, жарсыйдыла.

– Танымагъанларыбыздан а?.. Айт.

– Бир чеченли бар эди. Къуру сѣлешгенлей турду, бери больницагъа да келгенди, алай врачла аны реанимациягъа жибермегендиле. Олсагъатда сен адам бла сѣлешалмай эдинг.

– Ол телефон номерин къойганмыды? – деп сорду, жан кирип сау-узуз.

Ол келгенни телефон номерине Цанаев кеси бурду. Ол сѣлешген телефон бла айтыргъа жарамангъан бир сорууу болгъанын айтды.

Профессор аны бир сакъаллы адам сунуп турса, ол а жаш адам, мо-сквачы, кесин таукел тутхан, ётгюр жаш. Чеченли жаш тѣлнюню кѣбюсюню билимлери артыкъ аламанат туююлду. Ала аны кеслери да биледиле, алай аны айыпха санамайдыла. Нек дегенде алагъа кюч-къарыу – кюч-къарыудады! Ол а бир тизгинли, ёсюмлю, омакъ кийинипди, чеченча, орусча, англизча, арапча къатыш сѣлешеди. Ол тюзюнлей:

– Мен Патронну ишини юсю бла келгенме, – деди.

– Аны жууугъуму боласа?

– Мен юристме. Бусагъатда адвокатма.

– Не зат билирге сюесе? – деп сорду, алыкъа къыйналып сѣлешгенликге, алай хар нени да билирге суюген Цанаев.

– Тюзюн айтсам, биз аны юсюнден билмеген затыбыз жокъду. Патрон «Россия» къонакъ юйде тохтагъанын да билебиз. Андан Бидаев бла бирге кетгенин да. Телефон бла ахыр кере сизни бла сѣлешгенин да.

– Быланы барын да къайдан билесиз?

– Ахча берсегиз, хар затны да билликсиз.

– Сатыпмы алгансыз?

– Бусагъатда бизде сатыу-алыу экономикады, – деди ол жаш. Цанаев а кесиникин:

– Бидаевни ишчи нѣгерлеринден сатып алган болурсуз? – деп сорду. Жаш, соруугъа жууап бермей, кеси былай сорду:

– Аврора Таусова кимди? Патрон аны иши бла келгенди да Москвагъа?

Цанаев Аврораны юсюнден битеу билгенин къысха айтды. Ол жаш а ачыуунг келирча соруу сорду:

– Патронну Москвагъа Аврорамы келтирген болур эди?

– Угъай! – деп Цанаев, ачыуланнгандан къып-къызыл болду.

– Онгсуз этип келтирген а болурму эди! – деди биягъы жаш.

– Угъай! – деди Цанаев.

– Аврора Бидаев бла байламлыкъ жюрютеди.

– Ётюрюкдю! – деп, Цанаев къымылдаргъа кюрешди да, кѣлю аман этди.

* * *

Артда, кеч, Цанаев кесини юсюнден сагъыш эте келген сагъатында жашауда бек къарыусуз адам болгъанына туюшюндю. Тийишлисича да ёлалмады ол. Аврораны Бидаев бла байламлыкъ жюрютюрге амалы болмагъанын Цанаев ангылаталмады. Бидаев а Аврораны къоймайды,

къуру ызындан тюшгенлей, дерт жетдиреди деп да угъай, аны хали аллайды. Бидаев кеси айтып тургъанды: «Дунияда терроризмге сурам барды!» – деп. Терроризмге сурам болмай къалса уа? Ол заманда Бидаевге бла аны кибик эркин жашаугъа юйреннгенлеге бек къыйын боллукъду. Болушлукъ кеси кесинге жаланда кесинг этериксе. Аллай адамла уа керекдиле! Алагъа «батхан адамла» керекдиле. Экинчилери кеп болсала, биринчилери андан да кеп болургъа керекдиле.

Цанаевни болуму тюрленмегенди, не саулагъа, не ёлгенлеге къошулмайды, тешекден кетюрюлюрге къарыуу жетмейди, алай кеси ашайды, селешеди. Сора къатынына:

– Бюгюн сени не эсе да бир жарсыуунг барды. Юйде затмы болгъанды?

– Зат да угъай.

– Айт.

– Аврора келген эди.

– Айт! – деп, Цанаев башын ёрге кетюрдю.

– Ол Россейге келгенли айгъа чакълы болады: бир Москвада, бир Грозныйде. Бек аман болгъанды. Кеси да ауругъан халде. Жашауу, иши да хазна туююлду.

– Не зат? – деп, Цанаев тѳзюмюн тауусду.

– Аны къарындашындан туугъанны тутхан этгендиле, – деди къатыны. Сора шыбырдап: – Аврора айтханнга кѳре, ол Грозныйден Москвагъа келип, сора Норвегиягъа алай учарыкъ эди. Жашны уа мында Москвада тутхандыла.

– Не ючюн?

– Хапаргъа кѳре, ол бери теракт къуарар акъылда келгенди. Халкъ кеп жыйылгъан жерде кесин атдырыргъа эди умуту. Тохтагъан фатарында ушчок да, шахидни бел бауун да, тутаргъа эркинликлери болмагъан затланы да тапхандыла. Къысха айтханда, ёмюрюн тутмакъда ашырлыкъды дейдиле.

– Аврора телефонун къоймагъанмыды?

– Угъай. Келген да кече этгенди, зат билдирмей... Кеси да къачып, бугъуп айланганчады.

– Ахча тилегенми этди? Бердингми? – деди Цанаев.

– Юйде болгъанын саулай бергенме. Карточкада болгъанын иш да алгъанма, – деп, къатыны жилияды. – Ол бек тилеген эди, санга жукъ айтма деп.

– Айт, барын да айт, – деп, жарсыгъандан Цанаев къалтырады.

– Барысын да айтдым... Аврора уа жашны тюк тенгли бир хатасы болмай тутхандыла дегенди.

– Ох, – деп, сынсыды саусуз. – Итден туугъан Бидаев!

– Аврора да алай сагъыш этеди.

Иги кесек тынгылап тургъандан сора, Цанаев, ахтынып, тюнюглоп:

– Биз берген ахчачыкъ анга болушурукъ туююлду, – деди.

– Бир затыбызны сатармы эдик?

– Ломаевге сёлешчи телефон бла, – деп тиледи эри.

Ломаев терк-терк келе турады Цанаевни кёре. Ол Цанаевге хар заманда кёл этдириге кюрешип тургъанды, бу жол а кёзлерин бир жанына этип, Цанаевге да къараялмайды.

– Затмы болгъанды? – деп сорады саусуз. Ломаевни тынгылагъанын кёрюп:

– Аврора сангамы баргъанды, сёлешгенми этгенди? – деп сорду Цанаев.

– Келгенди. Эки кере келгенди бизге.

– Ахча тилегенмиди? – деп къайгылы сорду Цанаев.

– Угъай, ахча уа тилегенди.

Ол сёзле бир кесек сабырлыкъ бердиле Цанаевге. Аврора хар кимден да тилеп айланмагъанды ахча. Цанаевни юйюрюн кесини бек жуукъ ахлусуна санап, къатынындан тилегенди жалаңда.

– Андан сора уа не барды? Айт! – деп ашыгъады профессор.

– Мен ангылагъандан, хар зат да аманды, – деди Ломаев жарсыулу. – Былай къарасанг, халы ауругъан адамгъа ушайды, алай кёзлери уа жанадыла... Биринчи келгенинде, уллу тасхачыча жүрюте эди кесин: къара кёзлюклери, башында сары париги. Кече бизде къалыргъа эркинлик тиледи. Уллу къара сумкасы бар эди. Аны бизде окъуна кьолундан бир кере да ычхындырмады. Къарындашыннан туугъанны тутулгъанын айтды, терроризм ючюн терслейдиле. Аврора айтханнга кёре, ол ётюрюкдю. Ала къуру аны къарындашыннан туугъанны угъай, Аврораны да тутаргъа айланганларын айтды... Аврораны бир кере тутхан да этгендиле. Эки ыйыкъдан сора бир затха кенгешип жибергендиле.

– Не хыйсапдан ийгендиле? – деп, Цанаев аны сёзюн бёлдю.

– Аны уа айтмады. Алай бир къауум адам барды чеченлилени террористледиле деп, битеу дуниягъа аман бетли этип кёргюзтюрге айланганла. Аны айтды. Таусовланы уа атлары эртте чыкъгъанды, энди террорист, шахид деген атланы атарыкълары къалып турады. Аврора керекли затларым барды сумкамда деп, аны кесинден ычхындырмады. Жатханда да, жастыкъ тюбюна салып жатды, – деди Ломаев. – Сау кечени да жукъламады, ынычхагъанлай, бир дарманла ичип чыкъды... Аврора юйдегиме тиширыу ауруу болгъанын айтханды. Баям, ол амандан ауруй болур, – деди Ломаев.

– Ых, – деп ынычхады Цанаев.

Ломаев тохтатды хапарын, Цанаев а къаты айтды:

– Айт. Болгъаныча айт, – деди.

– Къысха айтханда, – деп, андан ары бардырады Ломаев, – эрттенликде Аврора кёп жерге сёлешди телефон бла. Орус, чечен тилде да сёлеше эди, тыш къыраллы тилде да. Андан сора мени телефонум бла сёлешди къайры эсе да, артда уа номерни кетерип къойду. Дагъыда юйде телефон бла бир жары сёлеширге деп тиледи. Акъылында бир затлары бар эди, адам ангыламагъан затла... Мен ангылагъан жалаңда бир зат: метрону Пушкин атлы станциясында сагъат онбирде ким бла

эсе да тюбешген этерик эди. Кете туруп айтды ингирге кёп зат белгили боллугъун. Андан жарым сагъат озуп, биз тийрени участка милициясы, телефон бла сёлешип, мени кесине чакъырды. Бардым. Ары барсам, анда уа – Аврора. Жилияса эди, жарсырыкъ туююл эдим. Бети уа – буу-улуп ёлген адамны бетине ушаш бауур бетли болуп. Ачыуланнгандан мангылайында бла боюнунда къан тамырлары да кёбюп, атылыргъа жетип. Бетинде – жаланда бир сейирлик ышарыуу.

– Аллай ышарыуу манга белгилиди, – деди Цанаев. – Не болгъан эди?

– Тейри, адам къууаныр зат болгъан болмаз. Автобус тохтагъан жерде экеулен мотоцикл бла алайгъа жетип, Аврораны сумкасын сермеп кетгендиле... Кимле болгъанлары белгисиз, бетлери жабылып эдиле...

– Милиция уа? – деп сорду Цанаев.

– Милиция уа не? Заявление жаздыкъ. Андан не ансы?

– Сумкада уа не бар эди?

– Айтханына кёре, хар заты да анда эди. Керекли документле, флешка, паспортла, телефон, блокнот, ахча – бары да тас болдула... Мен аны юйге келтиргенде, Аврора гуппур да болуп, къаралып къалгъан эди, кёзлеринде уа... жарсыу, къайыгъы, жаралы жаныуарныча... Узакъгъа къарап, Аврора сансыз: «Кючюбюз тенг туююл эди. Аланы адамлыкълары жокъду. Мен а кесим жангызма. Къытдыргъанма, аланы айтханларына бой салама... Аланы айтханларын этерге тюшерикди, алай болмаса, къарындашымдан туугъанланы тутарыкъдыла, ёлтюрлюкдюле», – деди.

– «Ала» кимледиле? – деди Цанаев, ауазы тюрлене.

– Ким эсе да бизни, чеченлилени, бетибизни жояды? Террорну отун жандыргъанла кимледиле? Россейни чач-тук этерге кюрешгенле кимледиле?

– Бидаев итден туугъан итди.

– Бу оюнда Бидаев бош адамды. Буйрукъну толтурургъа уа ол да керекди.

– Бусагъатда уа къайдады Аврора?

– Билмейме... Ол кюн ингирге дери бизде тургъанды. Ингир къарангысы болгъанлай а кетген эди. Бир къауум кюн болады биз аны къайдагъысын билмегенли. Ахырда тас болгъанды, – деп, Ломаев къым-тым этди да, терен ахтынып, андан ары бардырды: – Билемисе, не сейири, сау кюн жюрек жарсыуундан да, аман аурууундан да, диванда жатып, къычырыгъы мындан ары барып тургъанда да, ол кёз жаш иймеди, бир кере да жилиамады.

– Аврора! – деп, Цанаев жилиады.

* * *

Врачланы айтханларына кёре, аны Цанаевни къатынына билдирдиле, Цанаев энди не хазна къопсун: жюреги къарыусуз болгъанды. Къысхасын айтханда, ахыр кюнлерин ашырады...

Профессор кеси да биле болур эди аны. Алай Аврорагъа болушлукъ этмей, ёлюп кетерге жарарыкъ туююлдо. Баям, ол сагъыш аны аякъ

юсюне салыргъа болушду, больницадан чыгып, ишге окъуна барды. Ол жашаргъа суюди, ишлемей а жашаяллыкъ туююлдо. Ахча да керекди. Аллай айлыгъы болгъан ишни уа ол къайдан табарыкъды? Ол да бек башы туююлдо. Бек башы уа, анга ишлеген жерини онглары керекди, Аврораны излер ючюн.

Цанаев оюм этгеннге кёре, анга бир эки-юч кюн жетмеди хар затны тюрлендирирге. Ол кеси да хар нени да кеч ангылайды. Тюсюн айтханда уа, Аврораны ызындан жетген, аны ангылагъан алай тынч туююлдо. Нек дегенде аны, акъылындача, этген ишлеринде да болгъан къара къатышды. Жаныуаргъа этегнлей этселе, адамны не сагъышы боллукъду? Аны себепли Аврора не этерге билмейди, амал излейди.

Къуру Аврора туююлдо ол халде, битеу Россей алайды. Аврора ол аудан ычхыныргъа кюрешеди, Россейни эркин инсанларыны санына къошулургъа суюди, алай болалмайды.

Цанаев биледи Аврора Ломаевни болушлугъу бла урланган паспортуну орунуна милициядан справка алгъанын. Ол справка бла Аврора Чеченнге да, Къалмукъгъа да учады, андан Москвагъа, дагъыда – Чечен, Къалмукъ.

Къалмукъда не этгени ангылашынган да этеди. Россейде бир зат тюрленмегенди. Паспорт алыр ючюн, туугъанынга шагъатлыкъ этген къагъыт керек эди, аны уа туугъан жерингде алыргъа керекди. Аврора уа Къалмукъда туугъанды. Аны себепли ол къагъытны алыр ючюн, ары барды. Паспортну уа не Чеченде, не Москвада алыргъа керекди. Законну излеми алайды.

Законнга кёре, Россейни паспорту болмай, тыш къыралны паспорту алаллыкъ туююлсе. Алай Аврора къалай эсе да паспортсуз Бакуда да болду. Артда белгили болгъаннга кёре, ол анда чеченлиле бла тюбешген эди, «оппозицияны» адамлары бла.

Ол оппозиция кимге жакъ басханын, ким бла келишмегенин ангылашынмайды, алагъа жаланда ахча, власть кереклиси ачыкъды... Аврораны уа ала бла не байламлылыгъы болгъаны ангылашынмайды. Былайда Цанаевге кёп сагъыш этерге тюшдю, алай айлана эсе Аврора, аны ахчасы барды. Аллай ахча уа анга къайдан чыкъгъанды? Диссертация къоруулар ючюн, материалы азды, къуру кесине жетип къаллыкъды, алай ол илму къайгъылы туююлдо.

Жашыртын сынау ишле да бардырды Аврора. Аланы лабораториядан чыгъарыргъа онг жокъду. Урлап да чыгъарлыкъ туююлдо. Аны Цанаев бек иги биледи. Ала да кимге керекдиле? Илмугъа ахча салгъан адамла жокъдула Россейде.

Алай эсе, Аврорагъа ахча къайдан чыкъгъанды?

Цанаев башха затланы юсюнден сагъыш этериги да келмейди. Алай суюсенг, суюмесенг да, башынга уа кёп тюрю затла келедиле. Аврораца жангыз адам, кесини бирсилеге ушамагъан ич дунясы болгъан адам адамны башына келмезлик затланы этерикди. Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, Ломаев келип къалды.

– Гал, жангылыкъны эшитгенмисе? – деп, Ломаев къуанч тыпырлыды. – Эки-юч ыйыкъ мындан алгъа Аврораны къарындашындан туугъанны башына эркин этгендиле.

– Къайдан билесе?

– Мени къаршы жуугъум Грозныйден келгенди да, ол айтханды. Ол Москвадан Чеченнге автобусла бла, ауур машинала бла жюк иеди. Аврора бла къарындашындан туугъан аны бла бирге Грозныйге баргъандыла. Ала артыкъ бек кишиден букмадыла, алай тышына да чыгып айланмадыла. Аврораны юсюнде – хиджабы, къуру намаз этгенлей турду. Жолда уа хазна жукъламады. Жукъласа уа, ынычхап, къычырып тебирей эди: «Келмегиз къатыма! Кетигиз! Къачыгъыз! Мен кесими чачдырама!..» – деп. Айтханларына кёре, ол аурупду, бети да кетип, бек тозурап эди.

– Къачан болгъанды ол? – деп къычырды Цанаев.

– Эки-юч ыйыкъ мындан алгъа дедим да.

– Да нек тынгылап тургъанса?

– Кесим да бюгюн билгенме.

– У-ф, – деп, Цанаев ынычхады. – Аврораны къутхарыргъа керекди! Аврораны табаргъа керекди!

Аны Чеченде излерге керек эди. Ким барлыкъды? Цанаев бараллыкъ туююлдо. Аны ишиндегиле тышына барыргъа эркин этмегени ючюн угъай, ишден кетерге да боллукъ эди, саулугъу осал болгъаны ючюн, аны бла контрактны юзерге да боллукъ эдиле. Аны ол аурууу бир жерде тутуп, адамлагъа жюк болурма деп, аны ючюн баралмайды. Ол да бек башы туююлдо. Бек башы уа, Цанаев биле эди Аврорагъа ким эсе да оноу этип тургъанын, аны да Москвадан эте эдиле. Аны себепли Цанаев мында да туурургъа керек эди, бир зат керек болуп иш къалса... Алай айтханлыкъгъа, ол не эталлыкъды?

Ломаевни да жиберирге жарарыкъ туююлдо. Кеси къатынын а иерге боллукъду, нек дегенде Аврора быланы юйюрлерин кесини юйюрюне санайды. Бек къыйын кюнюнде аны къатынына болушлукъ тилей баргъанды. Ала бир бирлери бла тюбешселе, тиширыулача хапар айтырла да бир бирни ангыларла.

Ала тюбешмедиле, бир эки-юч кюннге кеч къалдыла.

Къатыны айтханнга кёре, Аврора бла къарындашындан туугъан Грозныйге келдиле да, сора, къоншуларыны хапарларына кёре, Таусовлары барысы да жолгъа ашыгъышлы хазырланып тебиредиле. Кишиден жашырмагъандыла Европагъа кетгенлерин. Саталгъанларын сатдыла. Бир зат сакълай эдиле. Баям, келинини бла аны гитче жашыны заграниспаспортлары жокъ эди. Грозныйде дагъыда быллай хапар жюрюй эди, Аврора къарындашындан туугъанны тутмакъдан ычхындырама деп, кимле бла эселе да байламлыкъ жюрютгенди деп. Эки урушну сынагъан чеченлилеге ол сейир туююл эди. Ол битеу къыралда да алай эди. Аврораны алып айтханда уа, аны да, къарындашындан туугъанны да мында спецслужбаланы адамлары тутхандыла, паранджада айланады

деп, къарындашындан туугъанны ызындан а эрттеден бери марай эдиле. Сора бийик чынлары болгъан адамла, Москвдан Чеченнге келип, Таусовланы башларына эркин этдиргендиле деп.

Таусовланы андан сора Чеченде киши кѳрмегенди. Сатыу-алыу бла кюрешген, Азербайджандан бла Ирандан жюк ташыгъан чеченли тиширыула уа Таусовланы Дербент бла чекде кѳргендиле.

Баям, Аврораны келини жашлары бла бирге чекден ѳтгенди. Аврора уа сатыу этген чеченли тиширыула бла бирге аланы автобуслары бла артха къайтханды. Жолну узунуна бир сѳз айтмады, намазын этип, дууа тутуп келди. Аурууу къыйнап, ынычхаса, дарманла иче эди. Махачкалагъа жетгенлей а, автобусдан тюшюп, нѳгерлерини барысындан да кечгинлик тиледи. Аны бламыды, аны бла тѳююлмюдю, алайда дагъыда эки тиширыу тѳшдюле автобусдан – оруслу бла кавказлы. Алада да – тюз Аврорадача кийимле.

Махачкалада Аврораны ызы тас болады, андан сора аны киши да кѳрмедиди. Цанаев Аврораны юсюнден бир зат да билаллыкъ тѳююл эди, генерал Самойлов анга болушмаса.

РФ-ни МВД-ны кишиге белгили болмагъан базасында ДПС-ни лейтенантны рапортундан бир билдириу чыкъды.

Рязань тийресинде ДПС-ни адамлары Элистадан Москвагъа баргъан автобусну тохтатхандыла да, жолоучуланы документлерин тинте келгенде, юсюнде хиджабы болгъан тиширыу къычырыкъ этди, аны тутурыкъларын тилеп. Анда паспортуну орунуна берилген справкадан башха документи жокъ эди. Аны да болжалы бошалып эди. Тиширыуну тукъуму – Таусова Урина. Ол Къалмукъда туугъанды.

Таусованы биргесине аны ашырып баргъан тиширыу да бар эди. Ол да Къалмукъда туугъанды, кеси да аныча кийинипди.

Алайда Таусованы бла аны ашыра айланнган тиширыуну араларында уллу къайгъы къозгъалады. Ол заманда Таусованы кѳлю бокъланып, эсин ташлайды.

Аны ашыра айланнган тиширыу Таусованы къаты ауругъанын (аны ауругъаны кѳрюнюп тура эди), аны саулугъуна багъаргъа элтип баргъанын айтды. Ол тиширыу Таусовагъа бир дарман кибикле берип, ызы бла укол этди. Аладан сора Таусова бир кесек тынчайды.

Цанаев ол затланы барысын да ДПС-ни постуна кеси келип билди. Ол хапар айтхан лейтенант анда жокъ эди, аны башха жары кѳчюрген эселе да, ишден къыстагъан эселе да, белгисизди. Ол жаш автобусны улутха алып ийгенди неда ким эсе да башындан сѳлешип ийдиргенди.

Цанаев алайда ангылады Аврора ол ишден артха туурургъа кюрешгенин, алай болалмагъанын. Цанаев а бир уллу къыйынлыкъны жууукълаша тургъанын сезеди. Аны жюреги ол къыйынлыкъны кѳтюрмедиди: тюз Москвагъа кирген жерде электричкада аны кѳлю аман этди. Москва тѳбюнде бир больницада кесине келди. Андан аны Москвагъа кѳчюрдюле. Врачла аны саулугъуна сейир этдиле. Жюрюялмазлыкъ Цанаев, жюрюгенни къой, чабып айланады. Сора врачла:

– Профессор, жигит адамсыз, – дедиле Цанаевге.

«Ох, – деп сагъышланды Цанаев, – къаллай жигитди ол? Мен сиз айтханча киши болсам, жашаууму юсюнден алгъаракъдан оноу этерге керек эдим. Намысым ючюн, суймеклик ючюн эр кишича кюреширге керек эди. Бирда болмаса да, намысым бла ёлюр эдим, бусагъатдача турмай, кесими жууукъ, суйген адамымы къоруулаялмай, – суйген тиширыууму...»

Профессор бир уллу къыйынлыкъ келлигин сезип турады. Аврора болгъан жерде, революция болмай къалмайды. Аны себепли Цанаев кече-кюн да телевизорда билдириулеге къарайды, ноутбук да къуру иш-легенлей, Интернетде да излейди ол Аврораны, телефонуна да терктерк къарайды, ол сёлеширге неда жазаргъа керекди деп. Газетле, радио, телевидения уа тохтамай хапар бердиле халкъгъа, террористле Россияны ара шахары Москвагъа чабаргъа хазырланадыла деп. Бир къауум террорист, ол санда тиширыула да Москвагъа келгендиле дейдиле. Сакълыкъны излейдиле халкъдан. Спецслужбала Москва тийресинде дачаланы, кёп фатарланы сакълагъанлай, алада болумну кёз туураларында тутханлай турадыла деген хапарла да тохтамайдыла. Ала Кавказ адамын, артыкъда чеченлини хар атламларын чотха алгъанлай турадыла.

Асыры терактны юсюнден айтхандан, адамла къоркъгъанларына тубедиле... «Халкъла аралы самолётла туруучу жерге, къалауурлары болгъанлыкъгъа, белинде шахид бел бауу бла террорист тиширыу киргенди. Къыралны, халкъны къоркъуусузлыкъларын къоруулагъан органдары бек сакъ, уллу усталыкъ бла ишлегенлерини хайырындан, террористлени жоллары кесилгенди, ёлген адам болмагъанды... Теракт этген жерлеринде Таусова Уринаны паспорту табылгъанды. Ол Чеченденди... Спецслужбаланы кёп адамы саугъа къоллу болгъандыла, мындан арысында да сакълыкъны кючлерге борч салыннганды».

Къысхасын айтханда, Ата журтха къоркъуулукъ барды, жау белгиледи!

* * *

Эртте Аврораны урушда къарындашлары бир бири ызларындан ёлгенлеринде, Аврора аямай жияп тургъанды, аны атасы: «Жияма, ала Ата журтларын къоруулап, жигитлеча ёлгендиле. Мен ала бла ёхтемленеме!» – деп, бир айтханы эсине тюшдю Цанаевни.

Андан сора Аврора жиягъан да этмегенди, жияса да, жаланда къууанчдан бла суймекликден. Ол жиярча къыйынлыкъла уа аны жашауунда бек кёп болгъандыла. Болсада тёзгенди, кётюргенди аланы, адамлыгъын тас этмегенди. Алай кесине бир сейирлик ышарыуну алып, аны артында букъгъанды. Фотороботда да аны суртатында ышарыуун энчи чертип бердиле. Алай бла Аврораны ариу ышаргъанына, аны ачыкъ, жумушакъ бетине уа киши да эс бурмайды...

Цанаев ол фотороботда суратын алып, тюз ачханлай, ноутбукда кёрююрча салгъанды. Ол суратны Цанаев билип, кеси ючюн деп салгъан-

ды. Ол да – Аврорача маскасын кийип, жилямазча. Юйюрю келгенде да, жилямады. Барысы да уллу жарсыуда эдиле. Къатыны кез жашларын тыялмай эди. Ала Аврораны атын да сагъынмадыла, ол алгъыннгы Аврора туююл эди. Цанаев да, тынгылап, кесин къолда тутаргъа кюрешеди.

Ломаев палатагъа киргенлей, профессор кесин кючден тыя, ауазы да къалтырай:

– Кёрдюнгмю, таныдынгмы? – деп, къаты сорду.

– Хар нени да кёргенме, кёпню билгенме, – деди Ломаев.

– Бу айтханлары кертимиди?!

– Угъай, алай туююлдю! – деп, Ломаев къычырыргъа аздан къалды. – Ол телилеге салынган оюнду! Аврора террорист туююлдю, болгъан да этмегенди, аны онгуз этгендиле, къоймагъандыла, бу ишни этерге тюртгендиле... Хар зат да ётюрюкдю!

– Аврора уа жокъду, – деп, кючден айтды Цанаев.

– Жокъду, – деди Ломаев мудах, олтура.

Кёп тынгылап турдула.

– Сен билемисе, – деди Ломаев, – ол ары къалай ётгенин? Белгисизди, алай не сагъыш этер кереклиси барды, керек адам ётдюргенди аны ары. Ахырында Аврора адамланы ичинден чартлап чыкъгъан эди, арт заманда къаты аругъанлыкъгъа, саулай жашауун алып къарагъанда, къаты адам эди. Ол чабып бара тургъанлай, эки ментни да эки жанына атып, алайдан адам болмагъан ачыкъ жерге къачды, жолда: «Кетигиз, къатыма келмегиз, сакъ болугъуз, мен бусагъат атылгъан этерикме! Къачыгъыз!» – деп къычыргъанлай, аны атдырып къойдула.

– Сен атдыргъан этгендилеми дейсе, кеси атылмагъанмыды?

– Хау, нек дегенде бир милиционер анга атдырып башлады да, окъ тийген этген болур эди, Аврора жерге жыгъылды. Тепмей туруп, бир жыйырма секунддан атылды.

– Будильникми болур эди?

– Угъай, – деди Ломаев, физикча сагъыш эте, – быллай адам кёп болгъан жерде заманны тохташдыраллыкъ туююлсе. Жаланда буйрукъ берилерге боллукъду... Алай къаты атылды, Аврорадан хазна бир зат да къалмады... Паспортуна уа зат да болмагъанды.

– Аны паспорту жокъ эди, – деп, Цанаев кючден айтды. – Паспорт орунуна справкасы бар эди.

– Тюзю, – деди Ломаев. – Аны паспорту жокъ эди, сумкасы бла бирге урлап кетген эдиле. Ёзенде, атылгъандан сора, сейир туююлмюдю, паспорту табылды.

– Аврора! Жарлы Аврора! – деп шыбырдады Цанаев. Сора, къолу бла нёгерине тие: – Аврора Аллахха бек ийнана эди. Бу харам жерде анга жер жокъду... Межгитге ёфендилеге бар да, Аврора ючюн... – дегенлей, солууу тыйылып башлады.

– Баргъанма, энтта да барлыкъма, хар нени да этерикме, – деди Ломаев.

Ол кече окъуна Ломаевдан сора къатыны келди да, былай айтды:
– Жарсыма, хар затны да этерикбиз. Моуллот да, дууа да окъуту-
рукъбуз, тийишлисича, хар кюнден окъутурукъбуз.

– Сау бол, сау бол, – деп шыбырдайды Цанаев.

Ол жилимайды, кесин къолгъа алыпды, бетинде уа ол ышарыу, бети да къынгырына кетип. Врачла уа, аны кёрюп, къатынына Цанаевни микроинсулт болгъанын айтдыла. Цанаевни жаягъы да къынгыр болду, бир къолу да тохтады, сёлшгенде да, бюлджоргю этип сёлешеди. Алай къатынына уа, къыйналып айтса да:

– Сау бол... Хар зат ючюн да кеч мени. Билгенимча жашагъанма... Бир тилегим барды жаланда, мен ёлсем, Чеченнге элтип, туугъан элими къабырларында асыра.

Къатыны жилий эди, ол а, кюльорге кюреше:

– Былайда да зат эталмадым мен, бу жол да сени юсюнге тюшеме... Кечгинлик бер, мен бир кишиге да нёгер болалмадым... Аврораны да кьорууалаймадым, болушалмадым анга.

– Кесинги ашама. Хар не да къадарды, – деп жилий эди къатыны. – Сен а аягъы юсюнге турлукъса... Мен бюгече жанынгда къаллыкъма.

– Угъай, – деп, къычырыргъа аз къалды профессор.

Цанаев кишиге къыйынлыгъын берирге суймей эди. Узакъ бармай ёллогюн билип, аны бир къайгъылыкъ бла сакълай эди. Бир жаны бла уа, алимча, бир жашаудан башха жашаугъа ётеригин да биле эди. Ол аллай затлагъа Аврорадан юйреннгенди. Ол сагъышла анга Аврорадан жукъгъандыла. Алай бла ол больницада ёлорге суймей эди. Ол ёлюм аныкъы туююлду. Кеси аллына болса суюди ёлорге. Аны себепли Цанаев суймейди, къатыны кече жанында къалса. Медсестра окъуна болмазгъа керекди аны къатында.

Палатада жангыз кеси къалгъанында, ол хар минутдан телефоннга бла ноутбукга къарап турду, бир тюрлю бир эсэмэс келмеди. Жукълатычу дарманла уа кеслери ишлерин этдиле: ингирге жукъугъа батып къалды. Алай ол ёлмегенди. Уяна келип, тюнюндеча, ол Аврораны кёрдю. Ол жарсыулу, мудах эди, кеси да акъ, жарыкъ кийинип, мёлек кибик!

Цанаев уянды. Ёлюп сау болгъан адамгъа ушайды. Палатада шошлукъну, бир жангы затланы сизди. Дарман ийис бла бирге хауада Аврораны ийисин да сизди. Цанаев терк окъуна телефонну алып къарады, анда эсэмэсле жокъ, ноутбукну да алды, анда да тюз алай.

Аны жюреги терк-терк уруп башлады, давлениясы да кётюрюлду, къулакълары да шуулдадыла. Анга къобаргъа жармайды, алай, къоймасала да, ол кеси керегине къобады. Барып абидез алды да, бусагъат намаз этерикди. Намазны да жатып этерикди, Аврорагъа дууа этерикди. Ваныйни эшигин жапханлай, палатада уа биягъы Аврораны ийиси.

Ол, дарман ичейим деп, чыракъны жандыргъанлай, сын къатып къалды: стол юсюнде бир кесек къаралгъан угу-жугу конверт тура эди. Ол конвертни акъырын алып, нек эсе да ийисеген этди – ол а мылы

ийис этип. Тап ачаргъа кюрешди да, къоллары къалтырагъандан болалмады. Алай аны къол ызын кѳргенлей а – ол Жангы жылгъа саугъа алгъан сабий кибик къууанды. Жашаугъа жангыдан жаратылды. Ангылады Цанаев бош жашамагъанын!

Саусузгъа андан сора не керекди?

Ол къууанчдан Цанаев акъырын жилип башлады. Ол аны жашауунда ахыр жилимукъла эдиле. Ол жилимукъла аны бетин жарытдыла, бети да ариу, сыйдам болду. Жилий, къагъытны да, кѳзлюксюз окъуп, сау кечени жилип, Аврораны ариу жумушакъ ауазын эшитип турду:

«Хурметли Гал Аладович! Багъалы Гал! Сен, кертиси бла да, Кюнню Аллахыса, мени Кюнюмю, мени къадарымы! Мени жашауумда бир къууанчлы кюнюм болгъан эсе, ол а болгъанды, ол – сен эдинг!

Багъалы Гал! Бу письмо Санга не хазна жетсин. Алай мен ийнанам, Сен мени эшитирсе, ангыларса, болушурса деп.

Мени санга юч тилегим барды:

Биринчиси. Кеч мени! Хар зат ючюн да кеч! Таусовланы къадарлары чеченлилени къадарыды.

Экинчиси. Москвада муслийман къабырлада бизни сабийибизни гитче къабырчыгъы барды. Къабырланы къалауурлары барысы да танныйдыла мени. Ала санга кѳргюзтюрюкдюле ол къабырчыкъны... Бош, Сен билит кѳй деп айтама.

Ючюнчюсю. Эри къатынына ыразы болмай, тиширыу Жаннетге тюшмейди дейдиле. Кѳлунгдан келлик эсе, ыразы бол манга... Дагъыда. Ол дуняда, анда-мында бир кере окъуна, Норвегиядача, биз кѳрюшаллыкъбызмы?

... Мен, кеси жерибизден узакъда, ачыкъ кѳкню тюбюнде, кѳйчуну кѳошунда туугъанымча, ѳлген да алай этерикме – юйсюз, асыралмай. Алай мен Уринама – Аврора – Танг Жарыгъы, жашауумда бир атламыма да сокъуранмайма. Нек дегенде мени Кюнюм – мени Жаным, Суйгеним Гал хар заманда биргеме болгъанды – чыкъгъанды! Мен ана болсам эди, мени оюмуна кѳре, мени жашауум баиха тюрлю болургъа боллукъ эди... Гал, кеч мени! Кечаллыкъ эсенг, кеч!.. Алагъа уа ийнанма».

* * *

Цанаев кече узуну бошуна жилип чыкъмагъанды. Жилимукълары бла аны битеу аурууу кетгенча болду. Аны себепли эрттенликде письмону ким келтиргенин сурап башлады.

Профессорну тилегин къалауургъа айтдыла. Камерагъа къарар кереклиси да жокъ эди, нек дегенде анда адамла мутхуз, жаланда ауаналары кѳрюне эдиле. Терроризмге ма алай къажар сюеледиле бизни къыралда. Ол тюбегенле айтханнга кѳре, письмону Фѳдоров келтиргенин ангылады. Цанаев аны телефон номерин эртте окъуна къырып кетерген эди. Профессор ол кюн ингирликде фитнес-клубха барды. Билъярд болгъан залда кѳп олтурду, дарман да иче. Фѳдоров а келмедиле. Эринмедиле Цанаев, андан чыгъып, кечеги клубха барды. Иймедиле аны

ичине. Къаты ауруп тургъанын эслеп этдиле алай. Болсада Цанаев кече сагъат экиге дери клубдан чыкъгъан жерде таксини ичинден чыкъмай сакълады.

– Профессор, не этесиз былайда? Сиз ауруп турасыз, – деди Фёдоров.

– Ишим барды. Болушчу, – деп, Цанаев Фёдоровну биргесине сюелген кыздан айырып, бир жаныракъ элтди. – Аврорадан не къалгъанды? Бир затчыкъ окъуна. Къабырлагъа элттип, асыраргъа керекме.

– Сиз аурупсуз.

– Мен аурупма, ёле турама. Тилейме, болуш. Не заты къалгъан эсе да. Асыраргъа тийишлиди.

– Ол боллукъ иш туююлдо.

– Бу къыралда хар затны да этерге боллукъду. Мен тёлерме.

– Къоюугъуз мени, сиз акъылдан шашып турасыз.

– Сабийни юсюнде анга да, манга да болушхан эдигиз, – деп, Цанаевни солууу тыйылып, кючден айта эди. Алай ичи уа жанады. Фёдоровну къолундан тутуп, бетине къараргъа кюрешеди. – Ол заманда сизде адамлыкъ, жандауурлукъ бармы эди? Бирда болмаса да, Сибирьде туугъансыз, эр кишисиз. Огъесе ол затланы барысын да клубладамы тас этгенсиз?

– Андрей, бошаймыса? – деп, Фёдоровну нёгер къызы ашыкъдырады.

– Сиз ауруп турасыз, – деп, жийиргенчли, къолун да ычхындырып, Фёдоров машинагъа олтуруп тебиреди. Фёдоров, лимузинге минер-минемез, ызындан эшитди:

– Итден туугъан итле! Тиширыуну ёлтюргенсиз, мени сабийими ёлтюргенсиз.

Фёдоров, машинасындан чартлап туюшуп, Цанаевни къатында сюелди. Ала бетден-бетге сюелип, кёзлери бла бир бирни ашаргъа хазыр эдиле.

– Болмагъан затланы жаншамагъыз! – деди Фёдоров.

– Мен сени да, сени нёгеринги Бидаевни да бууар эдим, – деп, Цанаев да тюз ол айтханча айтды. – Жарсыугъа, къолумдан келлик туююлдо, къарыуум жокъду.

– Къарыуунг боллукъ да туююлдо! – деди Федоров, ауазын да кётюрюп.

– Билеме, – деди профессор, ышаргъан кибик этип. – Ёлтюрюрге сюесе.

– Андан сора акъылымда бир зат жокъду! – деп, профессорну къулагъына шыбырдады Фёдоров.

– Алай эсе, тилейме, – деп, профессор да Фёдоровну къулагъына шыбырдады. – Бусагъатда, бюгече. Сюйгенинглеи. Шахидни бел бауун алырма. Санга аны ючюн премия да, къуллукъ да, машинала да, хар зат да берирле!

– Уф-ф! – деп, ачыуу бла ынычхады Фёдоров. – Сиз не тюрлю профессорсуз, сиз кьойсуз... Кесигиз ёллюксюз, – деп, ол Цанаевни бир жанына тюртдю.

...Экинчи кюн эрттенликде Цанаевни юйюрю муслийман кьабырлагъа бардыла. Аны аллында кюн профессор, иги ахча тёлөп, заявления да жазып, кьабырны ачаргъа эркинлик алды. Биринчи гитче сын ташчыкьны ариу тап алып чулгъадыла. Анда уа: «Цанаев – Таусов. Мени чыкьмагъан Кюнчюгом, мени Жашауум!» деп жазылып тура эди. Аны Аврора кеси кьолу бла жазгъан эди.

Кьабырны кьазып, сабийни чыгъаргъанларында, алайдагъыла барысы да жилидыла.

Чеченнге учаргъа билетле алынып эдиле. Сабийни ары элтип, анда эллеринде асыраргъа оноу этдиле, Аврорагъа да сын таш салыргъа.

Алайда Цанаевни телефону зынгырдады. Сёлешген ким болгъаны белгисизди.

– Гал Аладович, менме, – ол ким болгъанын айтмайды, ауазы да бир кесек тюрленипди. Цанаев нек эсе да аны сакълап тура эди. – Мен ингирде сагъат онда юйюгюзге барлыкьма.

Цанаевни башына келмеген кьалмады. Ол аны эртте окьуна арбазгъа чыгып сакълап турду.

Фёдоров башха машина бла келди. Ол Цанаев бла саламлашхан да этмей, машинасыны багажнигин ачып, андан бир ауур коробканы чыгарып:

– Эталлыкьмысыз? – деп сорду. Цанаев абызырап, битеу кьарыуу бла коробканы тутуп кьучакълады: ол ангылады мында не болгъанын. Жилимукълары кеси аллына тёгюлдюле.

Фёдоров а акъырын:

– Бек бушуу этме, – деп, бармагъы бла коробканы кьагъа:

– Сиз тюз айта эдигиз. Бизни кьыралда хар нени да сатып алыргъа боллукьду.

– Неллай бир берирге керекме мен сизге?

– Жаланда бир зат. Бизни барыбызны да итлеге тенг этмегиз, мурдарлагъа санамагъыз. Мен ишден кетгенме, – деп, Фёдоров ашыгып машинагъа олтурама деп тургъанлай, сагъышланып, артха чыгып, Цанаевни кьатына келип, бирле эшитирик кибик кьулагъына шыбырдады:

– Бидаевни юсюнден эшитгенмисиз?

– Итге – итча ёлмю, – деди Цанаев.

– Хау, тюз юйюнден чыкьгъан жерде керох бла уруп ёлтюргендиле. Бир уруп кьоймай, экини кере да ургъандыла... Муну ючюнмю этген болурла? – деп, Федоров бягъы бармагъы бла коробкагъа тийди. – Ёлтюрген адамны ызы Чеченнге элтеди.

– Чеченнге да болур, – деди Цанаев. – Алай буйрукъ мындан болгъан болур. Ол кеси адамларына да керек болмагъанды.

– Нени юсюнден айтасыз?

– Сынауум барды.

– Сау кьалыгъыз, профессор.

АВТОРДАН

Мен профессор Цанаевни хапарын тыш адамладан эшитмегенме, ол мында хазна жашамагъанлыкъгъа, экибиз да бир элденбиз. Кюнлени биринде уа, Цанаев келгенлей, аны юсюнден хапар жюрюп башлады: ол ёлген сабийин, Москвада къабырындан чыгъарып, Чеченде асыраргъа келтиргенди. Дагъыда бир терорист тиширыуну – ёлген сабийини анасыны – башын да мында асыраргъа келтиргенди. Аланы Москвадан Грозныйге келтирир ючюн, уллу къыйын салгъанды.

Къайгъы сёзде адам бек аз эди. Биринчиден, Цанаевланы кёп адам танымайды, ала мында жашамагъанлары себепли. Къабырлада алагъа жер берирге окъуна унамай турдула. Алай профессорну намысын кёрюп, жангы къабырлада бердиле жер. Эки урушну хатасындан эски къабырлада жер жокъ эди.

Аланы асырай туруп, мен да къабырлада эдим. Насыпха, кимни къалай асырагъанларын кёрмедим. Элни эфендисинден сора аланы киши да кёрген болмаз эди. Диннге кёре хар нелерин да этип бошагъандан сора, Цанаев кеси жангызлай къабырла къатында аны бир кесекге къоярыкъларын тиледи.

Бир жарым сагъатдан сора профессорну келмегенин эслеп, аны излерге бардыла.

Ола, эки къабырны ортасында эки къолун да жайып, эки къабырны да къучакъларгъа кюрешгенча жатып тура эди.

...Бусагъатда да алай жангыз сюеледиле ол сын ташла. Гитче сын ташны онг жанында былай жазылып: «Цанаев Гал, 1942-2007», сол жанында уа, профессор кеси сау заманда акъ мермерден сын таш шлетген эди, алтын жазыула бла жаланда бир ат: «Аврора».

Грозный – Шали, 04.07. 2011 г.

Малкъар тилге
ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди.

Амир МАКОЕВ

АЛТЫН АПЕЛЬСИНЛЕ

Бир-бирледе мен бир тасха эшикни ачама. Аны ары жанындан сабийлигими мудах ауазы эшитиледи, ханс басхан жаяу жолчукъ мени тюшле дуниясына, толмагъан муратларым жашагъан жерге элтеди. Анда белгисиз жолчукълада мени эрттеги умутларымы ауаналары айланадыла, атылып къалгъан эски юйню къарангы гезенинде ёк-сюз болуп къалгъан агъач атчыкъларым, къатапа айыу балачыкъларым жашап турадыла. Анда, адам къолу жетмеген парклада, жомакъ юйчюклени губу аула алгъандыла. Гыллыучалагъа, сюрмеленип этилген агъач эсгертемелеге мугут къоннганды. Анда терекле башларында алгъынча айланмайды аяз, бош къалгъан терек бахчаланы аман ханс хорлагъанды. Эртте ёлгенди къарангы жер тюбюнде жашагъан чыгхан патчах, аны къайгъысыз гномлары да къайры эсе да ташайгъандыла. Къачан эсе да бирде уллу болуучу долай жауун кёлчюк кибик гитчечик болуп къалгъанды, анда, желпеклери да къаралып, сюеледиле мени кемелерим...

Манга бир бек ушагъан бир адам а, алайда сууукъ ташха олтуруп, эсинде, тизгинсиз болуп, атылып тургъан ишлени тинтеди, аланы ичлеринде биринчи къууанчларымы бла кёлкъалдыларымы, сабий муратларымы, биринчи кюйдюрген ачыуну да излейди. Ол дуния манга энди алай гитчечик кёрюнеди, ма былай, жеримден да турмай, къолуму созгъанымлай окъуна, мени оюмларыма къайгъы салыучу узакъ жерлеге жетип къаллыкъча, алада череклени башха жанына бураллыкъча, узакъ жулдузланы къол аязыма жыйып, бир къолумдан бирсине теге, ойнаяллыкъча. Ол эртте заманда мени татлылыкълары бла инжилтген жүрек къайгъыларым, аладан къачар, чыгъар къарыу болмагъан амалсызлыкъларым энди ёмюрлюкню аллында алай магъанасыз, алай кюлюню кёрюнедиле.

Алай а бу тюбю башына айланган дунияда, мени андан узакъ этген жыллагъа да къарамай, терен агъачда мени тынчайтмагъан ачыу жашап турады. Хар заманда ол манга мудах ышарыу бла тюбейди, сора жаныма олтурады да, башын мени кёкюрегиме салып, жан жууугъу келгенине къууанып, акъырын къалкъыйды. Бир кесекден а, къайгъылы болуп, кесини кёз жашларындан уяла, кишиге эшитдирмей жиляйды...

Ма, билмей тургъанлай, къайдан эсе да къоян дауурбасны къагъылгъаны, жүк ташыгъан ауур машиналаны эсгертиу тауушлары, от тюшгенде, аны ёчолтюрге ашыгъыучу машиналаны къуугъунлары эшитиледи. Кечеги кёк жашнайды да, къоргъашин солдатчыкъла: «Ура!» – деп, кычыра, къазаутха киредиле. Дуния жангы бояула алады, терек бах-

чала чагъадыла, къанатлыла жырлайдыла, гюллени духбарий ийислери мен олтурган отоуну толтурады. Къала башында эски сагъатла, тюш болгъанын билдире, къагъыладыла, аскер къайыкълада, кюн тюрбюнде кёз къамата, жарыкъ желпекле аяздан толадыла, узакъ къыраллагъа те-бирегенлерин билдире, топла атадыла. Алда сейир эм бошалмазлыкъ жашау сакълайды.

Керти да, дуня ёмюрлюк кёрюне эди. Ол соруу а менде къайдан, нек, не сылтау бла туугъаны белгисизди. Ол манга салкъын паркда мороженое бла кёмюкю лимонадны арасында келгенди. Атам манга, баям, ёмюрлюкню сорууларына эс буруругъа алыкъа эрттеди депми, огъесе сабийни башына аллай оюмланы ким салгъанды депми, сейир этип къарагъан эди. Къалай-алай болса да, анга мени сорууума жууап этерге тюшген эди.

– Хау, жашым, биз барыбыз да не заманда да жашап турлукъбуз, – деген эди ол. – Жерми? Жер да ёмюрлюкдю, жашым.

Ол заманда мен жер, ол кюнледе къарагъан кинодача, экиге бёлюнюп, жарылып къалыр деген къоркъуууму айтдым. Ол уллу жарылгъаннга машинала, юйле, адамла, жаныуарла да кете эдиле.

– Атам, сен иште кетсенг, сора биз ол жарылгъанны бирси жанында къалсакъ, къалай боллукъду?

– Мен кёпюр ишлерме да, сен бла ананг болгъан жёрге ётерме. Тели затланы айта турма энди.

Мени телликлерим а, сейир этсегиз да, керти болдула. Дуням экиге бёлюндю, билмейме, ким терс эди анда – атаммы, анаммы. Угъай, атам аллай кёпюр ишлеп, бизге ёталмады. Аланы араларында болуп къалгъан ол жарылыу кёп да къоркъуулу, кёп да уллу эди. Аламны бир тюрлю бир кёпюрлери да байлаяллыкъ тюрлю эдиле энди аланы бирге.

Ол мени жаланда бир белгили кюнледе, белгили сагъатлада кёрюрге боллукъ эди.

Анам бла мен бир башха (бек бай) юйде жашай эдик. Хар жолдан атамны мени алыргъа келгени къайгы туудура эди барында да, бютюнда – анамда. Аны юсю бла ол ёге атама, аны атам къабакъ аллында сюелгенин кётюралмагъан тырманчы анасына да ёте эди. Ол анга жарлы, жалангач, юйюрюн кереклисича кечиндиралмагъан, ала ючюн тийишли хакъ тёмемей эселе, илму ишлери кишиге да керек болмагъан факъбра дей эди. Ол жашауу келген адам, дуня башында эл бла бир ариу жаш къыз тургъанлай, жашы ата-анасыны сыйлы юйлерине такъмагъы болгъан тиширыуну нек келтиргенин ангыламай эди. Аны ючюн жашына ыразы болмагъынын айтыр ючюн да къалмагъанды.

Атам ол затланы биле эди да, ауурлугъун бир аягъындан бирсине кёчюре, тёзюмсюз сюеле эди, мени кийиндирип, анга чыгъаргъынчы.

Атам бла мен тенгизледен, къарлы тау башладан женгил ётюп, булутладан да ёрге чыгып, андан къарап, жашау берген жаунну шорхалары къыйырсыз агъач талаланы къалай сугъаргъанларын кёре эдик. Билмей тургъанлай, жер жюзюню бир узакъ къыйырында ажайыплыкъ жарытхан ханлыкълагъа тюрлюп да къала эдик бирде. Анда уллу халал

аскерчи пелиуаннга, кытайгъа минип айланган, кеси бир къарыш, сакъалы уа минг къарыш болгъан огъурсуз кишичикге да тюбегенбиз. Атам бла бирге, букъдурулгъан байлыкъла излей, къоркъуулу, къатышлы орамлада айлана, душманларыбыздан кючден къутулгъаныбыз да болгъанды.

Атамы хапарларындан тегерегимдеги дуниягъа жан киргенди. Башхала бла уа алай туююл эди – мен кече бла кюнню арасындача, мудахлыкъда тургъанма, атам энди уа къачан келеди мени алыргъа деп.

Кёп жылланы ичинде къарыусуз болгъанданмы, акъылы таркъайгъанданмы огъесе мени ансыз да ачыгъаны тохтамагъан жарамы жангъдан ашлатмаз ючюнню, билмейме, алай акъылым ол ахыр ингирде болгъан ишни толудай къайтаралмайды. Эсим, уялып, бир жанына къарайды, мени сорууларыма жууапха инбашларын жыйырады: «Ол эртте эди, аллай бир заман ётгенден сора, хар нени да эзде туталмайса, сен да, мен да ол заманда бек жаш эдик, – дегенча. – Ананг бла ёге атанг терс туююлдюле, сен алагъа терк-терк бараса, ала сени сюедице. Андан сора не керекди адамгъа? Къыста бу ачыуну кесингден, не олтураса, аны бла къучакълашып? Сенден кетсин да, кышына чертлеуюкле бла жемишле жыя, ёмюрюн терен агъачда ашырсын. Барма энди ол оюлгъан юй болгъан жерге. Андан не магъана?»

Эсим бла мен бардыргъан кыйын, бездирген ушакъ аз-аздан ол эртте биз жашагъан, пролетар жазыучуну атын жюрютген юйню келтиреди кёз аллыма. Жангъдан сюеледиле жаяу жол жанында терекле, чыракъла жанадыла, узун къанга шинтиклени, аланы жанларында киркипчик атыучу орунланы да кёреме. Ма ол къарангылыкъгъа батхан сахарда ай да, жулдузла да жанадыла.

Сора мен атамы бизни къабакъ эшикlege жууукълаша келген ауанасын кёреме. Ма ол, бийик, арыкъ, не заманда да сабыр, умутсуз окъуна къарамы бла, сыйдам ташла бла тышланган жолчукъ бла эшикге дери барып, къонгуроуну басады. Анда уа, уллу юйню ичинде, мен буруучукъларын бурсанг, кеслери жюрюген иллеулериими барын да отоугъа бирден ийип, ол къарт къатынны кюзутургъа хазырланама. Сора сюйген, сакълап тургъан адамымы ауазымы эшитеме:

– Кечгинлик беригиз манга, замансыз замада келгеними ангылайма, алай а тамбла узакъ кетеме да, жашыма бир бек керек затны айтыргъа сюеме. Бир сагъатчыкъ айланып келейик.

– Кечди, – дейди анам, огъурсуз бет алып, – бирси кюн кёрюшгенсиз.

Атам а ийнакъ, жыр ауазы бла:

– Манга ол бек керекди, сен ангыларгъа керексе, андан сора бу дунияда мени бир адамым да жокъду.

Мен отоудан аны аллына чабып чыгъама, андан а мени ызымдан ол машиначыкъланы бир бирге ушамагъан кыжылдагъан, кычыргъан тауушлары эшитиледи. Анам, башындан тутуп:

– Аллах, Аллах! Бир кесекден мен тели боллукъма! – деп, мени отоуума чабады.

Биз а, аны сакъламай, такъгъычдан мени курткамы, бёркюмю да сермеп, акъырынчыкъ чыгъабыз.

Экибизден сора бу дунияда бир жан да жокъча кёрюнеди бизге. Биз уллула да, насыпллыла да болуп барабыз, башларыбыз жулдузлагъа тие, ол кюз арты хыличи аязны хуржунларыбызгъа жыя, ол андан чыгъалмазлыкъ суна. Жаяу жолчукъну ахырында сакъ атлайбыз, жукъларгъа хазырлана тургъан ууакъ къайгъылы гитче адамчыкъланы тынчылыкъларын бузмаз ючюн. Барабыз, чурукъ тюплерибиз бла тауланы тынч сындыра, тенгизлени, долайланы да жукъгъа тергемей. Былайда уа:

– Ах, жашым, биз экибиз, эки пелиуан, неле этдик! Ток баргъан жиплени юзюп, чыпынланы да аудурдукъ.

Сора экибиз да, бир бири кьолларыбыздан тутуп, къачабыз, ызыбыздан а ол жерли адамланы уулу садакъ окълары учадыла, уллу къанатлы жилинны ауузундан чыкыгъан отла кьууадыла, уянган эмегенлени жюрекке сууукъ кийирген улуулары эшитиледи. Сора анда, аламны кыйырында, биз бир жол жингирикге бурулабыз да, ары дери атам мени элтмеген бир сейир талагъа тюшюп къалабыз. Аллыбызда ёмюрлюк жолоучуланы тютюннге ушагъан ауаналары барадыла.

– Кёремисе, жашым, ма ала Дон Кихот бла Санчо Пансадыла, ол а – Гамлет. Мен сени аны бла танышдырырма. Ма ол а Одиссейди, сен аны таныгъан болурса, баям, мен аны юсюнден санга кёп кере хапар айтханма.

Арып, биз ташла юслерине олтурабыз, атам, кьолун хуржунуна сугъады да:

– Унутуп турама, санга апельсинле алгъанма. Жаланда тёртдюле, алай, къарачы, къалай уллуладыла. Эсинги бурчу, жашым, ай жарыкъда была алтын бет алгъанчадыла. Ал, аша.

Мен алыргъа унамайма:

– Бизде да бардыла апельсинле, бусагъатда ашарыгъым келмейди.

Ол манга ёпкелегенча къарайды:

– Охо сора. Юйге къайта туруп берирме.

Ол бир кесек тынгылайды да, дагъыда тёмей:

– Ма, энди сен да «бизде» деп сёлешесе. Ол сёзле мени къалай ачитханларын билсенг эди. Къалай сюе эдим мен барын да артха къайтарыргъа. Бизге дагъыда кызчыкъ тууаргъа боллукъ эди, санга эгешчик. Ол тууса, бизни хар небиз да башха тюрлю боллукъ эди, алай ананг унамагъанды... Ол аны тууарын суймегенди.

Мен а не, сабий, кьууанч тыпырлы болуп:

– Манга эгешчик тууарыкъды. Анам айтханды алай, – дедим.

Атам, эки кьолу бла башын тутуп, кёп олтурду алай.

Къара талада аны бети кёрюнмейди. Мен да тынгылайма, кечеден чыгып баргъан тасхалы ауаналагъа къарай. Ма башын да энишге этип, къарт барады, ызындан а аны чамчысы, аякъларын да кючден ала. Экиси да неден эсе да бир бек арыгъандыла, инжилгендиле. Аланы ызларындан кёп адам келеди, аладан бирини башында уа, ол алда баргъанны, не

эсе да бир нюр жанады. Сора башында да чалмасы бла эшекге минип чыгъады бир къайгъысыз кишичик...

Атам манга бурулады:

– А, къараймы тураса, ала бла жашауунгда энтта да кѣп кере тюберсе.

Ол манга не эсе да бир керек зат айтыргъа хазырланнганын ангылайма.

– Ангылаймыса, мен тамбла узакъ кетерге керекме, коммерсант болгъанма энди. Ахча этерге керекме, бу сатыу-алыу иш меники туююл эсе да, мен анда зат ангыламайма. Тыш кыралгъа тебирегенме, санга мында болмагъан, киши да кѣрмеген кѣп саугъа келтирликме. Сени ючюн этеме бу затланы барын да. Сени нѣнг да менден болургъа керекди, мени кыйынымдан. Мен сени атангма, ангылаймыса? Мени ахчам таза боллукъду, артда сени жылытырча. Ёге атангы ахчасы уа къаллайды, билемисе? Ах, сен аны билсенг эди. Алай сени ананга башха туююлдо, анга, ангылаймыса, башха туююлдо. Билемисе, ананг нек ачыуланады, хар мен келгеним сайын? Мен аны бизни юйюрюбюзню аллында терслигин, гюняхлылыгъын эсге тюшюрген бир шартма да, ма андан. Уллулада аллай гюняхлы ишле боладыла... Неле айта турама?! Не болгъанды манга?! Акъылымы ахыр да тас этип тура кѣреме. Санга бу затланы айтыргъа керек туююл эдим. Ангылагъан да этерик туююлсе алыкъа сен аны. Мен бош алай, кеси кесим бла сѣлеше турама. Кеч. Сени ананг а бек ариуду, аны кѣп ахчасы болургъа керекди, ариу кийинирча, ариу жашарча. Ол бек ариуду, алай болмаса, ол сылыкъ, юйюрнию чачханына да къарамай, андан башын тас этип айланмаз эди. Алай ол затлагъа эс бурма, жашым, сен бла мен хорларыкъбыз. Бек башы, сен мени бла болсанг, мен хар нени да хорларыкъма, не да эталлыкъма. Мени сенден сора адамым жокъду. Мен бир кесекден къайтырыкъма.

Биз, айырылыргъа суймей, юй таба акъырын-акъырын атлай барабыз. Кюз кече сууукъду да, атам мени кѣолларымы кесини исси кѣол аязларында жылытады. Жан кѣрюнмеген орамда жаланда бизни аякъ тауушларыбыз эшитиледи. Мен, андан айырылыргъа суймей, атама кысылама. Мен алыкъа анча-мынча деп, заманны ѣнчелей билмейме, ол къаллай бир келмей турлугъун да ангыламайма. Ол болжал узакъ созулур деб а кѣоркъама. Атам, тынгылауну ийип, ѣрге, жулдузлагъа, къарайды, мен а анга къатыракъ кысылама да, кѣол аязымы тюбюнде аны курткасыны хуржунларын энишге тартып тургъан апельсинлени сеземе.

Юйге жетгенде уа, бизни ѣге атам бла аны машинасын жюрютген мазаллы шофѣр сакълап тура эдиле. Бизни кѣрюп, ала машинадан чыкъдыла. Ёге атам, къабакъ эшикни къатында тохтап, болалгъаныча ариу айтып, мени чакъырды:

– Кир теркирек юйге, ананг тели болады, сиз а бир тюрлю бир къайгъысыз айланасыз кече ортасында.

Ол мени юйге кийириге кюрешди, мен а унамай, тирелдим, нек дегенде ол ѣге атамы машинасын жюрютген уллу адам атамы къатына

келди да, аны бир жанына элтди. Мени ол аман адам атама хата этер деп келмей эди келюме, атам бир заманда да манга бир ариу сөзле айтмай айырылмаучу эди да, аланы сакълай эдим, бютюнда ол узакъ кетеригин билгенимде. Шофер, атамы аллына эриши халда сюелип:

– Нек къыйнайса бу адамланы, бу жарлы тиширыуну да нек алындыраса? Сени не кюнде, не сагъатда келиринги белгилегендиле да, ма ол кезиуледе келе тур.

Атам, аны инбашындан къарап:

– Жашла, мени жашым бла адамыча саламлашып кетерге къююгуз, артда селеширбиз. Ол бу затланы эшитирге керек туююлдо, – деди.

Сора ол уллу адамны бир жаны бла мени таба атларгъа тебиреди. Ол бир атлам этди, алай ол мазаллыны тегерек айланып, бир жаны бла атлагъан тынч туююл эди. Ышарыуун кердюм мени таба атлагъан атамы. Ол манга къолларын созду:

– Жашым, келчи былай.

Алай мазаллы, аны жолун, къолун узатып, тыя:

– Санга не айтханымы ангыламаймыса, шуэхум? – деп, ол атамы артха атды.

Буюргъанларын этгенди. Мазаллы къарыуун эсепге алмай, алай тюртген эди атамы, ол аны аягына да тийип, алай жыгъылгъанын кердюм. Ол заманда аны хуржунундан тюшген апельсинле жаяу жолчукдан тегереди. Мен кесими анга атдым. Алай ёге атам, мени боюнумдан къаты тутуп, жилимукъларымдан къарыла тургъанымлай, юйге тартды...

Жангыз ауанача айланама мен къуру юйде. Керемисиз, ол моторчугъу болгъан, мен буруп айландырыгучу паровозчукъ рельслеринден бир жанына ажашып, кепюрден суугъа кетип тургъанын. Автокран кубикледен ишленнген юйчюгюме тийип, аны ойгъанды. Маймучукъларым бла эрлен балачыкъларым, ичлеринде пружинла къарыуларын тауусуп, телесине сюеледиле. Алада онла бла жылланы букъусу жатады да, аланы манга саулача къараучу мияла кезлери мутхуз болгъандыла, ичлеринде моторчукъларын да ахыр да тот басып, энди аланы буруп амал къалмагъанды.

Бир-бирледе бери, бир жан болурму деп, аны излей, аяз учуп кириучюдо, ол терезе къабакъланы къымылдатады, ким эсе да полгъа жайып къойгъан китапланы бетлерин ачады, алай а кесине бир сейир зат да тапмай, кетерге ашыгъады. Бирде ол отоуладан биринде анамы жилигъан тауушун эшитирге боллукъду. Мен аны табама да, аллына олтуруп:

– Анам, айтчы, не болгъан эди атама, ол мындан кетгенден сора? – деп сорама.

Ол а, манга жилимукъла кюйдюрген кезлерин кетюреди да:

– Къой, къой мени, жандаурсуз жашым. Ёлтюрюргеми сюесе анангы?! – дейди.

Бир кесек олтуруп, аны ауана болуп къалгъан саны кечени къарангысына кетеди.

Сора мен жангыдан ачыуум бла кесим жангыз къалама тауушсуз ханлыкъда. Биз кеп олтурабыз тынгылап, ызы бла ол къобады да, мудах

ышара, агъач теренине тауушсуз кирип кетеди. Ол мен аны бир заманда да кююп кетмезлигим биледи.

Атам а не? Эрттенликде, келишгенлерича, ол бла нөгери, уллу машинаны да суралгъан хапчукдан толтуруп, бизден узакъ, бир башха шахаргъа кетгендиле. Эки ыйыкъ чакълы ётгенлей, аланы машиналары, тоналып, кююп тургъанлай, бир агъач кыйырында тапхандыла. Андан сора атамы, аны нөгерини юсюнден да бир адам бир зат эшитмегенди. Жюрюген хапарлагъа кёре, ол заманлада быллай затла бола тургъандыла, сора ол жерлеге чакъырылмай келген эки коммерсантны ёлтюргенлери ол тийредеги милицияны тинтиу бёлюмюню кыагытларында ачылмагъан аманлыкъча кыалгъанды.

Аллай бир жыл озгъандан сора да, атамы юсюнден сагъыш этсем, бир оюм кюйдюргенлей турады мени: ол мени жашауундан эсе бек сюйген, кесини насыбын жаланда менде кёрген адам, белгисиз аманлыкъчыланы кюлларындан жоюлгъан атам бир терен агъачда ашыгъышлы кыазылгъан уруда кыар тёбени тюбюнде жатады. Мен а, аны жангыз жууукъ адамы, бир затны да тюрлендиралмайма, бир затны да тюзеталмайма, бир кишиге да дерт жетдиралмайма. Кёз аллыма уа тохтамай аны жыгъылгъаны келеди: кыарыусуз созулгъан кюллары, бир кезиучюкге мен кыарамым бла тутхан бети, жашыны аллында аллай болумгъа тюшгенинден сабийча уялып, тюрленген бети. Сора курткасыны ол тартсоз болгъанда ачылгъан замогу, ол манга келтирген тёрт апельсинни тёнгерегенлери... Ол заманда алай жаным ауруйду атама, бир заманда да бир башха адамгъа аурумагъанча...

Манга атамдан кыалгъан дуня бир кесек онгнанды, оюлгъанды. Энди мен аламны кыйырына, ол ёмюрлюк жолоучула жюрюген сейирлик тала болгъан жерге элтген жол жингириги кыалайда болгъанын билмейме. Атам жанымда болмагъанда, мен ётгюр айланалмайма дуня башында, пелиуан болуп, сейир тюбешиуле излей. Атамча, ол сабийлигим кыуру орамларына жан кийирирча, жашыртын сёзле табалмайма.

Жер-жерде айланган артистлени базар майданында болуучу жарык балаганчыклары да кетгенди белгисиз кыраллагъа. Чыганлыла жыйыны, кеслерини харекетчиклерин да жыйып, жулдузла юсю бла кечеги кёкге кетгендиле. Мени шуёхларым а, иллеулерин да юзмез юсюнде кююп, кыачхандыла ким кыайры болса да.

Былайда ол мен атам бла ахыр кере тюбешген замандагъы сууукъ кюз арты кече ёмюрлеге тохтагъанды. Тынчлыкъсыз жолоучу – аяз – афиша кыагыт хурттакланы, мороженое тышланы, гитче байракъчыклары, атылгъан шарланы кесеклерин аллына этип, орамланы сибиреди. Кече сайын а аны суу быргъылада бушуулу улугъаны эшитиледи...

Дуня кыуру болгъанды, энди мында киши да жашамайды. Алай а хар атамы юсюнден сагъыш этгеним сайын, манга бир бек ушагъан жашчык, бизни юйню кыатында тобукъланып, жерден ай жарыгъы тийген алтын апельсинлени кыяды.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

НАРТИА

(Б а р г ь а н ы)

ОНГУЛЕЗНИ ЭРГЕ БАРГЪАНЫ

Жериуан жол Къырс-Къаланы юсю бла ётгенди,
Акъбийчени эслилиги андан хайыр этгенди.

Саудачылыкъ – сатыу-алыу даражасын кётюргенд,
Патчахла да сукъланырча, уллу байлыкъ келтиргенд.

Саудюгерле келе элле, минип арап атлагъа,
Узакълагъа жете эди бийчени айбатлыгъы.

Онгулезни айтсала уа, аууз суулары келе,
Бий улула, хан улула аны кёрюрге ёле.

Басил хангуш Рум къайсарны туудукъларындан эди,
Алламели хангошаны жууукъларындан эди.

Онгулезни ариулугъу аны да тынгын алды,
Хайран болуп кетер кибик, хангуш тентиреп къалды.

Жангы къайсар халын кёрюп, келечиле ийгенди,
Онгулезни келин этип махтаныргъа сюйгенди.

Келечиле Акъбийчени элине жетгендиле,
Баш да уруп, анга сыйлы саугъала этгендиле.

Келечиле, ариу гоша, дейд, отоугъа киргенлей,
Жюрек ауруу тапхандыла, Онгулезни кёргенлей,

Румдан келген келечиле, жумушларын унутуп,
Тебрейдиле ариуканы жюрегине жол тутуп.

Керек болса, ала билед айтхылыкъ бийче къонакъ.
Келечиле, ашай-иче, сёлешедиле омакъ.

Жут кёзлерин алалмайын Онгулезни санындан,
Хар бири да юлюш этед жюрегинден, жанындан.

Онгулез да, аны эслеп, кукалана ышарад,
Жана тургъан жюреклерин шыхыр отлай ышырад.

Къызны тилей Румдан келген жыйын хайран болады,
Акъбийче уа, хыны къарап, жерлерине салады:

– Рум кьайсардан келечиле, неди, – дейд, – бу халыгъыз?
Хан кызымы тилер кибик жокъду бир амалыгъыз!

Хан улула тюйюлсюз сиз не патчах уланлары,
Къайсар билсе... – дегенлейин, къуругъанды жанлары.

Акьылларын башларына жыйгъандыла олсагъат:
– Бу ариулукъ шашдыргъанды, Акъбийче, Тейри шагъат.

Баш урабыз этегинге, бийче, тобагъа къайтып,
Жойма бизни, Рум кьайсаргъа бу халыбызны айтып.

Не десенг да, ол мардады, бойнубуз къылдан инчке.
Уой, кеч бизни, ариу бийче, – не этдирмейди ичги?

Келечиле – уллу бийле, байла, – дейд, баш урдула,
Бийче аузун жабар ючюн, алтынла жаудурдула.

Алай этип, Акъбийчени бек къууандыргъандыла,
Сёз тауусуп, жоргъаларын Рум таба бургъандыла.

Бир ауукъдан Басил кеси аскер бла келгенди,
Керти ариу ким болгъанын Онгулезде билгенди.

Ол журтлада жюрюмеген тюрлю-тюрлю тамаша
Затла алып келген элле, халкъ кёрюрге талаша.

Уллу къалын келген эди Акъбийчени юйюне,
Алтын-кюмюш бла бирге кёп умут да – кёлоне.

Тотурбек да ёсген эди, кем болмайын къарыудан,
Тоймай эди кир ишинден – кёнчекликге барыудан.

Мине эди жер тюбюнде асыралгъан атына,
Бек чырайлы эди, къарап турурча сыфатына.

Саутланып чыкъса уа ол, – къоркъутур кибик болуп,
Бели бауу алтын-кюмюш мет белгиледен толуп.

Биргесине жюрюй эди сайлап жыйгъан жыйыны,
Ашай эди тегерекде болгъан халкъны кыйынын.

Акъбийче уа тура эди, Тотурбекге къууанып,
Бара эди хар иши да тамам болуп, къуралып.

Къырс-Къалада чиллелеге, дарийлеге чулгъанып,
Бютюн озду, Рум кьайсарны деу аскер кючюн танып.

ОНТОГЪУЗУНЧУ КЕСЕГИ

НАРТ АЛАУГАН БЛА ЗИНЗИУАР

АЛАУГАН БЛА МАТЧАЛЫУ

Эй-ра, нарт улулары да – ой-ра, Тейри кьуллары,
Эй-ра, нарт балалары да – ой-ра, эл багьалары.

Къара тюлкю териденди кёрпе тон жагьалары,
Темирчи Алтын Дебет а – аланы агьалары.

Нарт Дебетни онтогъузд тулпар туугъан уланы,
Таматасы къая санлы Алауганед быланы.

Алп батырны жаууруну кьулачдан аслам эди,
Тулпар, доммай уугъа барса, таза да аслан эди.

Къойланыча, бутларындан, дейди, сермеп тутханды,
Демлешселе, харраланы онусун да утханды.

Тогъуз башлы сарыуекге, тутуп, энин салгъанды,
Сайлап-сайлап, тогъуз кере ариу къатын алгъанды.

Акъ-бийчеден сора анга чыдаялмады къатын.
Экижюрек къатынсызлай турад аны амалтын.

Батыр аны ачыуундан мугур болуп барады,
Тохтамайын жортууулгъа андан жюрюп турады.

«Уллу Тейри бала берсин, – дей эди халкъы, тилеп, –
Нарт Алауган ёлюп кетсе башчы ким боллукъду?» – деп.

«Не этербиз, – дей эдиле, – батып кетсе кюнюбюз.
Халкъы ючюн Алауганлай сюелликди кимибиз?»

Нарт анасы Матчалыуну кюню чарсха ушайды,
Къартха къалып къалады деп, кюнюп-бишип жашайды:

«Чирчиксизди тунгуч балам, мынга къалай этейим,
Жашым къатын излер кибик, уой, къалай тюзетейим?»

Алауганнга ол бир тенгин, ичин бил деп, ийгенди,
Жюрегинде не болгъанын ол билирге сюйгенди.

Нарт шуёху Алауганнга хапар биле барады,
Хапар-ушакъ бола кетип, нартха былай сорады:

– Къатын алыр къайгъынг жокъмуд, акъ сакъалынгы сылай.
Халкъынг тыкъсый, ананг жилияй, нек тураса сен былай?

– Уой, къой, – деди Алауган а, эсине да алмады, –
Юйдегили болур ючюн нарт Алауган кълалмады.

Нарт Алауган кесича деу бир тиширыу тапмады,
Деу болмагъан тиширыуну эр кючю чыдатмады.

Антлы тенгим, энди къайгъым жортууулду, дергди, жол.
Нартны жаудан къоруулагъан – мени ишим олду, ол!

Эмегенле, сарыуекле гунч болсала сюеме,
Амал, мадар табалмайын, ачыу отда кюеме.

Нарт шуёху мудах бетли Матчалыугъа къайтады,
Алауганны хар сёзюн да бурдурмайын айтады.

Башха мадар излей кетип, нарт анасы тапханды,
Ашыкъ жыя, юйден юйге ол умутлу чапханды.

Ашыкъланы къурум бла ариу бояп жайгъанды,
Жашчыкъланы бир къауумун ол юйюне жыйгъанды.

Бирер ашыкъ къап бергенди, тойдуруп, балалагъа,
Сонгура былай айтханды нарт анасы алагъа:

– Бусагъатдан, гюргюлешип, сиз ныгъышха жетигиз,
Ашыкъ ойнай, даулаш болуп, мен айтханча этигиз:

«Ашыкъланы кытмай алгъан эсем, антсыз болайым,
Алауганча, жашдан къартха къатынсызлай къалайым!»

Жанчыкъларым, айтханымча, алай айтып ойнагъыз,
Алауганны эки ёхтем жүрегин да кыйнагъыз.

Биригизге кълалмай кёлек, кёнчек тигип берирмен,
Балаларым, туудукъларым кибик татлы кёрюрмен!

Ашап, тоюп, нарт жашчыкъла ныгъышха къууулдула,
Къызынышып, ашыкъ ойнай, дауур-даулаш болдула.

Нарт Алауган жашчыкълагъа ышара къарап турду:
Бир чырпачыкъ «жугъутурну» чабырына букъдурду.

– Ашыгъынгы мен урлагъан эсем, антсыз болайым,
Алауганча, жашдан къартха къатынсызлай къалайым!

Алай айтып, ол уланчыкъ Тейри бла къаргъанды.
Алауган а абзырады, жүреги кюйдю-жанды:

«Уой, эшигим жабылгъан да, уой-уой, отум ёчюлген,
Андан эсе иги эди ит кибик сыйсыз ёлген!

Сабийле да бедиш этер кюн келгенди башыма,
Тейри шагъат: къатын тапмай, аякъ басмам ташыма!»

Нарт тюзюнлей нарт обуру – Алфаберге баргъанды:
– Къатын къайсы элден алсам керекди? – деп соргъанды.

– Уой, нарт балам, – дегенди ол, – уллу къыйналлыкъса сен,
Нарт къыз бла жокъ жазыуунг, эмеген аллыкъса сен.

Эмеген къыз санга чынтты алп тулпар бала табар,
Нарт Алауган, олду санга билирге керек хапар.

– Бойранкъыздан сора къалай айтаса манга муну,
Къалай алыр эдим энтта бир адам ашаучуну?

Угъай, тейри! Къан губулай, – дейд, – адам къанын эмген
Бир харамны хатасындан азмы уялгъанма мен?!

– Бу аллыгъынг – гондайланы, сылыкъланы чынтысы,
Къаланы да алашады ол диммогъа чырдысы.

– Мен, антымы хантым бла ашап, – дейд, – харам къаннга
Бир боялдым, атам Дебет экинчи кечмез манга.

Мени туугъан балаларым, ана къанлары женгип,
Кёп турдула халкъны тонап, ёлтюрюп, сатып, жегип.

Эмегенден туугъан бала анасына ушар да,
Биягъы мен ёнгелерме, – урлап, тонап жашар да!

– Аны ючюн сен жарсыма, неда тап боллукъду, – дейд. –
Нарт жюреги ёз къанындан, нарт къандан толлукъду, – дейд.

Нарт Алауган, разы болмай къуртха айтхан кюйюне,
Дейд, ичинден ачыу этгенд, жарсып келе юйюне:

«Менича нарт къалай алыр эди эмеген къатын?
Угъай, тейри, ол эсе да созулгъан сары алтын!

Алфаберни сёзю, айхай, керти бола келгенди,
Алай бу жол жангылгъанды, тейри, ол да!» – дегенди.

Болсада, ол зынгырдатханд жүгенин, ойлай кетип,
Тулпар аты терк чыкыгъанды кёл суудан, таууш этип.

Деу нарт сауут-сабаларын биргесине алгъанды,
Узакъ жолда бир жукъдан да апчымазча болгъанды.

Нарт Алауган эрттенбла гюрбежиге жетгенди,
Атасына – нарт Дебетге – ол сапариш этгенди:

– Атам, манга сырпын ишле, ылытхын да кыярча,
Бир жилтек ¹ да, чапханланы кеплерине жыярча.

Нарт Алауган андан юйге, анасына, ашыкыгъанд,
Нарт анасы тунгуч жашын насып жорай ашыргъанд.

Нарт Алауган Гемуданы гюрбежиге бургъанды,
Ол заманнга кыылкыяры хазыр болуп тургъанды.

Дебет этген кыылкыярын уланына бергенди.
Алауган а гюрбежиде тешню сермеп кёргенди.

Жилтин чача, бугъа тенгли теш эки болуп кыалгъанд,
Жилтеги да кыая чачып, анга да разы болгъанд.

Ант этгенди: – Гемуданы кыурч наллары ашалып
Бошалыргъа, келирме мен аллынга, келин алып.

Неда мен бир аман жерде бир аманла ёлюрме,
Неда, атам, айтханымча, келин алып келирме!»

АЛАУГАННЫ ЖОЛУУЧУЛУГУ

Бара-бара, нарт журтланы бир элине киргенди,
Кыонакылыкъда уллу хурмет, уллу сый да кёргенди.

Бир кюн жашла уугъа барыр оноу-кенгеш этелле,
Кыыбла жаны бир талагъа кеч кыонушха жетелле.

Атлары уа – бирча жоргъа, бирча ариу кыоланла,
Эрттенбла боран этип барадыла уланла.

Эй-хой, ала кийик аулай, дейди, узакъ кетдиле,
Бир заманда бир кыамишли кёл жагъагъа жетдиле.

Эгерлерин кыамишлеге бошлап, кыарап турдула,
Уой, бир кыара тюлкюню, дейд, кыамишден сууурдула.

Нарт улула жаяларын мычымайын тартдыла,
Бизден жютю садакыларын, марап, бирча атдыла.

Ёлтюрдюле ол тюлкюню, кыолларына алдыла,
Сора уллу даулашлагъа, дауурлагъа кыалдыла.

¹ *Жилтек* – чонкур; палица.

Шырдан: – Мени огъум тийип, тюлкю андан ёлгенди! –
Деп кычыра, юслерине нарт Алауган келгенди:

– Былай ётюп баргъанымлай, – дейди, – къайгъы этгенме,
Халигизни жаратмайын, андан жортуп жетгенме.

Эй, жаманла, бу тюлкюню сиз не деп ёлтюрдюгюз,
Аны башха жаныуарча, эссизле, нек кёрдюгюз?

Эй, сени уа харамлыкъда кетип барад ёмюрюнг,
Эл алдагъан Ачы Тилли, тюлкюню нек ёлтюрдюнг?!

Къара тюлкю болгъан жерде халкъ жарлылыкъ кёрмейди,
Кёл сындыргъан жалангачлыкъ бла ачлыкъ кирмейди.

Къара тюлкю болгъан жерде берекет къурумайды,
Элде не къарт, не жаш адам, не сабий аурумайды.

Уллу Юйде тагъарсыз! – деп, сёзюн къаты салгъанды...
Элден элге жол кыдыра, эрикгенди, талгъанды.

Деу Алауган кеси кибик деу къатын табалмайды.
Деу болмагъан кызы мазаллы Алауганнга бармайды.

Ахырында, таза безип, тюнгюлгенди: «Болмайды,
Манга чыдар къатын табар муратым, уой, толмайды.

Къадар жокъда, жукъ эталмаз жерге насыпсыз туугъан!»
Арта къайтыр сагъыш этип, тохтагъанды Алауган.

Къайтырыкъ да болур эди, кёлю сынып, тюнгюлюп,
Башлагъанды, дейди, сора Алауган ачы кюлюп.

Алфаберни айтхан сёзю тюшген эди эсине.
Эмеген элге кетгенди, къатын излей кесине.

АЛАУГАН БЛА ЭМЕГЕН КЪАТЫН

Жымылдагъан тебе кёрюп, тохтатханды нарт атын,
Ол а, дейди, тебе туююл, – бир деу эмеген къатын.

Не боллугъун кёрейим деп, батыр жууукъ барады,
Не этерин билмегенлей, ол бир кесек турады.

Эмегенни къарын жауу бууум-бууум салынып,
Бир жапысыз эди, ким да кетер кибик алынып.

Эмчеклери кенг сыртына гыбытлача атылып.
Басхан жери бара эди чунгур болуп, батылып.

Илкич тенгли ийнеге ол жассы жантау суууруп,
Жамай тура эди жерни, тобукъларына туруп.

Киндигине дери, дейди, салынып шыты эрни,
Ол тутдура тура эди жырткыкъ терисин жерни.

Нартны сезип, бурулгъанды – жангыз кёзю жылтырай,
Сёлешгенди, ауазындан тау, къая да къалтырай:

– Эй, нарт улу, бу жерлеге ажашыпмы келесе?!
Нартла къанлы жауларыбыз болгъанларын билесе!

– Хау, билеме. Жау болсакъ да, келгенме къатын излей,
Эмегенле бла жууукъ болсам, иги эди дей.

– Сизге уллу ышанмайма, кёп затха шагъат болуп,
Алгъын сюрюу-сюрюу эдик, тау, ёзен бизден толуп.

Жауун жаууп, элибизни уллу суула жуудула.
Халкъыбыздан азы къалып, кёп палахла туудула.

Азлыгъыбыз кёл этдирип, бизге сюнгю бурасыз,
Гунч этерге кюрешгенлей, урушханлай турасыз!

– Жер, Кёк, Суу да тейрилени арам-шагъат этип, мен
Ант этеме Тейри бла, эси уллу эмеген,

Биригизге харам ниет, душманлыкъ да тутмайма,
Мен ант этсем, бир заманда антымы унутмайма!

– Алай эсе, эрге барлыкъ эки ариу къызым бар,
Къарагъанны кёзю кюннге бакъгъанча, алай къамар.

Субай санлы, инжи тишли, къамчи белли жулдузла.
Жерде угъай, кёкде да жокъ алача ариу къызла!

Ингир ала юйге барсакъ, сен аланы кёрюрсе,
Хыйсап этип, бичим этип, жууабынгы берирсе.

АЛАУГАННЫ КЪАЛЫНЫ

Экиси да ингир ала дорбуннга баралла,
Кенг арбазда тюклю къызла иш эте туралла.

Ичлеринде ат чабарча элекле элейле,
Къар жаугъанча, тегенеге акъ ун себелейле.

Деу къызланы аталары нарт къандан болгъанды,
Эки къызы адам сыфат ма андан алгъанды.

Ёшюнлери – гыбытланы быкыгъа асханча,
Къарынлары – сыра бишген онкъулакъ къазанча,

Беллерини базыкылыгъы, уой, антау гебенча,
Бууун-бууун бутлары уа – габулу эменча:

– Ас-мус ийис, адам ийис! – деп, хыны къобалла. –
Бир татыулу аш ашайыкъ! – деп, нартха чабалла.

Аналары юслерине от болуп жанады,
Доммай кибиқ ёкюрдени таш-агъач жарады:

– Кёзюгюзден къан тамарыкъ, бу нарт киеулюкдю,
Экигизден биригизге, – дейд, – рысхы да тюкдю.

Сыфатлы да, суюдюмлю да, бал татлы, субай да
Къызчыкъларым, кесигизни ушатыгъыз, хайда!

Къубула да, иймене да, кёзлерин иелле,
Эришелле хаман: эрге барыргъа сюелле.

Сора харип Алауганны ол жууукъ этгенди:
Уллу, терен дорбунуна сыйларгъа элтгенди.

Анда, къызыл сарыуекча, от отун чайнайды,
Дорбунну тюз ортасында деу къазан къайнайды.

– Къазанны ким тюшюреди? – деп батыр сорады.
– Да, жашларым! – деп, эмеген эрши ышарады. –

Уудан къайтыр заманлары, нарт улу, болады. –
Алп Алауган эт къазанны отдан тынч алады.

– Уой, жашла келе туралла, букъдурайым ансы,
Сора турмай, ёлтюрюрле: сен нартлы уланса.

Бир заманда аны эри – Кючсадакъ – келеди,
Бир кийик да, бир турукъ да кётюрюп киреди.

Биргесине келгенле уа мазаллы жашлалла,
Жангыз кёзлю, къызыл тюклю бир къутукъбашлалла.

– Адам ийис, эй, ас ийис! – деп, нартны излейле. –
Биз болмайын, бу къазанны ким алгъанды?! – дейле.

– Буду! – дейди, алларына нарт улун сюейди. –
Бу нарт улу бизге киеу болургъа сюеди.

Бишген этни таш къангагъа гузаба жаялла,
Кёз къагъаргъа, деу доммайдан сюекле къоялла.

Аланы да, зыраф этмей, кызлагъа аталла,
Деу кызла уа чыкъар-чукъур этдирип жуталла.

Сора деуле аналары хапаргъа къайтады,
Нарт къонакъгъа – Алауганнга – ол былай айтады:

– Кызларымы ким да сюер ышанлары барды,
Бу эрширек – ишчи кызым, аты Зинзиуарды.

Экинчиси Кюнтаякъды, ол кемсиз ариуду,
Экисинден сайлагъанынг жанынга асыуду.

«Эй, ариуну аурууу кеп, – деп, батыр ойлайды, –
Ариуланы кере келдим», – деп, бирсин сайлайды.

Кюсадакъ айтады сора: – Кыалыныбыз ючдю.
Юч болса да, уой, нарт улу, этерге уа кючдю.

Уой, нарт улу, харам, халал демейин ашайбыз,
Къарныбызны тойдуралмай, амалсыз жашайбыз, –

Дегенди да юч деу къазан кетюрюп келгенди. –
Ючюсюн да кийик этден тыкъ толтур! – дегенди.

Нарт Алауган, атха минип, жаясын къургъанды,
Эки кюннге эки къазан хайт деп толтургъанды.

Къазанланы ючюнчюсю жартыракъ къалады,
Ол Зинзиуар дегенлери кез багып болады.

Алауганны арыгъанын Зинзиуар кередиди:
– Уой, нарт улу, уой, къалынны ким толу береди?

Нарт тукъумунг, ой, шау боллукъ, кючюнгден тыннганса!
Эмеген кыз алама деп, ненге базыннганса?!

Терк окъуна сен къазанны суу ташдан толтур да:
«Къалын борчум ма бу болсун!» – де, рахат олтур да.

Нарт Алауган эмеген кыз айтханлай этгенди.
Сора киеу нёгер бла къайтыргъа кетгенди.

НАРТЛА ЭМЕГЕН СЫЙДА

Нарт Алауган Нартияда той-сый хапар жайгъанды.
Эки жюзден артыкъ тулпар киеу нёгер жыйгъанды.

Киеу нёгер ашарыгъын, ичеригин алгъанды,
Саутланып-сабаланып кючлю жыйын болгъанды.

Зинзиуаргъа чыдар кибик, темир арба ишлетип,
Сегиз къош ат жекгендиле, тебрегендиле кетип.

Арысала, алышыргъа анча кючлю ат да бар.
Къарап турад алларына эмеген къыз Зинзиуар.

Киеу нёгер эмегенле къанын сууутур ючюн,
Аллындан да гондайланы къоркъутур, сытар ючюн,

Жюз къулачлы байракълары шууулдагъан къурукъгъа
Такъгъандыла деу эмеген башла кибик къутукъла.

Узакъ жолну къысха эте, жыйын жорта бергенди,
Ыйыкъдан а эмегенле журтларына киргенди.

Эмегенле сакълап тургъан кенг ёзеннге жетелле,
Эмегенле жюген тутуп, сый-намыс да этелле.

Тогъуз жюз да токъсан къазан ол ёзенде асылып,
Шапалары, жумуш эте, къазанлагъа басынып.

Хар бирине токъсан тогъуз челек суу да ташылып,
Хазар тенгиз тузундан да челегишер къошулуп,

Хар асылгъан къазанда уа ючюшер доммай къайнай,
Эт бишгинчи тёзалмайын, деу жашла чийлей чайнай.

Ичгилерин кундуш, андыз, кендирашда биширип,
Чыккырларын келтирелле, арбаладан тюшюрюп.

Нарт Алауган тулпарлагъа айтхан эди алгъадан,
Сиз къайда да сыра алып ичерсиз деп аладан:

«Андан ичген малхуния ², ургъан тели болады,
Тюз жаралы айыу кибик, ол къутуруп къалады!»

Нарт улула сыраларын гыбытладан кёрелле,
Деулеге уа бюшгери ³ суу къошуп, алай берелле.

Сыра ичген эмегенле, шашып, таугъа къачалла,
Башхалары – уллу дауур, ачы туюнош ачалла.

Эмегенле нарт жашлагъа: – Демлешейик! – дейдиле.
Кёрпесленип, гёжефсинип, менсинип тебрейдиле.

– Кючюгюзню кёргюзтюгюз, бизде адет алайды!
Демлешиюну, тёредеча, къонакъ жыйын башлайды.

² Алхуния – сылхыр.

³ Бюшгери – азалия.

Нартла тытыр суудан толу гыбытларын алалла,
Бирине да эслетмейин, сырт башына салалла.

Сора бири: – Жашчыкъ, чыкъ да ма ол сыртны башына,
Тобукъ уруп, ташны къарын жауун тѣк, – дейд, – тышына.

Гиртчи жашчыкъ сырт башына кийикча чабып барад.
Ол гыбытха, тобукъ уруп, акъ тытырын чыгъарад.

Эмегенле, бары къарап, болгъан ишни кѣрелле,
Ол жашчыкъны къарыууна сейир этип ёлелле.

– Кѣргюзтчюгюз энтта, – дейле, – кюч-къарыу оюн бизге,
Сейир этип сюелебиз тамаша кючюгюзге!

Нарт жыйынны эм жашлары сыртха чабып кетелле,
Акъ ташланы кьолларында уугъан кибики этелле.

Себелле да арпа унну, жел чачаргъа жарайды,
Эмеген халкъ ол сейирге солуу алмай къарайды.

Сора бири: – Киеулюкню сынап да бир кѣрейик,
Къарыууна хурмет, – дейди, – кючюне сый берейик!

Нарт Алауган деу терекни эрлай кьобарып алгъанд,
Чий чыбыкъны кибики бюгюп, анга кьыл аркъан салгъанд.

Садакъ этип, субай назны деу нарт кѣкге ийгенди,
Окъ, гюрюлдей, учуп барып, бир жулдузгъа тийгенди.

Жулдуз жерге зынгырдагъан таууш этип тюшгенди.
Жети кѣкден келип, жети кьаты жерни тешгенди.

Эмегенле Алауннгандан хыйсапсыз кьоркъгъандыла,
Сыртларындан тер суулары шорхалап саркъгъандыла.

Зинзиуарны ашырыргъа ашыгъыш болгъандыла,
Биргесине буу териден тон да, дейд, салгъандыла.

Кендирашдан, узунлугъу жюз бла жарым къары
Болгъан жаулукъ кьысхандыла эмеген жууукълары.

Эки кьулакъ сыргъасы да – эки жугъутур мюйюз.
Жолда жумушакъ барырча, эмеген жюнден – кийиз.

Баймакъ кетген башмакълары – эки доммай териден,
Агъач чипилятлары ⁴ да – эки эмен терекден.

⁴ Чипилятла – агъачдан этилген къаплауучла.

Кийдирдиле, билезикди деп, эки доммакъ тогъай,
Ичи бла тай ётеред, тейри, гылычукъ угъай.

– Къызчыгъымы, – дейди къатын, – эркелетип тутарсыз,
Аллына да хар кюнюне бирер тана атарсыз.

АЛАУГАН БЛА ЗИНЗИУАР

Мемир арбагъа сегиз къауум тарпан жегелле,
Келинлерин миндире, тер сууларын тегелле.

Чархлары жерге батып, арба тепмей тохтайды,
Киеу нёгер келинни деу анасын махтайды.

Алауган ат юсюнден Зинзиуарны алады,
Гемудасыны бели жерге жетип къалады.

Къурч иерини темир айыллары юзюлюп,
Киеу нёгер къарайды бу сейирге, тизилип.

– Ай, жараусуз нартла уа! – дейди эмеген къатын. –
Сиз бедишлик боласыз, бир бош айыл амалтын.

Тал къабукъчукъла кибик, была нелле?! – деп кюлед,
Тери бла тышланган юч сынжыр алып келед.

Зинзиуарны Алауган олтуртады арбагъа.
Тартып, жолгъа чыгъарад, тийре сейирге багъа.

Арлакъ кетип алайдан, жыйын жортуп тебирейди.
– Маржа, бир тохтагъыз! – деп, эмеген къыз тилейди. –

Ой, мен, башым къуругъан, энди кёре турама:
Урчугъуму юйюмде къоюп кетип барама.

Нарт Алауган ызына барыр кибик болгъанды,
Ол урчукъну, узалып, жерден кючден алгъанды.

Урчукъ сабы – акътерек, тешикли башы тирмен
Таш тенгли эди, тейри, ийнанмаз кибик кёрген.

Кёп кечиуден, ауушдан чырмалмайын ётелле,
Бара-кете, Минги тау тийресине жетелле.

Оналты да жегилген атлары ырмах болуп:
– Эй, тохтагъыз! – дейди нарт. – Бир эс табайыкъ, солуп.

Атланы да къырасыз, келинни тюшюрюгюз, –
Барсын жаяу, элге да тизилишип киригиз!

Ат солутуп талада, жыйын элге киреди,
Тюберге келе тургъан жарыкъ халкъны кѳреди.

Жашла, сыбызгъы согъуп, къапатеиге ⁵ баралла.
Къызла уа, жырлай, бирер гюлче ⁶ алып келелле.

Халкъ, басынып, келинге кѳз атаргъа сюеди.
Кѳргенлей а, элгенип, бек жарсыйды, кюеди.

Угучукълары тюшген сабийле уа: – Ой, нечик
Эрши затды, – дейдиле, – Аликланы келинчик!

Деу а: – Бусагъат, тутуп, жиликлеча жутарма, –
Дейди, – этлеригизден тоюп, рахат жукуъларма!

Ол элге, тиши айыу кибик, бир шор ⁷ къарайды,
Къызыл, гызма ⁸ чачларын къолу бла тарайды.

Нарт элге мынга дери бир эмеген кирмегенд,
Ары дери бир улан эмеген келтирмегенд.

Алауганны къатыны, юйге томала ⁹ барып,
Инбашы бла эшик жанын алад къобарып.

Эмеген къызны келин отоугъа кийирдиле,
Тау адетден, намысдан анга хапар бердиле.

Эмеген къыз нартлагъа къубулургъа кюрешгенд,
Къызла бла жашлагъа сантла-мантла сѳлешгенд.

Ач болуп башлагъанлай, барысын да жутханды,
Зат да этмеген кибик, кесин сабыр тутханды.

Отоудан къызла, жашла чыгъалла деп сакълайла,
Чыкъмайды да бири да, аналары жокълайла.

– Артынг бла къурурукъ, ой сен аман къарт гырайт!
Къайда къызым? – дейд бири, бири уа жашын сурайд. –

Эй, мынга элни, халкъны тауусдуруп къояса,
Нек тураса сирелип – нарт халкъынгы жояса!

⁵ *Къапатеи* – бурунгу тепсеу. Жашла сыйлы къонакъланы, эл къыйырын-
да тюбеп, тепсей, юйге дери ашыргъандыла.

⁶ *Гюлче* – гюл къысым; букет.

⁷ *Шор* – ач.

⁸ *Гызма* – чач гюлте; локон.

⁹ *Томала* – жантая.

Нарт Алауган, жилтегин алып, элни къаратып,
Тюе кирди къатынын, кесеу киби къаралтып.

Ургъаны сайын аны тот кёзю от чагъады,
Аузундан не къыз, не жаш чартлап-чартлап чыгъады.

Не медет, ашдан-суудан эмеген тоялмайды,
Эте келген кылыгъын унутуп кыоялмайды.

Тура туруп, эмеген юч сабийчик ашагъанд,
Нартланы тёзюмлерин ахырыда бошагъанд:

– Къоратмасанг къатынны, бизге болур боллукъду, –
Дейдиле Алауганга, – элинг хужу кълалыкъды!

Жортууулгъа зат кетсенг, нарт элинги улутур,
Къарт да, жаш да кыоймай ол, арты бла кырутур.

– Бир сабийчик табармед деп, андан сакълайма мен,
Ансы, жанларым, мында кюн турмазед эмеген.

Бир сабийчик тапханлай, кыыстарыкъма элине,
Неда аман жоюлур, сырпын тийип белине.

Энди нарт элчилени бир эди амаллары:
Кече бла эл кёчюп кетди бир узакъ жары.

Элде эмеген бла нарт Алауган кългъанды,
Биргесине уа эмчек анасы да болгъанды.

Алфабер да – къарт къуртха – элден кетип кълмады.
Эмеген къатын анга, къркъмай, дейд, тиялмады.

ВАНГА БЛА ТЮБЕШИУ

Къарындашлыкъ

1972 жыл. Чехословакия. Сепешде халкъла аралы жаш тѣлю лагерь. Кеси да Прагадан 100 кычырым узакълыкъдады. Бери жыйылгъан жашла бла кызла, ойнай-кюле кетип, терк окъуна тепсеу концерт къуараргъа келишедиле. Тюрлю-тюрлю кыралланы келечилери биршер тепсеу кѣргюзтюрюклери да чертилди.

Жыйылгъанланы быллай тепсеуле бла къууандырадыла: Испания – болеро, Италия – тарантелла, Болгария – шопско хора, Венгрия – чардаш, Польша – полонез, Мексика – гаучо, Бразилия – макумба, Индия – бхаратнатъян. Ызы бла уа Совет Союзну атындан ѳз чемерлигин бизни жерлешибиз Къудайланы Мухтар ачыкълайды. Аны Эльбрусха жораланган тепсеую битеу къараучуланы сейир-тамашалыкъгъа къалдырады кесини тирилиги, ариулугъу, накъышлыгъы бла да.

Ишин тамамлап, жерине бара тургъан жашны ФРГ-дан келген тиширыу тохтатып, аны бла липси тепсеу тепсерге сюйгенин билдиреди. Алай Къудай улу унамайды. Ол заманда концертге къарагъанланы жержерлеринден: «Къайдады кавказлыланы кыызгъа, тиширыугъа адепли, адежли, хурметли кѣзден къарамакълыкълары?!» – деген кычырыкълары эшитиледиле. Мухтар немисли кыыздан терк окъуна кечгинлик тилейди. Ол кечеди аны. Алай липси тепсеуге уа къоймай чыгъарады. Аланы бирге аякъ алыуларына гюрюлдеген къарсла бла тюбейдиле бери келгенле. Кызны аты да эсине тюйрелгенлей къалгъанды таулу жашны – Луиза Штайнберг.

Тепсеуден сора Луиза: «Сиз тепсеучюмюсюз?» – деп сорады. Мухтар, жѳнгерини кѣлюн къачырмаз муратда: «Угъай, мен уста тюйюлме», – деди. Немисли кыыз, ыспаслы, багъалау къарам бла къарай, нѳгерин къаты къучакълай: «Нечик уста, нечик женгилди сизни аякъ алыуугъуз, тюз уста адамныча», – деди Мухтаргъа.

Кызны ашырып, ѳз столуна жетер-жетмез, экеулен жашны аллынтты, аны биргелерине аракъы ичерге чакъырадыла. Жаш унамайды. Тилманч тиширыу, алай этерге жарамазлыгъын ангылата, ала бла бирге олтуртады. Къонакъбайла, терк окъуна эсирип, бир бирлерине таяна, отоулары таба кетедиле...

Мухтар, танг аласында черек жагъа таба бара тургъанлай, жолда аны эсиртирге кюрешгенлеге тюбеп къалады. Аладан бири нѳгерине, тюз да Къудай улуну кѣргенлей, шагык тау тилде: «Бу ким болур?» – деп сейирсинедиле. Чегемли жаш, терк окъуна: «Ол тюнене сиз эсиртирге кюрешген адам», – деп жуаулайды алагъа. Ала, экиси да, тюз да уу жилияла къапханча, жерлеринден чартлап, ѳрге къоба (кеслери уа – Американы Патерсон шахарындан), кезиу-кезиу андан кечгинлик тилейдиле.

Ол а, мыйыкъ тюбюнден ышара: «Бусагъат бир кесек жууунуп, терк окъуна артха сизге къайтама!»

Суу жагъада Дмитра Родоновха бла аны суйген кызы Эмилиягъа тюбейди. Ала бирден билдиредиле жашны тепсеуюн жаратханларын. Эмилия уа, ашыгъышлы тургъан отоуна кетип бара: «Бизге кьонакъгъа келигиз, келмей кьалмагъыз. Сакълагъанлай турлукъбуз», – дейди.

Америкадан келген экеулен, кьолларын да ары-бери булгъай, тау тилде: «Къач! Къач! Алан, таулу! Атдыра турадыла, терк бол!» – деп, болгъанны кычырыкъгъа алдырадыла. Олсагъатдан эшитилип башлайдыла тѣп-тѣгерекден ушкок атылгъан тауушла. Бюгюнлюкде да киши тюзюн билмейди ол заманда ким эм не ючюн атдыргъанларын. Ушкок атылгъан кезиуде Мухтар, терк окъуна Дмитра Родоновну черекге тюртют, ызындан кеси да секирди... Жашны нашатыр спирт ийисгетип, алай аяздырадыла артда отоуда.

Къудай улу ингир ала Дмитра бла Эмилиягъа кьонакъгъа барады. Башха болгарлыла да жетедиле аны ызындан. Дмитра билдиргеннге кѣре, келе тургъан 1973 жылда боллукъду аланы Эмилия бла тойлары. Сыйлы кьонакъла араларында Кавказны келечиси да боллукъун бек суйгенин белгилей: «Мындан арысында, Мухтар, сен мени ѳлюмден кьутхаргъан, жанымы сакълагъан тамата къарындашымса», – дейди Дмитра.

1973 жылда балетмейстер кесини болгарлы къарындашындан чакъырыу кьагъыт алады тойгъа. Алай бла Болгариягъа атланыргъа тюшеди анга.

Болгарияда

Москва – София поезд сау юч сагъатха кечигеди. Сыйлы кьонакъ – Болгарияны ара сахарыны вокзалында, алай аны перронда сакълагъан адам а кѣрюнмейди тѣгерекде. Алайгъа, Дмитра Родоновну ахлусу болгъанын белгилей, бир тиширыу жетеди. Кьонакъ юйде, ол билдиргеннге кѣре, Кавказдан келген жаш солурча, алаамат отоу да – хаппа-хазыр. «Ала кеслери да, кѣп сакълай кетип, келмегенигизге бек аман жарсыдыла», – деди Родоновну жууугъу.

Жерлешибиз кеси да ѳресине миллет кийимлеге кийинипди: башында – чыммакъ-акъ тери бѣркю; юсюнде – алтын суу ичирилген хазырлары бла, акъ чепкени, чий алтындан бел бауу, бичагъы, кыны; аягъында – акъ меслери; инбашында – къып-кызыл башлыгъы.

«Горна баня» атлы кьонакъ юйде орнатдыла кесин да. Аны нек эсе да бу заманда не ашха батыллыгъы, не жукъуда тынчайырыгъы келмеди. Швейцарла, жашны ол жаратмагъан халын эслеп, Софияда тамашалыкъ кьалала, орамла, паркла болгъанларын эсгертдиле. Къудай улу, сахарны кѣрюрге асыры ашыкъгъандан, таулу кийимлерин алышындырмай, алайлай чыгъып кетеди. Ызындан бѣлек адам тебирегенин сезе, терк окъуна артха бурулуп, ала таба жууукълашады.

Ызындан ашыра келгенле бешуленден бири: «Сен дюгерлими-се?» – деп сорады. «Угъай, мен балкъарлыма!» – деп жууаплайды Мухтар. Ала уа, «болгарин» дегенча ангылап, сейирге къала: «Болгарлы кавказ кийим а нек кийгенди?» – дейдиле. Къудай улу, жангыдан ангылатыргъа кюреше: «Кавказдан, Къабарты-Малкъардан келгенме. Тюшондююзмю энди?!» – деди.

Жангы танышла аны кеслери бла бирге элтирге, кавказ тепсеуде дигираллыгъын, усталыгъын ачыкъларгъа кюсегенлерин билдиредиле. Юч жаш, юч къыз бирге жетедиле тепсеу майданнга. Алайда уа эрмен музыкантладан къуралгъан алаамат оркестр... Бусагъатчыкъда келгенле ни тилеклерине кёре, лезгинка согъулады. Мухтар, саулай Ата журтун бери кёчюргенча, алай бериледи тепсеуге. Майданнга жыйылгъанла, бир бирге ал бермегенлей, таулу жаш бла суратха тюшерге ашыгъадыла. Концертден сора бешиси да аны отоунда хапаргъа киришедиле. Кеслери уа – ана тиллерин билмеген дюгерлиле. Аланы ата-бабалары орус-тюрк урушдан бери Болгарияда жашайдыла. Хапар эрттенликге деры тохтаусуз барды.

Сагъат алтыда эшик къагъылды, билдирдиле автобус Банскогъа кетерге хаппа-хазыр болгъанын. Ол гитче шахарчыкъны бла Софияны арасы – 195 къычырым. Жашны жумушакъ автобусну водители кеси къатына олтуртду. Ала жол узуну тепсеулени, Совет Союзда, Болгарияда жашау халланы юслеринден хапарлашадыла. Алай бла терк окъуна Банскогъа жетдиле. Анда уа уллу духовой оркестр.

Таулу жаш, нёгерине соруулу къарай: «Была былай айырмалы тюбеген сыйлы къонакъ ким болур?» Улоучу уа, мыйыкъ тюбюнден кюлюмсюрей: «Жашы, алыкъа ангыламагъанмыса да? Ала былай сени багъалайдыла, сени алгъышлайдыла!» Къонакъ, сейир-тамашалыкъгъа къала: «Мен а быллай бир кимме да, манга бу халда былай тюберча?!» Улоучу уа, жангыдан бети жарый: «Кавказдан келген къонакъла, айхай да, айырмалыдыла, болмагъанча багъалыдыла», – дейди.

Бу ууахтыда Къудай улуну къатына Дмитра Родонов бла аны атасы Костадион жууукълашадыла. Костадионну сол инбашында – жамычысы. Ол, онг къол аязын жамычысына сала, къонакъ таба бурула: «Сени жолунг, тюз бу жамычыны тюгюча, жумушакъ, женгил болсун!»

Мухтар а: «Жамычы, сол инбашда некди?» – деп сорады. Огъурлу къонакъбай а: «Тюз жаныбызча кёребиз да, тюз жюрегибизча сезебиз да, болмагъанча бек сюебиз да, андан!» – дейди.

Дагъыда анга, жутуп къоярча акъ гюл чапыракъ бере: «Жарыкъ къууанчыбызгъа келген жашыбызны жашауу тюз да бу акъ гюлча ариу чакъсын, насыбы тутсун, саулукълу болсун!» – деп ангылатадыла.

Костадион Мухтаргъа: «Биз энди келинни келтирирге барабыз. Бу ишге башчылыкъ сен этериксе. Сен бизни абадан, биз бек суюген жашыбызса да, андан!» – дейди.

Мухтар а, таматаны оюмун тюрлендирир муратда: «Ол къалайды да алай?.. Мен мындагъы адет-тёреден хазна зат билгеним жокъду,

ата», – дейди. Костадион а, жангыдан бети жарый: «Биз къатындабыз. Не ишде да кёз-кёулакь болгъанлай, билеклик этгенлей турлукьбуз, жашым», – деди. Киеу нёгерле къызны юйюне келгенде, аны бетин баш ау бла жапханларын кёре, Мухтар: «Сиз, къызны бетин баш ау бла не ючюн жабасыз? Аллай адет бизде да, тюзюн айтсакь, сиздечады», – деди. «Къыз да, жаш да ахыр кюнлерине дери бирге жашасынла деген муратда тамамланады бу магъаналы иш, жашым!» – деди кьонакьбай.

Къыз, эт бише, боркъулдай тургъан къазанны, от жагъаны тегерегине юч кере айланып, онг кьолун тийдирди къазан тагьылгъан сынжыргъа. Бу адетни магъанасы уа былай ачыкъланады: къыз, ана-ата юйюнден кетгенликге, арада байламлыкь, юзюлюп кьалмай, жашай баргъан дуняда, жюрютюлгенлей турлукьду.

«Нек былай сейирсинесе?» – дей, соруулу къарады Мухтар таба Костадион. «Билемисе, бу адет да барды бизде. Олду мени сейирге кьалдыргъан», – дейди Мухтар. Киеу нёгерле, кьабакь таба тебирегенлеринде, алларын жаш-кёушла тыйдыла. Мухтар, ахча берип, жолну ачды. Арбаздан чыкьгъан жерде да, аркъан тагьылып, жолгъа ётер амал жокь. Аркъанчылагъа да ахча берирге керек... Элни тёбен жанында да, тюз тыйгъыч белгилеча, юч мотоциклист, жолну чорт кесип турадыла. Алагъа да 50 лева береди Къудай улу.

Уллу жолгъа чыгъарны аллында, келинни жанындан келгенлени таматасы, эрге чыкьгъан къызгъа бурула: «Ата-ана от жагъаны унутма, эски миллет адетлерибизге терс кёзден къарама!» – деди. Киеу нёгерле бир ауукь замандан Банско шахарчыкьгъа жетдиле. Алагъа жарыкь тойюю бла тюбедиле. Бу увахтыда Къудай улу, таза да тёзалмагъанлай: «Битеу болгар адетле, бир башхалыкьлары болмагъанлай, ёрелерине биздеги адетлеча кёреме», – деди.

Таматаладан бирлери уа: «Башха болур амалы да жокьду! Сизсиз бизни ата-бабаларыбыз, балкьарлыла бла къарачайлыла! Батпай, Кавказда кьалгъанды, хан Аспарух а, Дунай жагъасына келип, мында Уллу Болгария кьыралыбызны кьурагъанды!..»

Тойдан сора да Къудай улуну, юйюне иймегенлей, дагъыда сау ай тутхандыла огьулу, келбетли кьонакьбайлары.

Ванга бла тюбешуу

Къудайланы Мухтаргъа бёлек жылдан дагъыда тюшеди Дмитра Родоновха барыргъа. Кьонакьбайны экиге айланган къарындашы Любча Дмитров (Болгарияны КГБ-сыны майору) тюбешдиреди таулу жашны билгич Ванга бла...

Ала тюш бола жетедиле Петрич шахарчыкьгъа. Билгич жашагъан юйчюкню аллында – эки-юч кычырымгъа созулгъан очередь. Тюз да очередьни арасында уа – Совет Союзну халкь артистлери Муслим Магомаев бла Иосиф Кобзон.

Кюн а – болмагъанча, бир исси, хауаны окъуна, кюйдюрюп, эритип баргъанча, ахырзаман кюн. Бизни жерлешибиз бла Любча Дмитров кафеге сыра ичерге ашыгъадыла. Тенгле, бирер аякъ сыра ичип, экинчиге узалгъанлай, айлагъа ашыгъышлы атлай, соруулу къарай, бир эркегырыу келип: «Арагъызда Кавказдан келген кимди?» – деп сорду.

Мухтар, тегерегине къарамын бошлай, сырасын да ичип: «Ол дегенинг, баям, мен болурма», – деди.

Ол адам, анга ышанлап къарай: «Сени Ванга кесине чакъырады», – деди. Мухтар, сейирге къала: «Ванга къайдан биледи мени ким эм къайдан болгъанымы? Сен бошунакъгъа, ётюрюкге айта уа болурму-са?» – деп сейирсинди.

Жаш а: «Ванга кеси буюргъанды: табаргъа, чакъырыргъа, кесине келтирирге! Биргеме терк тебире!» – деди басымлы.

Алай бла, сейир-тамашалыкъгъа къала, тенгле барадыла айтхылыкъ Ванга бла тюбешиуге.

Мухтар тюз да эшикни ача башлагъанлай, белгили билгич: «Къонакъ, сен а эсирип кереме», – деди. Ванга, таулу жашны къатына олтурта, бармакъларын аны къол аязларына тийдире: «Сен, болмагъанча, насыплы адамса. Бек акъыллы, бек ариу юй бийченг барды. Аны багъалагъанлай тур. Кесинг да бек сюесе ёз усталыгъынгы. Билип къой, дунягъа аты айтыллыкъ тепсеу ансамбль къуарарыкъса. Жыйырмагъа жууукъ китап басмаларыкъса. Жетишимлеринги юслеринден кеп жазыллыкъды. Санга жораланган энчи китап да чыгъарыкъды. Сен тамлагъан иш бек магъаналыды, бек кереклиди Ата журтунга. Алай, жашым, кёлюнге тиймесин, мен санга жаланда керти сёзюмю айтама. Аз-маз къыйыныракъ боллукъду сабийле бла аранг. Ала экеудюле. Кеслери да – кызчыкъла. Юйюр жашаулары тапсызыракъ боллукъду ал заманда. Артдаракъда, жарсыма, тюз да, тап да жолгъа чыгъарыкъдыла кызчыкъларынг», – Мухтарны жашауунда не боллугъун айтды.

Битеу Ванга айтхан сёзлени тюзлюклери, айхай да, бюгюн бизге баямдыла. Кертиси бла да, Къудайланы Мухтар къурагъан «Балкария» фольклор-этнография ансамбль бюгюнлюкде битеу дунягъа белгилиди. Айтхылыкъ балетмейстерни юсюнден «Ол бизге къууанч саугъалагъанды» деген китаны Жабелланы Лидия басмалагъанды. Мухтарны бек сюйгендиле, багъалагъандыла Къабарты-Малкъарда, Къарачай-Черкесде, Татарстанда, Башкортостанда, Тюркде да. Ол XXI ёмюрню ёлюмсюз таурухуду.

Бизни закий тепсеу устабыз, закий балетмейстерибиз Къудайланы Чукайны жашы Мухтар бир бёлек жыл мындан алгъа кетгенди керти дунягъа. Аны ёлюмсюз сыфаты уа ол жаны кибик кёрген миллети бла жашар бар, келлик ёмюрледе!

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
Къабарты-Малкъарны халкъ поэти.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил,
*РФ-ни жазыучуларыны бла
журналистлерини Союзларыны члени.*

КЪАРАДЫМ ДА КЁЗЛЕРИНГЕ

Сюйгенди сени жүрегим,
Эседди санга жетгеним.
Чапханлай келеме санга,
Къууанып чыгъама тангнга.
Сен киргенсе да къаныма,
Кюч бергенсе да къаныма.

Аз – сенича ариу жерде,
Мени жүрегим а – сенде.
Жашлыгъым а суюдюргенди,
Сюймеклик отда кюйдюргенди.
Кёгде жаннган жулдузумса,
Эжиуле этген жырымса.

Тынгыладым сёзлеринге.
Къарадым да кёзлеринге,
Андан да бек суюдюм сени,
Жарыгъанды жүрегим мени.
Санга уа ариу айтханлай,
Башлайма мен танг атханлай.

Жукъусуз кечеле – эсде,
Тынчаймагъан жүрек – жерде.
Турадыла сагъышлада,
Жырлайдыла алгъышлада.
Кёрмейим сенсиз кюнюмю,
Сен – булбул, ариу, суюдюмлю.

СЮЙМЕКЛИКНИ САКЪЛА

Сюймекликни къалай сакълайыкъ?
Къарыуубуз къалырма?
Кел, бюгюн биз аны жакълайыкъ.
Сюймекликге жарармы?

Сюймекликни кюнюн сакълайыкъ,
Жюрег'а жумушармы?
Бзындан чабайыкъ, акълайыкъ,
Айт, ол бизге ушармы?

ЁЛЮМ

Хар инсан да сагъышда болур,
 Заман да теркирек бурулур.
 Къолунгу уа узаталмазса,
 Сарнай, мадар тапмай къарарса.
 Умутла уа жата бу жерде,
 Саула уа – къайда? Къала кенгде...
 Ёлюм а келе ачыуу бла,
 Кете, оза, къача да жан бла.

Бизни къалгъанмыды файдабыз?
 Жаннетде жатармы жаныбыз?
 Хайыр тюшюргенбизми биз а?
 Билеклик этгенмеми мен а?
 Жаш болуп, къарайма ызыма,
 Сагъыш эте чыгъа жолума.
 Заман келсе, сынарма ёлюм,
 Жилиямукъдан толса да кёлюм.

Топуракъда да жатар саным,
 Тар къабыр къысар. Жиляр жаным.
 Тилейме кечгинлик Аллахдан,
 Тюнгюлме сен жаратхан жандан.
 Анда уа къалайды жолубуз?
 Этгенмиди хайыр къолубуз?
 Кеч... Уллу Аллах, кеч Сен бизни,
 Этгенбиз да сейир бу жерни.

Кёрдюк бирде алдау кючюн да,
 Кеч гюняхларыбыз ючюн да
 Жюрегим а, ура тынгысыз,
 Болурму бюгюнлюкде кирсиз?
 Нек этебиз да дау жашаугъа?
 Бергенди да бизге ашаргъа.
 Не сые болурбуз жашаудан?
 Кесибиз да билмейбиз саудан!

* * *

Къара кюню барды хар бир адамны,
 Алай болду жорукълары аламны:
 Аллах берди къууанч, бушуу да бизге,
 Сынау эте, бирин бирине тизе.

Ачы кюнде бирге болгъан миллетим,
Тас этмейин төрелерин, адетин,
Къайтып келди Ата журтха сюргюнден,
Тансыкъ болуп тауларына, юйюне.

Бюгюн азды арабызда тирнекли,
Эталмай бир бирибизге билеклик.
Сылтауланы санап турсакъ, жарамаз.
Тирилмесек, жүрегибиз жарымаз.

ХАР КИМ ДА

Хар ким да жашаудан суйгенин алыр:
Харам жүреккли – харамлай къалыр.
Сыйлар Аллах ийманы болгъанны, –
Нелерин да кѳреди ёллюк жанланы.

Терсмеми, тюзмеми – анга да къарамай –
Манга аман айтады биреу аямай,
Ол бирда къоркъмайды Сыйлы Аллахдан,
Менден кѳрмесе да бир хата ёмюрде.

Болурла мени да бир терс ишлерим,
Болур тапсызла сѳлешген жерлерим.
Алай ниетим, ишим да тазады,
Сууап дефтериме мѳлегим жазады...

АТА ЖУРТНУ КЪОРУУЛАЙ, АЖЫМЛЫ ЖОЮЛГЪАН ЖАШЛАНЫ АНАЛАРЫНА

Анала! Огъурлу анала
Эсигиз, кѳлюгюз да сизни –
Ажымлы жоюлгъан балада.
Къайсыгъыз да жыр, кюй да тизди.

Муратла къалмазла муратлай,
Толурла анала жүрекде.
Сиз анда жашарыкъсыз жашлай,
Къалгъанны багъалай юйрете.

Анадан а, айт, кимди сорлукъ?
Сормай-ормай келеди палах.
Ма алайды жерде бу жорукъ –
Суйгенин а сынаиды Аллах.

Бушуугъа ичигиз кюйгенле,
Кёз жашла да аямай тама,
Сиз болгъансыз ачыу кюлтюнле.
Сакъланады жашау анада.

Заманны тыяргъа жокъ амал,
Кёз ачхынчы учады, таша.
Тынчайтады десек да заман,
Сиз андан ёнгелепсиз, башха.

* * *

Мени къалай ары атсала да,
Къайтырма санга.
Жолла узакъгъа чакъырса да,
Къайтырма санга.

Туугъан жерим, мени таулу жерим –
Эм ариуу жерни!
Чегем элим, атам туугъан элим –
Ёхтемлигим мени.

АДАМ

Ичи кюйюп барады,
Жанып бошاپ, къарады:
Эшик къагъады ачыу,
Андан а болмаз къачыу.

Зат айтмайын турады,
Алай кюйю туурады:
Эшитилмей сёзлери,
Сарнайдыла кёзлери.

Жашау деген тасхады,
Къара булут басханды
Ол жазыкъны жюрегин,
Билсе эди кюерин...

Заман таша учады,
Таша жерге къачады,
Тыяр амал жокъ аны,
Алай... жилийды жаны.

Не этсин ким да анга,
Ол ачыу чекген жаннга?
Жукъ келмесе къолунгдан,
Хайыр жокъду жолунгда.

НЕК?

Саналаса телиге,
Тюзлюкню излесенг,
Аман бетли биреуге
Жашау тюзетсенг.

Тыншчыкъ олтур жерингде,
Шошуракъ, тауушсуз.
Алдана эсенг сёзге,
Мадар да – къарыуусуз.

Кёзбау – мында тамата,
Алгъынчады кючлю.
Харам кёзбаугъа ата,
Аманлыкъдан юлюшлю.

Башыбыздагъы Аллах
Хар нени кёреди.
Кёзбауну этген ишин
Терсликге кёмеди...

* * *

Жашау – тасхады,
Жашау – къысхады.
Харамлыкъ – кери,
Ийманлыкъ – бери!

* * *

Нечик къайгъылыды кюнюм?
Нечик тынгысызды кечем?
Мудахды да бюгюн кюнлюм,
Алайды, алайды, кетсенг...

Ёмюрлюк туююлдю хар не,
Хар нени да барды чеги.
Жилийбыз да кетгенлеге,
Кимни да сакълар мёлеги.

КЮЗ АРТЫ

Мычымады, кюз да келди,
Чапыракъла тшошедиле.
Кюзде къууатды бий элде –
Кёгет, жемиш бишедиле.

Хычыуун желчик урады,
Сууукъ, кызыгу да тюйюл,
Къудурет битеу таудады,
Ары къарайды юйюм.

Тёгерек алтын бояуду.
Алапатды къач хауа.
Жюрегим жарыкъ болады,
Хар кимге да сагъя.

ЖАУУН

Жауады жауун,
Бир тохтамайды.
Тауушлу, узун.
Жан жокъламайды.

Эки кюн толду,
Жаууп тургъанлы.
Шыгылы болур
Жолу журланы.

Жауун – ол саугъа,
Хансха, терекге.
Болду жашаугъа
Асыу, берекет.

Тауда уа ырхы
Келеди чаба.
Озады, тырхык
Жерде жол таба.

«Этерми хата?» –
Деген сагъышда,
Къарайма анга,
Эте алгъышла.

Кёк да кюкюрей,
Аязчыкъ ура.
Малла ёкюре,
Жангы танг тууа.

Тохтайды жауун,
Кёрюнеди кюн.
Жарытып тауун,
Арбазда кёлюн.

КЕЧЕ

Бюгече жарыйды ай,
Олтурама бир тикде,
Жюрегим санга жырлай,
Хар не кёрюне элде.

Тёгерекни уа шоллукъ
Бийлегенди, жокъ бир дау.
Жанны кыйнамай бир жукъ,
Жюреке да жокъ къадау.

Тау аязчыкъ да ура,
Эл башындан къарайма.
Хар юй да – манга туура
Арбазынгы марайма.

Сагъыш этдирген кече
Жюрегими алдады.
Кёк жулдузлагъа кёче,
Жаным анда тагъылды.

Кече жукъум келмейди,
Кеталмайма былайдан.
Ким да бери минмейди,
Тауушсузду ма андан.

Кёкде жана жулдузла,
Кимди аланы санагъан?
Жолуму ары ызлай?
Къалай игиди жашагъан!

БАШЛАРЫ

ГУЛАЛАНЫ БАШИР ТУУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Махтау излемеген жазыучу. <i>Статья</i>	3
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Малкяр адабиятны келечиси. <i>Статья</i>	6
ГУРТУЛАНЫ Элдар. Тенгими юсюнден. <i>Статья</i>	10
ГУЛАЛАНЫ Башир. Хапарла	14

ЮБИЛЕЙ

ТЁППЕЛАНЫ Алим. Сафарият. <i>Статья</i>	27
АХМАТЛАНЫ Сафарият. Назмула	32

ПРОЗА

ШАХМЫРЗАЛАНЫ Саид. Танг аласында. <i>Повесть</i>	38
--	----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Къалтур. <i>Статья</i>	101
СЕМЕНЛАНЫ Къалтур. Къалтурну чубур айтыулары. <i>Назмула</i>	107

ПРОЗА

Канта ИБРАГИМОВ. Аврора. <i>Роман</i>	148
---	-----

«МИНГИ-ТАУДА» КЪОНАКЪДА

Амир МАКОЕВ. Алтын апельсинле. <i>Хапар</i>	191
---	-----

АЛАН ЭПОС

НАРТИА	199
------------------	-----

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАРНЫ ЭСГЕРЕ

БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Ванга бла тубешиу. <i>Статья</i>	213
--	-----

ПОЭЗИЯ

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Назмула	218
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (219)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*
Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 11.10.2021.

Выход в свет 16.11.2021. Формат 60 x 90 1/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,
00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 565 экз. Заказ № 2340.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Къудайланы Мухтар, Гамира Гадельшина, Бисер Киров

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАРГЪА

Халкъымы жаулары
Жашыртын сюрдюле.
Итлери уа бары
Ачыкъдан юрдюле.

Юргеннге къарадым:
«Итсе сен», – деп, кюлюп.
Сюргеннге уа жандым,
Бошалгъынчы кюйюп.

Юргенле тохтарла,
Кёз алдан кеталсанг.
Жауларынг а тарла
Излерле, кюч алсанг...

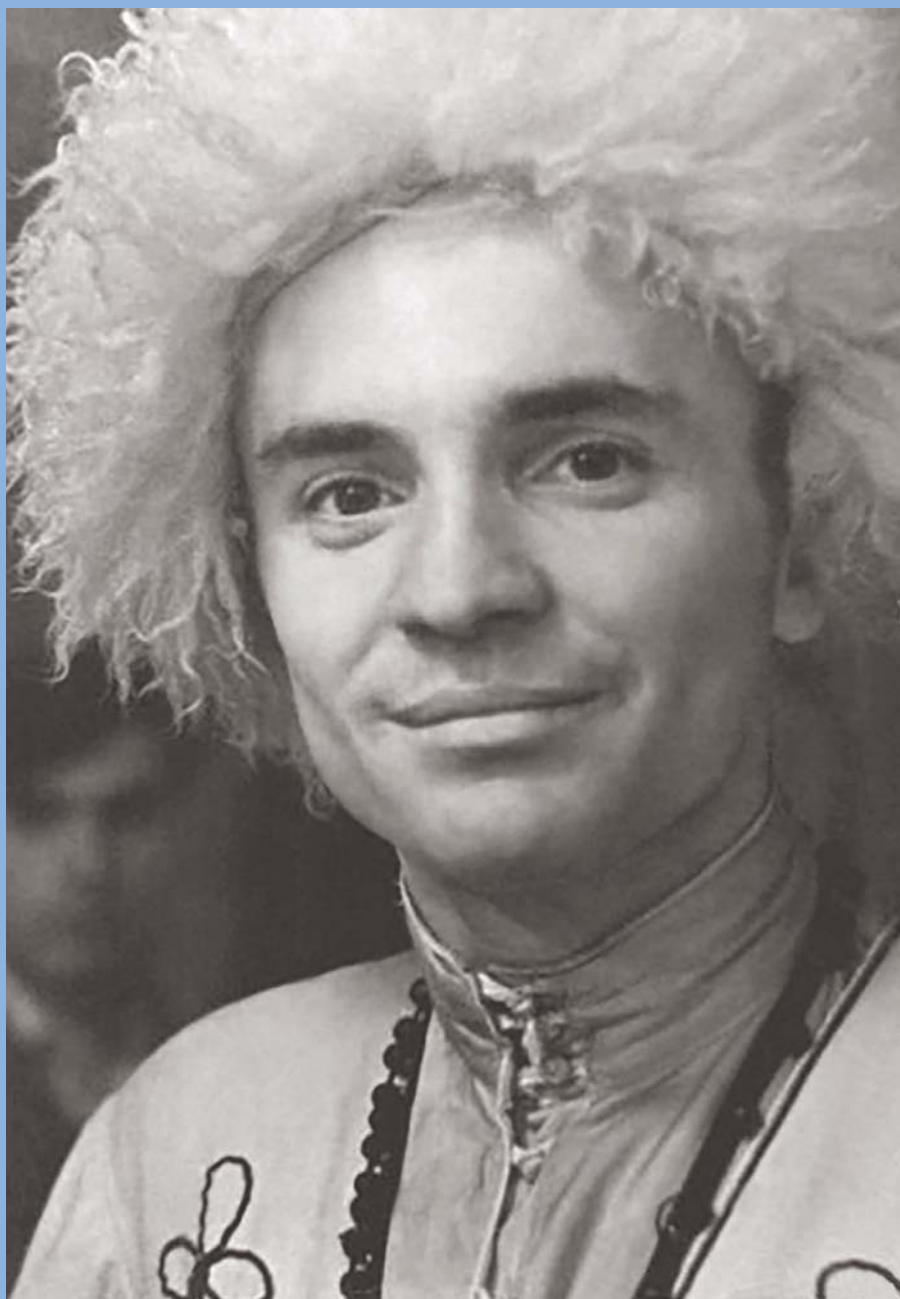
ДОДУЛАНЫ Аскер

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР